

Szabolcska Mihály Erdélyben.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1934. január 25-i szakülésén.

Szabolcska Mihály 1892. őszén költözött állandó lakosnak az addig alig látott s így előtte egészen ismeretlen Erdélybe. Ez év szeptember 18-án választotta meg papjának egyhangu szavazattal a marosfelfalui református egyházközség. A választás jogerőre emelkedése után Szabolcska habozás és késedelem nélkül elfoglalta a neki jutott parókiát s annak rendje és módja szerint beköszöntött. Aztán vezette és gondozta egyházközségét híven és odaadással 1898 végéig. 1898 végén a kevéssel azelőtt megalakult, de javadalom és társadalmi tekintély dolgában a legősibb és leghíresebb református egyházközségekkel egyenlő temesvári református gyülekezet hívta meg lelkészének. Szabolcska kibúcsuzott a felfalui egyházközségből. Hat évi ott tartózkodás után távozott Erdélyből. A következő 1899. év elején már új, díszes, de sok fáradsággal járó, mert az egész Bánságra kiterjedő temesvári parókián sáfárkodik harminc éven át, 1929-ben bekövetkezett nyugalomba vonulásáig, amikor Budapestre költözött.

Nem érdektelen vizsgálni s nem felesleges számba venni a költő e hat évre terjedő Erdélyben lakásának körülményeit és tartalmát. Sajátos lelki jelenségek s irodalom- és művelődéstörténeti tanúságok kerülnek napfényre.

I.

Hogyan került Szabolcska Erdélybe? Mi a magyarázata annak, hogy tanulmányainak végeztével Erdélyben keresett és foglalt el papi állást s mint Erdély állandó lakosa kezdte meg az életet? Oly kérdések ezek, melyek bizonyosan felmerülhettek a költő életét csupán a költeményeiből ismerők lelkében is. Hiszen futó lapozgatás köteteiben, rövides rá gondolás a költő személyiségének költeményeiben is jól és könnyen felismerhető ősrétegre, vágyainak és álmainak folyton visszatérő eszményképére s már is feltűnik, hogy Szabolcska pályájának külső, mondjuk, társadalomföldrajzi iránya és menete, és benső, művészlélektani középpontja a valóságban nemcsak nem esik egybe, nem vág össze, de egymástól mind távolabb és távolabb, ellentétes irányban tolódott el.

Ha ezt a folytonos távolodást, elhajlást, szinte merő szembefordulást legvégző pontján akarnám megragadni, akkor azzal kezdeném, hogy Budapesten, az ország fővárosában, a nagy világvárosok között sem kicsiny modern Babilonban fejezte be földi életét az a költő, kinek lelki

abroszán, lelki országában a tündéri főhely, ahonnan kiszakadt, Mekka, hova az igazhívó muzulmán áhitatával mindig visszavágyott, az ő szülőföldje, a virágos akácfáival a Tiszapart fűzéseire néző kicsi magyar falu, annak is a végén a zöld pázsitra leszaladó *az a mi kis kedves házunk*. És kezdhethém azon, hogy az a költő, kinek lelkét, egész eszményi világát az idillikus, közvetlen és természetes egyszerűséggel mindent átölelő szeretet mozgatta, érzéketlen, hideg, acélgépeket hajtó s jobbára csak a maga önző mérlegének nyers jövedelmét hajszoló társadalmi viszonyok közepette élte át életének utolsó pár évét s onnan és ott költözött el az örökélet nyugalmaiba.

De nem kezdem mérni a távolságot s nézni az ellentétet ily messziről, a végleteknél. Nem még Temesvárnál sem. Pedig az ellentét itt is feltűnő, a távolság itt sem jelentéktelen. Szabolcska szabad elhatározásból, mint a felfalusinál jobbat s pályájának emelkedését fogadta el a temesvári lelkészi állást s élte is ott le életének majdnem felét, férfikorát pedig szinte teljesen. A pap Szabolcska úgy látszik, meg volt elégedve Temesvárral. Meg is lehetett. A temesvári hívek jól tudták, hogy az a férfi, kit ők papjuknak meghívtak, egyúttal egyik legnépszerűbb és legbecsültebb költője az élő magyar irodalomnak. A jó javadalmazású állást tiszteletből ajánlották fel az országos nevű költőpapnak. Azután is mindig szeretettel vették körül személyét s büszkén említették, hogy az ő papjuk Szabolcska Mihály. Nemesak a református egyházközség, de maga egész Temesvár is díszének vallotta és tekintette Szabolcskát. Úgy is volt. Mert Szabolcska bokros papi teendőinek lelkiismeretes elvégzése mellett minden téren megfelelt a hozzá fűzött várakozásnak. Irányítója, egyik vezéregyénisége volt a temesvári, sőt az egész bánási magyar szellemi életnek. Megalkotta s felvirágoztatta Szentkláray Jenő kanonokkal, az Akadémia történettudós tagjával, az Arany János társaságot. Szabolcskának fajunk igazát éberén védő, műveltségünk értékeit és nemzeti bizalmunk épségét szóval és példadással építő személyisége különösen a közhatalom változását követő időkben vált jelentőssé. Ezért hálából és tiszteletből nyugalomba vonulásakor, 1929. januárjában, Temesvár városa vallási, sőt nemzetiségi különbség nélkül olyan kedves és megható ünnepség keretében vett búcsút tőle, amilyennel csak őszinte, hosszú, zavartalan tisztelet és melegen önkéntes ragaszkodás szokott és tud Istenhözadót mondani.

A Temesvárt töltött harminc év s ennek minden részlete azt tanúsítja, hogy Szabolcska, a pap, a társadalom férfija ott jól érezte magát. Hisz módjában állott volna Temesvárról más és épen nem gyengébb javadalmazású ekléziába (Szentés, Szászváros) távozni. Nem tette, ott maradt. Hivatali állása kielégítette, társadalmi helyzetének tekintélye pedig megnyugtatta.

A költő és ember Szabolcskában azonban állandóan ott élt a Temesvárt töltött három évtized egész folyama alatt is a lelke ősrétegéből előfakadó idegenség érzete s az ebből keletkező elvágyódás. A pap, a társadalom vezérférfija becsülte Temesvár város szeretetét, ragaszkodását s azt hivatali és nemzettársadalmi viszonylatban egész férfimunkával viszonzta is. De a költő, az ember, Temesvárt megszeretni nem

tudta, benne magát otthonosan nem érezte. Vágya visszavitte, szíve visszavonta az odahagyott Marosfalfalunak és Maros völgyének tarka vadvirágai, erdős bércei közé.

Alighogy elrendezkedik a temesvári fényes papilakásban, lelke s vele egész családjáé máris visszaroppen a kies faluba, amelyre pedig eleinte, nagyvárosi emberekké válva, csak szánakozással s félvállról tudtak visszagondolni,

*Hogy no volt is mit szeretnünk rajta!
A lakói lelke, házatája:
Egyhanguság, unalom tanyája.
A nagy város ezeregy pompáját,
Szegények, csak álmukban ha látják!*

*És csodáljuk, hogy lehet ott élni?
És a várost nem győzzük dicsérni...
— És ezalatt hosszasan, merengőn
Szívünk, lelkünk csak ott bolyong:
A mezőkön, a réteken, az erdőn!*

(Nagy városban.)

Hasonló, de már egészen irónikus élű melancholia az indoka a *Szegény város!* (Sóhajtozza egy falusi poéta) c. költeményének. Időmultán azonban már szinte komoran ébred rá a valóságra, hogy Temesvárt, e nagy emberi tömkelegben, nem találja helyét. Csak ha a várost messze hagyja, ott kezdődik az ő birodalma. Egyenesen robotnak érzi a várost.

*Majd meghalok egy kis
Nyugodt levegőért,
Egy kis zavartalan
Csendes pihenőért.
Virágos mezőkre
Szomjuhozik vágyam,
S járok rögs uton
Örökös hajszában!*

(Robotban.)

Kis fia is napról-napra újra kérdi, hogy minek jöttek el régi falujukból. (*Vallat a kis fiam...*) Csak elvétve s olyankor békül meg a várossal, ha benne valami a falura emlékeztetőt talál, ha valahogy az utcák nagy lármája elül s körülötte a város faluvá szépül. (*Akácfa-
virág.*)

Az itt idézettekén kívül még számos más költeményének alapindítéka s összefoglaló színe az az érzés, hogy Temesvárt idegenben van, egyedül, elhagyottan áll s épen e miatt szeretne onnan elszállni, szeretne visszamenni falura, a természet csendes ölére. Valóban, ha volt város, melyet Szabolcska, a költő és ember, meg tudott volna szeretni,

az nem Temesvár, hanem Debrecen lehetett. Mert az is bizonyos, hogyha a Szabolcska lelkének glóbusán egyáltalán van kedves nagyváros, és élnek szeretetreméltó és egymáshoz szeretettel közeledő nagyvárosi emberek, az csak Debrecen lehet az ő kollégiumával, diákjaival, civiseivel, kiknek társaságában vidáman hangzik és habzik a Csokonai dala. Csak Debrecennek hívhatják az ő városát, mert csak Debrecennek van Nagyerdeje s mert ott fészkelnek a költőt szerelemre tanítgató bűgő vadgalambok. Temesvár élete, lakossága nyelv, vallás és foglalkozás szempontjából a költő szemléletében és eszményéhez képest túlságosan összetettnek, zavarosnak s talán szeretetlennek is tünt fel. Az is bizonyos, hogy a modern, gyors ütemben zajló nagyvárosi életben — s Temesvár a magyar viszonyok között ilyen volt —, akárcsak a fecske meg a gólya, bajosan tud fészket verni az idillizmus és a közvetlen egyszerűség. Pedig Szabolcska elgondolásai, képzeletvilága csupa idill, eszménye és ideálja a természetes egyszerűség. Csoda-é hát, hogy Temesvárról el-visszavágyott a magyar falu egyszerű világába? Szabolcska, a pap, harminc évig szolgált Temesvárt becsülettel, mindeneknek és mindenkinek javára és tisztességére. De Szabolcska, az ember és költő, harminc éven át sóvárogta vissza — akárcsak Arany János — a magyar falut, azt a bizonyos kis nyugalmat.

II.

Az a magyar falu, amelyiknek egyszerű csendje és nyugasztaló egyszerűsége Szabolcskát el és visszavonzotta, Temesvárra költözése után nyomban (s ez a lelki élet törvényszerűségéből következik), az imént odahagyott Marosfalu volt. Elválás után az utoljára megszorított baráti kéz melegét érezzük huzamosabban, rosszra váláskor a közvetlen azelőtt bírt jó emléke él tartósan. Pedig az utoljára fogott kéz nem mindig legjobb barátunké, s az iménti jó csak viszonylagos javunk volt. Szabolcska is Temesvárt egyideig és először Falfalura emlékezett s költői érzéseit, életének új változását a Falfalun töltött évekhez mérte. De csak eleinte és egy ideig.

A Szabolcska lelkének ősrétegében rejtekező kívánatos magyar falut nem Falfalunak hívták. Marosfaluval is úgy volt a költő, mint Temesvárral. Mint pap becsülte s mint a társadalom férfia gondtalanul, sőt elégedetten élt benne. Megszokta, meg is szerette valamennyire, hisz boldog családot is itt alapított. S mégis még Falfaluban írt költeményeiben is felsajdul valami szokatlan és kiírthatatlan honvágy Ókéske akácfái s a Tisza partjának fűzesei után. Ha bizonyos, hogy Szabolcska lelki térképén Debrecen és nem Temesvár az egyetlen kívánatos város, még bizonyosabb, hogy a sóvárgott, boldogságtól, szeretettől fehéren tiszta magyar falu sem Marosfalu, hanem Tizsakürt, hol a költő napvilágot látott, még inkább az átellenben szomszédos Kécske, hol a kisgyermekkor csodákban gazdag éveit átélte. Marosfalfaluban írja, hogy nincs szebb a világon a csillagos égnél, csak az a darab föld, melyen ő született. Az még az égnél is végtelenül szebb. Onnan veszi magát az egész ég képe. A tejút: a Tisza visszatükrözése;

a csillagok: szülőföldjének égre vetődő képei, az égen járó felleg pedig az ő hazajáró lelke. (*Szülőföldem.*) Tündérszép a vidék, hol most él (*Hegyek között*). Annyira, hogy úgy érzi, hűtelen lesz az Alföldhöz, ha még sokáig járja az erdélyi fenyveseket; hogy e hegyek, völgyek gyönyörű vidéke beveszi magát szíve közepébe; hogy a kavicsos Marost előbb-utóbb még a Tiszának nézi...

...Csak néha fog el egy különös bánat,
Mint mikor a szívünk maga ellen lázad,
Hahogy úgy — álomképp — feltűnik előtte
A régi, a régi, első szeretője!

Ez álomkép, a régi, az első szerető: Okécske, boldog gyermekségének színhelye. Az a hely, hol a költő s a szép Tisza partjának kék búzavirágai s piros pipacsai már akkor, régen fogadást tettek, hogy híven szeretik egymást halálig. (*Találkozó.*) Minek is hagyta el? (*Ábrándok, álmok*). Ha el nem hagyja, mi lehetett volna ott belőle? (*Előszó gyánánt.*) Mit nem adna érte, ha visszajönének akkori évei? (*Ünneplés között.*) Most távol, Falfaluban magát szegény hazátlannak érezve, búsan kérdi:

Tiszaparti csendes füzesek,
Úgy-e, hogy ti vártok engemet?
Úgy-e, ti gondoltok néha rám?
S tudjátok, hogy nem itt a hazám?

(Távolból.)

Falfaluban írja, hogy nemcsak élni, meghalni is ott, a Tisza partján szeretne. (*A Tisza partján.*) Szeretne újraélni egy pár ezer év múlva, de csak azért, hogy körülnézve a világon, tudja meg:

Nyílnak-e a vadvirágok
Szülőfalum határán?
S zendül-e a magyar nóta
A Tisza, Duna táján?

Egyébbel nem törödném,
Oh, de ezekért vágyom:
Egy pár ezer év múlva
Szétnézni e világon!

(Vágyódás.)

Lelkének legmélyebb ösrétegét *Végrendelet* c. költeménye fedi föl félreismerhetetlen világossággal. A falfalusi parókián, mint már boldog családapá, hagyakozik kis fiának. S bár családi boldogságát egészen Falfalunak köszönheti, mert ott született szerető hitvese is, feledve Falfalut, feltalált családi boldogságának eredő helyét, hitvese és gyermeke bölcsőjének életringását, szól és hagyakozik eképen:

*Kedves kicsi fiam, ha itt is születnél:
Nem idevalónak, idegenbe lettél,
Sohse felejtse el az alföldi vidéket,
Az a te apai édes örökséged.*

*Sohse felejtse el a szép Tisza táját,
Tündér délibábok mulató tanyáját.
Borulj le, ha elérsz pázsitos szélére,
Hetedhét országnak legszebb vidékére.*

*Kivált ha valaha ott járnál, ott járnál
A mi szülő-falunk csendes határánál:
Ne bánd, ha megered sűrű könnyhullásod,
Arról ösmernek ott rád a vadvirágok.*

*S ha elérsz, ha elérsz a falunk széléig,
A legelső kis ház kopott küszöbéig:
Templom-ajtó légyen az az ajtó néked,
Igaz imádság a megihletődésed.*

*S a kis ház lakóit, ha kik akkorára
Még kijebb költöznek, még kicsinyebb házba:
Porukban is áldjad két öreg szülődet,
— Szívemből szakadtál, megérdemlik tőled!*

Lelkesnek és szellemre született, de porhüvelyhez kötött ember és a nyers magatehetetlen föld, amely azonban mindnyájunknak éltető édes anyja, ehhez hasonló atavisztikusan benső egységbe ritkán s talán csak a földet, a maga földjét imádó magyar népi lélekben tud össze-ölekezni!

Ha a költő lelke ily elszakíthatatlanul oda van tapadva szülőföldjéhez, a tiszaparti magyar faluhoz, s ha még Felfaluból is sovárgó tekintettel fordul az Alföld felé s néz vissza búsan a Tisza partján szülőfalujára: nemde kényszerűen jelentkezik a kérdés költeményeinek csak futó lapozgatása közben is, hogy hogyan került Szaboleska Erdélybe? Mi lehet az oka és magyarázata annak, hogy Erdélybe költözött s ott rendezkedett be az életre, nem pedig valahol a Tisza mentén vagy a Csokonai hazájában?

III.

Pusztán a Szaboleska egyéniségének közismerten őszinte és nagy egyszerűségéből is már eleve bizonyosak lehetünk abban, hogy szülőföldjének ez az imádással határos szeretete vele született, vele együtt nőtt, valóságos tulajdonsága. A boldog családi kört ajándékozó Felfaluból is oda-visszavágyása nem utólagosan felvett, csupán a verselgetés kedvéért kitalált és mesterségesen elfoglalt időleges álláspont. Felfaluba jött előtt egy évvel jelent meg a debreceni Csokonai-kör

kiadásában első verskötete. S már ebben a kötetben benne a rajongása *A mi házunk* iránt, amelyik két fényes ablakszemével már akkor is úgy tekintett az országútra, mintha mindig a költőt várná: „Mégse látom, mégse... mégse.“ Kánaán ez a kis ház. Annyi benne a jó Isten áldása, hogy csak az édes anya tudja szerit-számát. Már ott ebben is a hazavágyás a költemény befejező, záró gondolata.

Adventi esték, Húsvét, Nem lesz nekem... , Idegen földön, Mért száll nyugatnak, Betegen, Este, Mikor elváltam c. költeményei, hogy csak néhányat és a legszebbeket említsem, mind ebből a már ifjúi években határozottan és elutasíthatatlanul jelentkező szülőföldszeretetből fakadtak. Már akkor ott élt a Tisza és a vidék is szívében. Már akkor vallotta, hogy:

*Vágyik oda az én szívem,
Amerre a Tisza folyik,
Elszáll oda ezerszer is,
Napfeljöttől napnyugotig,
— Amerre a Tisza folyik!*

*Tudj' az Isten, mi vonja úgy?
Tán a folyó, tán a partja?
Tán valami babonázó
Titkos bűbáj csügg ott rajta,
— Amerre a Tisza folyik!*

Erdélybe költözésének költészetében semmi előzménye nincs. Szülőföldjének dicsőítése s kezdettől fogva oda visszavágyása nem későbbi keletű, nem utóbb felvett modorosság. Ellenkezőleg. Megtalálható már legelső költeményeiben is. Mégpedig semmivel sem határozatlanabban és kevesebb őszinteséggel, mint a későbbiekben. Egész költői pályájának minden szakában állandóan és gyakran kifejezett eme vágyának és sovárgásainak alapján megállapítható, hogy Szabolcska visszatérő, hazajáró lélek. Édesanyja, családja, a szülői ház, a Tiszapartja a boldogságnak amaz egyetlen szigete, hova vágya, mint a madár a fészkére, mindig és mindenünnen — minél messzebbre viszi sorsa, annál hőbbben és hűbbben — hazajár. Az ifjú Szabolcska Svájc és Genf szép vidékéről, Páris műveltségéből csak úgy visszaröppen az otthonhagyott boldogok szigetére, mint később a férfi is Felfaluból meg Temesvárról. E boldogok szigetén, hova Szabolcska vágya hazajár, képzelete mindig visszatért, Erdély nincs rajta. Sőt ha jól megnézzük, már maga Debrecen is a szélén, a sziget peremén foglal helyet. Ennek következtében egész költészetéből, de különösen az Erdélybe jövetel előtt irottakból lehet sokirányú és változatos következtetést levonni, csak azt az egyet nem, hogy e költemények szerzője egykor (s mindjárt az életbe kilépéskor) Erdélybe fog költözni s ott telepedik meg. Ezt még csak nem is sejteti semmi nyom. Költeményeinek tárgyi világa és költői érzelmeinek egész mozgási energiája kizár minden más lehetőséget, mint azt az egy, minden emberi logika szerint szükségképen várt bizonyosságot, hogy a

költő életének szekere szülőföldjén, valahol attól nem messze, de legalább is az Alföldön kíván és fog megállapodni és véglegesen elhelyezkedni.

Egyenesen és még a költeményeinél is erősebben parancsolja ezt a következtetést és következményt a Szabolcska tanuló éveinek, ifjúkori életrajzának ismerete.

IV.

Szabolcska a Jásznagykunszolnok-megyei Tizsakürtön született, de mire nyiladozni kezdett benne az értelem és a lélek, hatéves korában szülei átköltöztek a szintén a Tisza partján, de jobb oldalán, a Pest-megyében fekvő Ókécskére. Lakásuk, a szülői ház, a falu szélén állott, el-kínézve virágos rétekre, aranykalásszal ékes mezőkre, a kanyarogva ballagó Tisza fűzéseire. Édes apja iparos ember volt, aki földmiveléssel, gazdálkodással nem foglalkozott. A gyermek Szabolcskának, nem lévén apjának mezőgazdasága, bőven volt ideje szemlélődni a falu virágzó akácfáin, a réti virágokon, a Tisza berkein. A földmivelő magyar gazda, még inkább az édesanya, mihelyt lehet, gyermekét munkára fogja. Ha másutt nem, legalább az apró marha körül, a házi gazdaságban. Szabolcskának nem lehetett része az ilyen rákapatásban. Úgyszólván szabadon s a természet ölen nőtt fel az iskolaköteles korig. Ókécskén az elemi osztályokat elvégezve, édes atyja fiát a kecskeméti református főgimnáziumba adta. Itt végezte Szabolcska a négy első gimnázialis osztályt. Jó tanuló lehetett, mert az Értesítő tanúsága szerint két évben (77—78.) az „Ödönke emlékére szülői által alapított 15 frt. ösztöndíjat nyerte el“, mint a gimnázium harmadik, illetőleg negyedik osztályos tanulója. Ugyanitt működő tagja volt a Gyorsíró-körnek. A középiskola felső osztályait a szarvasi ág. ev. főgimnáziumban végezte. Érettségi vizsgálatot is itt tett 1882-ben. Szarvason is jeles tanuló: egyik nyertese az 1879/80. évben a Bolza Amália grófnő-féle 1—1 arany jutalomnak. E mellett a „magyar stílfeladványokat szorgalmasabban dolgozók“ nevei közt az övét is ott találjuk. Hetedik osztályos korában (1880/81. év) az „Önképző“ nyilvános gyűlésén, a nagyközönség előtt tartott ünnepélyen is szerepel *Az öreg honvéd* c. költeményének felolvasásával.¹ 1882. szeptemberében beiratkozik a debreceni református kollégium főiskolai tagozatára hittanhallgatónak. Ettől kezdve Szabolcska kerek tíz esztendeig a debreceni ősi kollégium diákja és tagja, előbb mint teológus, aztán mint esküdt diák, majd mint köztanító, szenior s akadémista papjelölt. Sőt az erre következő kápláni működése is lényegében a kollégiumhoz tartozik, amennyiben Debrecenben Könyves Tóth Mihály mellett segédlelkészkedett 1892-ben külföldi tanulmányútról hazatérésétől pár hónapon át Felfaluban történt rendes pappá megválasztásáig, szept 18-ig.

¹ A Szabolcska diákpályájának adatait az illető tanintézetek évi Értesítőiből vettem.

A régi református kollégiumok szellemét és gyakorlatát ismerők jól tudják, hogy az az ifjú, ki a főiskolai (akadémia) tagozat kezdetétől tíz évig maradt tagja az alma maternek, valóban nagyon kedves alumnus, kitűnő és kitüntetett diák, kire mint példára és majdnem kész emberre a kisebbek el-felbámuló tisztelettel, a professzorok, az iskola előljárói s maga az egész anyaszentegyház pedig mint ép és szép palántára bizakodó jó reménységgel tekintenek. A kisebb diákok szeme utánzásra méltó mintát, kész tekintélyt látott az ilyen diákokban, a professzorok pedig leendő tudós társukat, az előljárók meg az anyaszentegyház majdani erős szegletkövét, vezetőjét. Ki tudja, talán épen püspökét!?

Igy nézhetett Debrecen is Szabolcskára, aki kezdettől végig kitűnő teológus volt. E mellett az 1884/5. tanévben, mint harmadéves teológus, a Kazinczy-pályázaton szatira-fordításáért két arany jutalmat nyert. Ugyanebben a tanévben az ifjúsági Heti Közlöny legfőbb munkatársai közé tartozik. Főjegyzője a Hittanszaki önképző társulatnak s ennek keretében ötször, a tagok közül legtöbbször, prédikál; háromszor imát mond; a verseny imádkozáson hét pályázó társa közül ő nyeri az első díjat. Más évben meg a magyar irodalmi és önképző társulat szépirodalmi szakosztályának főjegyzője, „Üldözött protestáns lelkész éneke a XVII. sz. végén“ c. művével elnyeri a Szikszay jutalmat. Önként értődik, hogy a kötelező és önkéntes tanulmányokban egyaránt jeles és annyira kiváló ifjú mindezért a kollégiumtól jutalmat élvez, mint hitanhallgató az ingyenes tanulás és az ingyenes ellátás kedvezményét. Majd pedig a teológiai tanfolyam végeztével köztanítói és széniori megbízást nyert, ami szintén ritka kitüntetésnek és elismerésnek jele a mellett, hogy rendes fizetéssel járt. Köztanítóságra ugyanis a ref. kollégiumok előljárói csak a végző évfolyamban levő legkitűnőbb vagy már végzett teológusokat alkalmazták. E köztanítók az elemi osztályokat tanították, vagy óraadóként működtek a gimnázium alsóbb osztályai-ban. A fizetés és a nyert erkölcsi kitüntetés mellé még további és nagyobb jóban is lehetett részük. Az ilyen ifjú remélhette, hogy idővel külföldi akadémiaakra, egyetemre mehet, a kollégiumtól vagy a kollégium ajánlatára külföldről kapandó ösztöndíjjal. Előttük állt a lehetőség, hogy nemsokára világot látnak s hazajöve a legjobb ekléziákban papszkodhatnak, vagy épen professzori katedrára ülnek. És ez is volt a valóság. Ezekből az úgynevezett akadémia papjelöltekből került ki számos kitűnősége nemcsak a református tanügynek és egyházi életnek, hanem általában a magyar szellemi életnek is.

Nyolc év alatt (1882/90.) Szabolcska is végig haladt e kitüntető állomásokon. 1890. őszén végre, mint az alma mater szemefénye, útra kel világot járni, hogy majd hazajöve váltsa be dúsan a kollégium és az egyház reménységét. Két évet tölt külföldön, Genfben és Párizs egyetemén.

Szabolcskára nézve minden a legelőnyösebb irányban haladt előre s fölfelé. Sőt Debrecen nemcsak a kitűnő diákot tekintette magáénak s támogatta gondossággal és várakozással, hanem sietett megbecsülni, tehetségének teljes kibontakozásában támogatni az időközben egyszerre

és országszerte emlegetett költőt is. Mert Szabolcska ezidétt már nemcsak kitüntetett debreceni diák, kire csak az egyház, a hívek és vezetők tekintenek várakozással, hanem egyúttal népszerű, sokat emlegetett költő is, kinek további működését immár az egész magyar irodalom is feszült figyelemmel s igaz szeretettel számon tartja.

V.

A Fővárosi Lapok 1891. január 6. számában jelent meg Szabolcskának az a négy költeménye, amelyik nevét szinte máról-holnapra ismertté népszerűsítette. E négy költemény a *Mért nem született te...*, *Ünnepi harangszó*, *Genfben* és *Alice* címűek. Még ma is mindenki legott észreveszi e költemények friss szépségét. A hang meleg egyszerűségét a *Mért nem születettél te* kezdetű dalban, az érzés és áhitat megható kifejezését az *Ünnepi harangszóban*, a magyar szív mélabúját idegen földön a *Genf* címűben, végül a gondolat és az érzés összhangzó képét az *Alicában*. Hogyne vette volna észre hát Vadnai Károly, a lap szerkesztője akkor, amikor az ilyen szépségek lírai költészetünkben abban az időben teljesen hiányoztak!

Mégis nem e négy költemény s a bennük kifejezett üde szépség kapta fel s hordozta szét országszerte az irodalom közönségének ajkán a Szabolcska nevét, hanem azok a szavak és megjegyzések, amelyekkel Vadnai e négy vers közlését bevezette és amelyekkel Beöthy Zsolt e négy költemény szépségét méltatta. Vadnai elmondja, hogy Genfből egy hittanhallgató (vagy talán azóta már fiatal lelkész) rövid idő alatt már kétszer is kopogtatott a szerkesztőség ajtaján versekkel. Az első kopogtatáshoz mellékelte három versre, bár volt bennük gondolat, kosaradás volt a felelet. A második levélbe újabb nyolc költeményt téve írójá, azt kérte, hogy a szerkesztő olvassa el s írja meg őszintén: ne indítson-e szerzőjük válópört a muzsától? Az üzenet most az lett, hogy nem válnia kell a muzsától, hanem szolgálnia azt, mert valóban ihleti. „Mennél többször átnéztük a genfi magyar ifjú verseit, annál inkább igazi költemények hatását tette ránk“. Majd az egyes költemények szépségét külön felemlítve így folytatja Vadnai: „A név, mely e költemények alatt áll, még ismeretlen. Időközben csak a Vasárnapi Újság adott ki e névvel pár verset a távol levő anyáról és az öreg Kalvinus városáról. Továbbá e név nem is valami magyaros és hangzatos. De meg fogja azt szépíteni a hozzászokás, mégpedig annál inkább, minél több szép költemény alatt fogják olvasni. Eszünkbe jut lord Byron, ki egyszer azt mondta Grillparzerről: Borzasztó név ma még, de a világ kénytelen lesz hozzászokni és szépnek találni. Mi nem jósoljuk, hogy fiatal költőnk e nagy német poéta magaslatára jut, de hogy igazi költőink sorába emelkedhetik, abban az itt közlendő négy költeménye után reménykedhetünk“. (Fővárosi Lapok. 1891. jan. 6.)

Alig olvasta el a közönség a nagytekintélyű szerkesztő és akadémikus író Vadnainak *Új költő — Szabolcska Mihály* c. magasztalás számba menő ajánlását az ismeretlen író verseiről s alig kezdett gyönyörködni az új költő verseinek szépségében, már is újabb s még fel-

tünőbb, egészen rendkívüli jelenség merült fel az új költővel kapcsolatban. Beöthy nyomban a költemények elolvasása után azon melegeben nyílt levelet írt Vadnaihoz az Új költőről, mely a Fővárosi Lapok következő számában meg is jelent (1891. jan. 8.) „Szabolicska Mihálynak tegnap közlött verseit szeretném szívem száz örömeivel megköszönni a költőnek“, — kezdi Beöthy szinte az elragadtatás hangján a szokatlan dícséretet. „Nem kritikus képében — folytatja —, csak mint egy egyszerű olvasója, kit mélyen meghatott és néhány percre meg is ifjított. De nem tudom, hol találná levelem, így hát hozzád, mint keresztapjához, fordulok azzal a kéréssel: írd meg neki, hogy egy ember, aki sok verset olvasott, az övéi közül kettőt olyannak érzett, mint ama sok közül ama keveset, amelyből nemes és igaz költészet árad. Rég várjuk az új lírikust, ki a hangulatok finomságával tudjon szólni hozzánk s ennyiben modern legyen; de azért felfogásának tiszta naívságával, képzeletének eleven ihletésével, érzületének nemességével és kifejezésének egyszerű bájával igazi költő legyen. Szívének érzésében, képzeletének játékában, hangjának csengésében: magyar költő. Négy kis lírai költemény hatással teljesen elég, ha csak felébreszti bennünk e gondolatokat s ajkunkra csalja a csalóka szót: talán? Nem tudom, mint fog neki s általa nekünk is kedvezni sorsunk további fejlődésében. De azt tudom, hogy két költeménye: *Miért nem születnél te* és *Alice* a lírának két polusát egyaránt a legigazibb költészetül tárja fel. Az elsőben a legegyszerűbb érzés naiv ábrándja reszket: a népdalt fakasztó tiszta szív s a népdalt zengő tiszta hang. A második a legfinomabb és legbonyolultabb hangulatnak ad kristályvilágos képekben és kristálytiszta hangon kifejezést. Nem tudom, nem tudhatom még: ő-e a régen várt, vagy más valaki, akit még nem ismerünk. Sok megszakadt költői pálya, sok megfoghatatlan ihletű költemény sejteti nekünk, hogy a múzsa egy-egy csókja nem mindig eljegyzés, olykor csak szeszélyes játék. Bárhogy legyen, az bizonyos, hogy líránk két gyönggyel gazdagabb.“

Minden szót, mit Beöthy Szabolicskáról leírt, nemde a legnagyobb dícséret és magasztalás számba megy? Különösen, ha ismeretlen, kezdő az a költő, kire a magasztalás vonatkozik. Csodálható-é ezek után, hogy országszerte, irodalmi társaságokban és társadalmi összejöveteleken, a napilapok, irodalmi közlönyök hasábjain és önképzőkörök ülésein napokon, heteken át egyébről sem esett szó, mint az új költőről. És nemde érthető-é, hogy az addig ismeretlen, furcsa hangzású Szabolicska Mihály név szinte huszonnégy óra alatt országszerte ismert, emlegetett, megszokott, sőt kedvesen csengő névvé vált? Valóban példátlan az a rendkívüli elismerés, mely felfedezte és bevezette, s az általános öröm és népszerűség, mely fogadta és nyomon kísérte a Szabolicska írói fellépését, költészetének előttoppanását. Akadt ugyan egy-két fanyalgó vélemény is, többen viszont egy új Petőfit véltek és vártak Szabolicskában. Sem a fanyalgó cinizmus, sem a romantikusan nagyító elfogultság nem volt indokolt. Az azonban bizonyos, hogy ily szépen és ekkora népszerűséggel irodalmunk történetében még talán csak Arany, Madách és Tóth Ede bukkantak elő hasonló hirtelenséggel az ismeretlenség homályából fel egyenesen az országos hírnév csúcsára.

VI.

A Vadnaitól és Beöthy Zsolttól így felfedezett és felavatott új költő sikerének és dicsőségének legőszintebben Debrecen örvendett. Debrecennek ugyan Szaboleska nem volt új költő, kit fel kell fedezni. Debrecen tudta, hogy Szaboleska évek óta író és költő. Ilyen mivoltában ismerte már az egész Debrecen. Mert Szaboleska nem külföldön és mint végzett teológus kezdte, de már jóval azelőtt Debrecenben is gyakorolta a versírást. Hiszen már a szarvasi gimnáziumban egyik nyilvános iskolai ünnepélynek ő a szereplő diákköltője. Ez a költői hajlam és tehetség Debrecenben a főiskolai önképzőkörökben, az ifjúság lapjaiban és a debreceni napisajtóban mind több és szélesebb fejlődési és megnyilatkozási alkalmat talált. Szaboleska élt is az alkalmakkal. A debreceni hírlapoknak szorgalmas munkatársa volt. Előbb csak a diák-társadalom, utóbb az egész Debrecen a maga poétájának tudta és tekintette. Nemcsak a költészetet művelte, hanem a prózát is, sőt ez utóbbit mintha több és nagyobb becsúggal. Erre mutat legalább az, hogy első kötete az *Időtöltésül*,² csupa kötetlen formájú dolgozatok gyűjteménye. S hogy Genf-be menve érzései közvetlenebbül és nagyobb izgalommal lepték meg s készítették tehetségét költői alkotásra, valószínű. Annyi bizonyos, hogy Debrecen jól tudta, hogy Szaboleska költő, számára nem kellett felfedezni. De hogy mások is, Budapesten is és épen Vadnai és Beöthy, felismerték és oly melegen megdicsérték az ő poétájuk tehetségét és

² A kevésbé ismert kötet teljes címe: *Szaboleska Mihály: Időtöltésül*. Kiadja a Magyar Irodalmi Önképző Társulat. Debrecen, 1890. 8° 160. l. A Debreceni Ellenőr nyomdája. Tartalma: Előszó és kilenc tárcacikk, humoreszk-féle rajz, főleg a diákéletből. Az Előszó humoros fejtegetés arról, hogy a kötet darabjai milyen műfajhoz tartoznak. Tárcák, csevegések, humoreszkek? „Egy ahhoz értő ember” úgy nyilatkozik róluk, hogy: semmik. A cikkeik címei: 1. Egy kis indiszkrécio a csókról. Felolvasás a csók különböző nemeiről. 2. Valami a semmiről. Adomákkal fűszerezett elmélkedés a semmi fajtaíróról. Legtöbb semmi az emberek között van. 3. A mi diákéletünkben. Kesergés amiatt, hogy a debreceni diákélet „az új, fényes berendezésű, gazdagon ellátó konviktus” korában haldoklik. Sorban ismerteti a czétusi életet a brugóval, öhömmel, dárdásaival; aztán az elekiót és végül a legációt. 4. Az álomról. (Egy kis tárgyszerű csevegés.) 5. Hova fog ez vezetni? Diáktörténet a szerző életéből. A tanárok egyik szűken termő évben elfelejtettek szüreti vakációt adni. A diákság összeül, dehog s megbízza Szaboleskát, hogy a tanári kar eljárását szerkessze ki egyik helyi újságban. A cikk megjelenik, címe: Hová fog ez vezetni? A történet vége: tanári kar elé idézés, vizsgálat, háromszor három órai bezárás. Ide vezetett. 6. Csillagokról. (Egy kis tudományos értekezés.) Humoros elmélkedés a szemekről, különösen a szép női szemekről. 7. Egy ismeretlen világrész. Ugyanaz a női szívről. 8. Reminiscenciák. Két diákkori élmény. Egyik: Szent András estéje. A lányok ölmet öntenek, gombócot főznek. Szaboleska mindenik cédulára Jolánt ír. Csalafintasága kisül: mind az öt gombóc egyszerre merült fel a fazékban. Másiknak címe: Egy pár eltévedt kézcsók. Szaboleska legátus, a szép papkisasszony szobájában alszik. Az ablak alatt éjjeli zenét húzat a tanító meg a segédjegyző. Az alvó Szaboleskát a lárma zavarja, az ablakhoz megy, hogy becsukja. A rektor megragadja kezét s összecseskölja. Szaboleska megszólal. A társaság, mintha puskából lőtték volna ki, elpárolog. 9. A szerelemről. Mi a szerelem? Leírja jelenségeit s megállapítja: lázas betegség, melynek külön nyelve is van.

hivatottságát, ki örvendett volna annak jobban, mint Debrecen, a kollégium és a város társadalma? Debrecen a múltban is adott sok tudóst és költőt a magyar tudományosságnak és irodalomnak. De aki hasonló dicsőséggel s ily hirtelen emelkedett volna ki a helyi irodalomból az egyetemes magyar irodalom méltánylásának kellős közepébe, arra példa a szintén teológus Nagy Imrének, az *Árpád* c. pályanyertes óda körán elhunyt szerzőjének emlékezetes esete óta nem fordult elő. Igaz öröm és jogos önérzet méltán tölthetett el Debrecenben mindenkit, akinek csak érzéke volt az irodalom és költészet fejlődése iránt.

Debrecen nemcsak örvendett, hanem cselekedett is. Érezte, hogy a Beöthy és a Vadnai kitüntető elismerése után ő legkevésbé maradhat néma. Valahogyan, de mindenesetre méltó módon kifejezést kell adnia annak, hogy az új költő dicsőségében részt vesz s dicsőségét a magáénak is tekinti. Ezért igyekezett a maga részéről is újabb elismerésben részesíteni, költői tehetségének kiteljesedésében továbbra is elősegíteni, de úgy, hogy ezzel még szorosabban magához kapcsolja. Ez a szándék legott cselekedetté vált. A Csokonai-kör, mint Debrecen irodalmi életének képviselője, már január 17-én, tehát alig tíz nappal a Vadnai—Beöthy elismerése után, de nyilván ennek hatása alatt elhatározza, hogy Szaboleska költeményeiből egy kötetet kiad. Ki is adta még abban az évben, 1891-ben, noha a költőnek nem kisebb jóakarója, mint maga Vadnai Károly óvta a debrecenieket a sietségtől.³ Debrecen azonban nem tágított, cselekedett.

Kétségtelen, hogy a Csokonai-kört az irodalomszeretet készítette a Szaboleska költeményeinek kiadására. De abban sincs kétség, hogyha eljárásából kimondottan hiányzik is, a tudat alatt mégis csak közrejátszott az a természetes és egészen érthető törekvés is, hogy biztosítsa, megtartsa magának most már nemcsak az akadémia papjelöltet, de az új költő jövődö munkásságát is. És a Csokonai-kör tettének kitüntető voltát, a benne rejlő megbecsülés kötelező erejét érezte a népszerűvé vált új költő is. Hisz tulajdonképen ő még most is csak a debreceni kollégium külföldre küldött akadémia papjelöltje. S ha az akadémia papjelölt eddigi erkölcsi és anyagi támogatásához most hozzájárult a költőnek ez az erkölcsileg és anyagilag egyként nagy megbecsülése: még bizonyosabban érlelődött benne a hála és kötelezettség, hogy majd mint kész ember, pap és költő, azt az erkölcsi kört és intézményt fogja szolgálni, amelyik őt kész emberré, pappá és költővé válásában kezdettől annyira lelkesen támogatta.⁴ Minden úgy ment, ahogy várni lehetett, Szaboleska a következő 1891/2. telet még külföldön tölti. De az első, a téli félév végén hazajön, jelentkezik szolgálattételre. Püspöke legott ki is nevezte, de figyelme nem akárhová, hanem épen Debrecenbe

³ Fővárosi Lapok 1891. 14. számában figyelmezteti Vadnai a Csokonai-kör vezetőit, hogy ne adják ki a költő *zengéit*, mert inkább ártani fognak neki, mint használni.

⁴ Amit mi megtehetünk, mindent megteszünk önért, ki nevével kollégiumunkra is vet ragyogó sugárt, — írja a Debreceni Prot. Lap. (1891. jan. 17. szerkesztői üzenet), — értesítve Szaboleskát, hogy a Csokonai-kör választmányulése pár nappal ezelőtt elhatározta, hogy egy kötet költeményt kiad.

helyezte el az országszerte ismert és tisztelt Könyves Tóth Mihály mellé, ki a Bach-korszaktól halálra ítélt, de utóbb húsz évi várfogságra kegyelmet nyerve, hosszú éveken át szenvedett politikai fogságot.

A káplánság persze, még ha debreceni is az, csak ideiglenes elhelyezkedés. De majd gondoskodnak a vezető tényezők, hogy végzett tanulmányainak megfelelő s költői tehetségéhez is illő olyan végleges hivatali állást és otthont kapjon, amelyikben tehetségét, mint pap és költő is, meglelégedéssel és gazdagon gyümölcsöztetve, rendre dúsan visszafizeti mindazt a támogatást és megbecsülést, miben eddig részesült. Az iratlan törvények ereje biztosabban érvényesül, mint bármiféle jogszabály vagy rendelet paranesszava. És a lelki élet egy-egy beálló, elkövetkezendő mozdulata gyakran világosabban áttekinthető és könnyebben kiszámítható jó előre, mint a legegyszerűbb matematikai egyenlet.

Szabolcska, a dédelgetett és kitüntetett diák, mint kész férfi s most már az egész magyar irodalom új költője, hazatérván az idegenből csak úgy fürdik az alma mater és Debrecen szeretetének, bizalmának, ragaszkodásának verőfényes melegében. Élvezi a viszontlátás örömeit. Boldog, mert mindenki mond neki valami nyájasat és szépet.

VII.

És mégis mi történik ekkor?

Szabolcska szépen haladó életszekere a nyílegyenesen fölfelé vezető útról a cél előtt arasznyi távolságra megzökken, keskenyebb útra kanyarodva Erdély felé fordul s Marosfelfaluig meg sem áll. A debreceni kollégium dédelgetett fia s parádés diákja mintha tékozló fiúként kiszakította volna magát a tíz éven át élvezett otthonából. Mintha mitsem törődött volna azzal, hogy ő a debreceni kollégium neveltje s elsősorban a Tiszántúli egyházkerületnek elkötelezett reménye. Mintha feledte volna, hogy első irodalmi sikereit is Debrecenben aratta s első verses kötetét a debreceni Csokonai-kör adta ki. Egy pillanatra mintha hűtelenné vált volna a költeményeiben eszményinek rajzolt Tiszaparthoz is, ahova pedig mindig visszavágyott. De nem tájékozódott Budapest felé sem. Pedig most már a kritika által hivatalosan is költővé avatva és az országos népszerűség fényében is sütkérezve, ha Debrecenből és a Tiszántúli egyházkerületből kilép, egészen természetesen és semmi megjegyzést sem váltva ki mehetett volna, mint mentek annyian mások és köztük a legtehetségesebb fiatal írók Budapestre, irodalmi életünk szent Mekkájába. Szabolcska nem maradt sem abban az irányban, melyen őt a debreceni kollégium vonzó és lökő ereje vitte, de nem tért arra a csapásra sem, amelyiket mint költő vágyott. Ment más felé, messze keletre, Erdélybe, Felfaluba.

Szabolcska ebben az időben épen harminc éves. Már nem ifjú deák, hanem érett férfi. Hivatali állást is foglalhatott volna már évekkal előbb, ha akar. Bár szegény fiú volt, de mint köztanító és stipendiumos papjelölt anyagi gondok nélkül élhetett. Nem sietett magát pappá meg-

választatni. Maradt kitartóan Debrecennek a légkörében. S épen mert már nem gyermeknyi ifjú, amikor iuventus-ventus, hanem érett férfi, fel sem lehet tételezni, hogy Szabolcska nyomós ok nélkül, csak úgy Húbele Balázs-módjára feled csapat-papot, Debrecent és Budapestet, s veszi útját a távol keletnek, Erdélybe.

Minél pontosabban és tovább elemezzük Szabolcska Erdélybe költözését, annál világosabban és bizonyosabban áll előttünk a kopasz valóság, hogy pályatörés volt bíz az, legalább is feltűnő eltolódás, értelmetlennek látszó irányváltozás.

Mert ugyan mi vonta Szabolcskát Erdélybe? Igaz, sokan jöttek abban az időben hivatalnokoskodni Erdélybe a Királyhágón túlról, leginkább Felsőmagyarországról, kevésbé az Alföldről és a Dunántúlról. Az is igaz, hogy sokan, kiket ide neveztek ki hivatalba, úgy megszerették Erdélyt, hogy szülőföldjükre nem kíváncsoztak vissza. Ide gyökeresedtek, erdélyi magyarrá váltak. A református papi pályánál azonban inkább az ellenkezőre akad példa: többen mentek ki Erdélyből, mint jöttek oda. A református teológus általában csak nagyon kivételesen ment át a saját egyházkerületéből valamelyik másik kerület teológiai akadémiájára. Ahol végzett, abban a kerületben keresett és foglalt is papi állást. Szabály volt az is, hogy az átlépés csak püspöki engedéllyel történhetett. Még kivételesen fordult elő az, hogy egyszer már állást foglalt lelkész, változtasson kerületet. Rendszerint fegyelmi okból menekült az ilyen lelkész, vagy pedig kerületében annyira kivált, hogy híre-neve elvitte messze földre. Am ezen a ponton is gyakoribb az a fordított eset, hogy az erdélyi kisebb és szegényebb eklézsiából ment át egy-egy kiváló erdélyi pap Magyarországra (Szász Károly, Petri Elek, Ravasz László, Kovács Albert, Szóts Farkas, Zoványi Jenő, Benkő Lajos, Domby Gyula stb.).

A Szabolcska eseténél mindenképpen fennakadunk. Ő Debrecenből jött Erdélybe. Nem büntetésből, de nyilván nem is dicsőségért, előhaldásért és nem valami híres, jól dotált eklézsiába. Felfalunak különös vonzóereje nincs, nem is volt. Marostorda vármegyében, Szászrégentől északra, a Maros jobb partján fekszik sík területen. Jobbról-balról erdővel borított dombok szegélyezik az itt nem széles Marosvölgyét, amely észak felé a rákönyökölő Görgényi és Borszéki havasok miatt keskeny és meredek szorossá szűkül össze. Az egész hegyvidék szép. A Marosvölgyének síksága pedig Erdélynek legtermékenyebb része, noha Felfalunál már érezhető a havasok hidegebb klimájának hatása. Marosfelfalu (a Szabolcska odaköltözésekor még csak: Felfalu), alig ezer lakójú kisközség. Csak fele lakossága református magyar. Földmivelő, télen napszámos meg erdei munkát is űző nép lakja. Túlnyomóan három-négy holdas „kis” gazdák, félig vagy egészen napszám-ból élők. Nagyobb parasztgazdaság Felfaluban nincs, köznemesi család is csak egy-kettő lakott benne, nagybirtokos egy sem. Városa a négy km. távolra eső Szászrégen. Ide jártak lakói heti és országos vásárra állataikkal s terményeikkel, ide napszámba is a különböző fűrés- és szeszgyárakba. Így aztán a felfalusi ref. papi állás nem lehetett az a fényes, gazdag parókia, amelyik után egy másik egyház-

kerületnek a papja s épen egy külföldet is megjárta debreceni teológus nagyon törekedett volna. Akkor még rangsorba, négy osztályba voltak sorozva jövedelmezőségük alapján az egyházközségek. Felfalu csak másodosztályú parókia volt.⁵ Egyébként is nevezetesség, sőt vonat nélküli falucska. Egy a sok ezer között, amelyiket a saját és a vidék szomszédos községeinek lakóin kívül csak a Helységnévtárak és lexikonok ha ismernek. (Felfalut pl. a Pallas-lexikon nem is ismeri.) Szóval Felfalu akkor még Felfalu sem volt. Ismertté és emlegetetté először épen attól kezdve vált, hogy Szabolcska odaköltözött papnak. Ezzel kezdődött Felfalu hírneve, mert Szabolcska ekkor már Szabolcska volt, országszerte ismert és elismert költő.

VIII.

E pályatörésnek, legalább is feltűnő irányváltozásnak nem lehet más magyarázata, mint valami belső megtorpanás, lelki csalódás.

De ki és miben csalódott? Debrecen, Szabolcskában? Nem. Debrecen és az egyházkerület vezetői éreztek némi csalódást, de az Szabolcska feltűnő irányváltoztatásának nem előzménye, hanem következménye. Szabolcskában nem csalódtak az intező és őt támogató körök. Legföllebb utólag csodálkozhattak szokatlan lépésén. A csalódás, amely oka volt a szokatlan lépésnek, csak Szabolcskában, érzelmeinek változásában kereshető. Csak ő lehetett, ő volt csalódott fél. De vajon kiben, miben? Jóakarói, az őt támogató s rá nagy reménységgel számító körök hidegültek el egyszerre, s hagyták volna cserben? Semmi nyoma. Sőt a külföldről hazatérés után nyomban megkapott debreceni káplánság még a feltevésnek is határozottan ellentmond. Másban, egy névben csalódott Szabolcska. Abban a névben, amelyik ezt az egész értetlenséget érthetővé teszi s pályája eltolódását is elfogadhatóan megmagyarázza.

Ez a név: Piroska, a költő ideálja, évtizedek múltán, házas ember korában is emlegetett nagy szerelmének tárgya.

Piroska nem első szerelme Szabolcskának. Első, ábrándos diák-szerelme egy szőke kislány emléke. Jóformán nevét sem tudta a kurta kékruhás falusi angyalnak, ki varrni járt hozzájuk. Első szerelme sem miben sem különbözik az első szerelmeiktől, gyermekes, holdvilágos, naiv formában és tartalomban egyaránt. Költészetében is csak utólagos emlékként van egy-egy nyoma. (Emlék, Emlékezés). Közvetlen, *egyidejű* vers nem szól róla. Ilyeneket vagy nem írt, hisz gyermek volt, vagy ha írt, mint naivságot maga sem tartotta megőrzésre érdemesnek.

A költő az egész lényét éveken át forró izgalommal fogva tartó első nagy és tartós szerelemre Debrecenben gyulladt. Medgyessy Piroskának hívták azt a Darabos-utcában lakó kőkényszemű barna kislányt, aki

⁵ A másodosztályba sorozott lelkési jövedelem hatszáz forintnál többre, de nyolcszáz forintnál kevesebbre rugott. A felfalusi jövedelem pontosan 680 frt. 74 kr. tett ki. Ennek is fele egy évig (az ú. n. kegyév alatt) az elhalt előd özvegyét illette, a pályázati hirdetés feltételei szerint. A pályázati hirdetést l. Erd. Prot. Közlöny 1892. jul. 9. sz.

költönket megigézte s költészetét is termékenyen ihlette. Első versköteté Remény-kétség c. sorozatának legtöbb darabja s a költő második kötetének, a *Hangulatoknak* az elején is számos vers, mintegy félszáz költemény, fakadt a Piroska-szerelem ihletéből. Köztük több olyan, amelyek nemcsak a Szabolcska költészetének, de egész magyar líránknak is legszébbben csillogó gyöngyszemei közé tartoznak. (Pl. Minek turbékoltok.)

A Piroska-dalokban is van jó adag naiv és szokványos ábrándozás. Csillag az égen nem ragyog úgy, mint a Piroska szeme (*Csillag az égen*). Szeretné elmondani ezerszer is, hogy szereti, de mit tegyen, ha szava nincs szívének (*Elmondanám.*). Mikor mellette és vele együtt van, egy gondolat nem sok, annyi sem jut eszébe. Hanem mikor távol tőle igézetétől szabad, akkor mer szólani s úgy el tudja mondani, hogy mennyire szereti. (*Mikor úgy.*) Az őszinteség azonban még a jól ismert, százszor ismétlődő naivságoknak is erőt ad s hatást biztosít. Annál inkább a Piroska-sorozat ama költeményeinek, amelyekben a naiv közvetlen természetesség sajátos, eredeti formában, mély érzéssel párosul. Minket azonban most a Piroska daloknak nem az esztétikum, hanem a pszichológikum érdekel. E tekintetben mindenk előtt az a valóság áll előttünk, hogy Szabolcska Piroskát végzetesen szerette. Elveszett a nap, amelyiken nem láthatja. (*Nem lesz nekem.*) Az erdön róla álmodik, a bűgő vadgalambokat hozzá küldi. (*Erdön.*) Genfben is az ő nevét kiáltja bele az erdőbe, s boldogan hallja, hogy az erdő is visszhangozza a Piroska nevet. Fecskéktől is üzenet küld. (*Piroska.*) Nem tudja, mi vonzza hozzá, a szépsége, a lelke tisztasága, jósága? Csak azt tudja, hogy sorsa rá van bízva. Ha nem egymásnak volnának teremtvé, akkor Piroska minek is született? (*Hogyha nem egymásnak*). Oly nagy szerelme, hogy el ne temessék vele, mert akkor a sírban se lenne nyugta. De még a koporsóból is költsék fel, ha Piroska megsírhatja. (*Koporsómra*). A szerelemtől beteg a szíve (*Búcsuzás*). Reggeltől estig egyebet sem tesz, csak az ő nevét imádkozza. (*A szent könyvek.*) Barátai figyelmeztetik is résztvevően, hogy arca halvány, szerelme balgatag, de ő szívének ad igazat. (*Barátaim.*) Rabja szerelmének, de nem bánja, mert boldog (*Rab vagyok*).

Csakhogy Piroska másként érzett és gondolkozott. Tetszett neki a szerelmes költő, foglalkozott is vele szívesen. Határozottan vissza nem utasította, de igent mondó viszonzszerellel ragaszkodását nem jutalmazta. Ez a Piroska-szerelemben a második fontos tényező. Sejtette ezt maga a költő is. (*Föltártad előttem*). Mi az egymásé nem lehetünk a földi életben, meg van irva a csillagok közt — az ő szemében (*Csillag az égen*). Mégis kéri Piroskát, ne mondja ki az utolsó rideg szót, hagyja még ábrándjainak élni (*Oh hagyj még*). S mert a rideg utolsó szó még nem hangzott el, a költő remél, mindig remélt. Remélte, hogy mint a nap-sugár csak behatol az erdő sűrűjébe, ha lehull a lomb, az ő szerelme is elhat majd a Piroska szívéig (*Oda vág a nap*). Találgatja a mesét: szeret, nem szeret, noha érzi, kár volt szemébe nézni (*Töprengés*). Addig tündök kedvese, hogy elfogadja-é vagy visszaküldje szívét, míg összetörök. (*Addig-addig.*) Kicsi a remény, ami biztatja. (*Búcsuzás.*) Nem tudja, szereti-é vagy nem. (*Ragyogjatok*). Félt, hogy végleg elveszíti,

azért inkább ne szeresse, ne szánja őt, maradjon sovárgott messzeségben ragyogó csillagkép gyanánt. (*Ébren.*) Pedig ha szeretné, ősszel is tavasz volna. (*Ősszel.*) Lemondóan kérdi, hogy lesz-e szava, emlékezése rá, ha majd eljő, kit szeret. (*Kérdések.*) Mikor forró vallomásaira Piroska részéről egyre csak néma hallgatás a válasz, maga kész kimondani a nemszeretleket, csak hogy ne lássa a kedves nagy, nehéz habozását. (*Lemondok rólad.*) Annyira érzi költőnk, hogy szerelme reménytelen, hogy gyakran úgy dalol, mintha már megtörtént volna a végleges szakítás, mintha már emlékké vált volna szerelme. De ő akkor is csak róla dalol, (*Ne bántsatok.*) bár minden emléke: csak az ő összetört szíve és egy nefelejts bokréta csinált virágból. (*Nefelejts.*)

Költőnk égő szerelme azonban a jeleket egyelőre nem veszi tudomásul. Az évek haladtával s költői hírnév birtokában is egyre jobban remél: hátha! Hiszi, hogy végre is elfogadást nyer szerelme. Az ellenkezőbe sehogysen akar belenyugodni, nem veszi tudomásul. Hazugságnak tartja még a hírt is, hogy szerelmese másé lehet. (*Egy kósza hírre.*) Még ekkor is arról ábrándozik, hogy nem lenne búbánat a világon, ha az Isten még egyszer visszavinné szerelmese kebelére. Csak akkor fogadja el szíve a rideg szót, amikor Piroska jegyet váltott s férjhez ment máshoz. (*Egy név.*) Ezzel a Piroska-regény befejeződött. Egészen úgy történt, ahogy Szabolcska a Remény-kétség (mily jellemző már e cím is!) ciklust bevezető *Tartalom* c. költeményében előre megírta:

Egyszerre támadtak szívemben

A szerelem és a remény:

Hogy tán nehezen, tán sokára —

Süt rám a való napsugára,

S a messze célt beérem én!

Reményem meghalt, sírba tettem.

S szerelmem mint elátkozott,

Mellé falazott bús menyasszony,

— Hogy a halottal fönt virasszon —

Örökre ott sír, ott zokog.

Örökre ott sír, ott zokog?! Hát így szószerint nem áll. Bölcsen s áldásul adta Isten a feledést az emberiségnek, különösen a szenvedő embernek. S a csalódott szerelmes mind ilyen. Költőnk is, bár egy pillanatig még az öngyilkosság körül is elmésen negélyeskedik, Istennek hála, idővel megvigasztalódott. Majd a természet rendje és törvénye szerint újra szeretett s végül gyönyörűen szép s boldog családot alapított. A regény befejezését megéneklő költemény kedves költői túlzását nem szabad betű szerint vennünk. A régi, de mindig új mese szerint a trubadur a királyleányt szerette s dalát a királylányról egyre csak mondta, mondogatta.

*De annak szíve kő volt-e, mi volt-e?
A szegény trubadurt csak nem szerette.
Csak nem szerette, mégis hitegette,
Amiért a nevét rímbe kipengette.*

*A mi trubadurunk, hogy erre ébredt
Fogta a hárfát s szépen odébb ment.
— Ez az új épen az egész mesében, —
Nem lelték halva a várfal tövében.*

(Befejezés.)

A vég nem fejeződött be ilyen kurtán-furcsán. A trubadurt — igaz —, nem lelték holtan a várfal tövében, de az is igaz, hogy odébb állása nem volt egyszerű Isten veled fakeszt! — elköszönés, ahogy a vándor dalnokok szoktak elköszönni. A Piroska szerelem intenzitása sokkal erősebb volt annál, hogysen nyomtalanul egyszerűen vége szakadjon. Igyekezett feledni Szabolcska is, mint erről több szép költeménye tanuskodik: *Az az édes óra, Búcsúzóra, El megyek én innen, A búbánatról, Egy név, Egyedül, Szeretem az erdőt, Két sóhaj.* De bizony a feledés nem megy olyan könnyen, ha valaki igazán és mélyen szeretett. Sőt az az igazság, hogy Szabolcska Piroskát egészen soha el nem felejtette. Szerelmének emléke évek, sőt évtizedek múlva is fel-fel lobban egy-egy költeményében, s az egykori tűz átmelegíti szívét. Évek múlva, már mint régóta szeretett férj és boldog családapa, dalt dalol Piroskáról, Piroska iránt érzett szerelméről. Már egy egészen más világból küld kérdést s üzenetet Piroskához. Élsz-e még, kérdi, s emlékszel-e még a szóval, könnyen piruló, halovány arcu diákra, aki neked virágot hordott s rólad szerelmes bús verseket írt? Akinek te minden voltál, de aki neked senkid sem volt? Emlékszel-é rá? Élsz-e még s hallod-é, a súsárlók mit mondanak, kik az én dalaimat sohsem látták? Hogy én téged rászedtelek, megcsaltalak?

*Miért nem mondd, hogy hazudnak?
— Vagy nem akarsz, úgy-e vezekleni?
Igazad van: ne is, ne is, ne is!
Hisz nekem úgy is az a vád,
Hogy te szerettél volna engemet,
Még most is úgy esik:
Mintha jászmin bokrok mögül
Kacagó, ifjú üde lányok
Rózsákkal dobálnának.*

Ez a költő kérdése. És üzenete így hangzik:

Piroska, élsz-e még? ...
 — Én már egy más világról
 Kialdtom át a földre nevedet.
 Egy más világról kérdezem,
 Hogy élsz-e még?
 S emlékszel-e rám?
 Ládd tégedet mi itt gyakorta
 Emlegetünk
 Harag nélkül való
 Szelid szeretettel,
 Én, — meg a feleségem.

Piroska élsz-e még?
 Lásd a te neved nekem itt is,
 Ma is és mindörökké
 Egy rózsaszínű
 Megfejtethetlen édes álom,
 Költészet, ábránd, szerelem!
 A te neved betűiből
 Én rám ma is rózsafejek,
 Búzavirágok bólogatnak!

S éltem hajója bár
A tiszta csendes házasetlet
Határtalan mosolygó tengerén ring!
Én nem tagadlak mégse meg!
Nem is tudnálak megtagadni,
Oh sóhajtságok boldog ideje!
Boldogságomnak akkor álmodott
Bübájos jeligéje te:
Piroska, Piroska!

(Üzenet egy más világból.)

Ez egyetlen utórezgés is eléggé tanuskodik a mellett, hogy a Piroska-szerelem lángja és melege nem lobbant el egyszerre, mint valami görög-tűz. Pedig van még más utórezgése is e szerelemnek, felhangzik még többször is szíve egykori dobogásának késői ekhója. *Hejh Debrecen* e. költeményében mondja, hogyha Debrecenre emlékezik, ma is kihajt harmatos ággal, teljes virággal kedvének rózsabokra.

— Volt én nekem ott
 Egy hű szeretöm,
 Egy jó barátom.
 Az én szépséges Nagyerdöm!
 Oh legyen áldott minden ága,
 Hogy rám hajolt szerelmesen,
 Rejtelmes, édes susogása
 Ma is itt zeng a szívemen!
 A legelső nótám ott mondtam
 Egy szép melegszerű kislányra,
 A gyöngyvirágot onnan hordtam
 Ej, haj, a — Darabos utcára!

Vannak abbamaradt vágyak, szerelmek, amelyek mint emlékek kedvesebbek —, mondja találóan később maga Szaboleska (*Emlékek*). Érdekes az, hogy e visszaemlékezésben immár felesége, gyermekeinek anyja is, részt vesz. Ugyanez a tárgy és a hangulat még a *Debreceni nagyerdőben, Debrecenben — húsz év multán, Hejh Debrecen, Mulandóság, Első szerelem, Debrecenben, Húsz év után, Dal egy dabról, Elsülyedt világból, Virágos akácfák* c. költeményekben. Oly melegen s annyiszor emlékezik erre, hogy a végén még bizonykodnia kell felesége előtt, hogy egész szívvel mélyen, igazán csak őt szerette. A poétás embereknél az efféle szerelmes dal, szerelmi emlékezés a mesterséggel jár, nyugtatja meg hitvesét. Megjegyzendő, ami igen természetes, hogy Piroska neve e visszaemlékeztető dalok közül csak egyetlen egyben fordul elő (*Üzenet egy más világból*). De hogy róla van szó, kézzelfoghatóan bizonyos.

Ha a Piroska-szerelem mélysége és heve évtizedek múlva is ily, ennyi közvetlen erővel készítette dalra a költőt, mekkora lehetett mélysége és nagysága e szerelemnek akkor, amikor jelenvaló, perzselő valóság volt? Szükségképen és a lelki élet törvényei szerint kényszerűen adódik az elutasíthatatlan felelet és mérték: akkora, hogy Szaboleskának az immár érett férfiúnak és már nem névtelen költőnek lelke a visszautasítás, a csalódás súlya alatt megroppant, egész valójában megrendült.

IX.

Mikor szakadt meg a Piroska-szerelem, mikor lett vége a regénynek? A *Költemények* a Csokonai-kör kiadásában 1891. vége felé jelent meg. A kötetnek idevágó Remény-kétség ciklusa szerint ekkor még teljes szenvedélyességgel forrong a Piroska-szerelem peripetiája. A sorozat befejező darabja a feltűnést keltett híres négy költemény egyike, a Beöthytől külön is megdícsért *Alice*. Nyilván az irodalmi kritikusok kedvéért fejezte be a költő szerelmi tárgyú verseinek sorozatát ezzel a már nagyon szépnek kijelentett verssel. E költeményben elmondja Szaboleska, hogy az iránta szerelemre gyulladt szép francia leánynak, aki pedig unszolva s esengve kéri, miért nem mondhatja:

Szeretlek, szívből, igazán. Azért, mert szívből és szíve már más szeret. Így, közvetve bár, de ez a költemény is a Piroska-szerelemhez tartozik, arra vonatkozik, annak hevét és nagyságát igazolja épen, mint a sorozatnak többi és a Piroska-szerelmet közvetlenül daloló darabja. A Piroska-szerelem tehát csak a *Költemények* megjelenése után jutott dülőre. Természetesen maga Szabolcska is sürgette a határozott és végleges választ. Minél inkább nőtt költői hírneve s minél közelebb ért a családalapítás küszöbéhez, annál több reménnyel, de annál követelőbben is. Egy ilyen utolsó ostromszerű kísérlet a *Költemények* megjelenésével egyidőben történt. Ez év vége felé írja és adja ki Szabolcska *Ébredés* c. költeményét. (Fővárosi Lapok 1891. 244. sz.), amelynek alaphangulata s összefoglaló élményisége: Megcsalt a szívem dobogása, de én másnak gondoltalak.⁶ Mivel Szabolcska ekkor még külföldön tartózkodik, a döntés levelezés útján érlelődött. De csak érlelődött, mert az a levél, amelyre Szabolcska az *Ébredést* írta, a Piroska részéről még mindig nem volt az a határozott utolsó szó, amelyik után nincs tovább. Ez személyes találkozás rendjén, a Szabolcska hazajötté után következett el. De akkor sem egyszerre.

Szabolcska 1892. február elején érkezett haza külföldről. Február 6-án már kinevezett debreceni káplán.⁷ Épen egy hónap múlva márc. 6-án jelent meg egy verse, amelyet egyik kötetébe se vett fel. Ez a *Minek találkoznánk* c. *Minek találkoznánk?* — kérdi benne a költő. Inkább felejtsük a multat:

*Azt hiszed, hogy újra hatsz rám,
S szerelmed nélkül elfogadnám
A te ezer szépségedet?*

Ha szívedet nem adhatod, nem kell az ölelésed. Büszkébb vagyok annál, semhogy elfogadnám maradék szerelmedet alamizsnának.

Kitetszik ebből, hogy Piroska az első személyes találkozások rendjén is habozott dönteni. Még mindig hagyott egy kis nyílást a költő, illetőleg a maga számára, ami, tekintve a Szabolcska jelenét és jövődó biztos kilátásait, észszerűtlennek épen nem mondható. Amennyire érthető a Piroska okos magatartása, ép annyira világos a Szabolcskái is, aki még mindig reménykedett a hideg száraz szavak ellenére is, hiszen már költői híre-neve is volt s ennek fénye a Piroska nevét is bearnyozta. De kívánta, követelte másfelől a határozott szót épen most, amikor külföldről hazatérve mint az élet kapujához ért helyettes pap s szép jövővel biztató és biztatott költő állott szemtől szemben Piroskával, várva a végleges igent vagy nemet. E drámai feszültséggel telt napokban írta Szabolcska a *Búbánatról* c. költeményét.⁸ A búbánat

⁶ Szabolcska e költeményt *Hangulatok* c. kötetében az Erzsike dalok végére, mintegy első házassága epilógusául illesztette be, holott ez is a Piroska-szerelemhez tartozik, mint első megjelenésének dátuma igazolja.

⁷ Debreceni Prt. Lap. 1892. febr. 6. sz.

⁸ Fővárosi Lapok, 1892. márc. 25. sz.

— mondja — akkor született s azóta van, amióta kedvesétől elszakadt.
De

*Hogyha engem a jó Isten
Úgy szeretne,
Hogy még egyszer visszavinne
Kebeledre:
Búbánat úgy, — hamvadozó
Szép virágom, —
Többé talán nem is lenne
A világon!*

Látnivaló, hogy a feszültség márciusban is még áll, a költő még reménykedik, bár hangja már inkább a lemondásé. A végleges döntés dátuma, a Piroska-szerelme megszakadásának napja kalendáriumi pontossággal meg nem állapítható. Az első olyan költemény, az *Egyedül*, amelyben már nem Piroskáról van szó, hanem egy másik ismeretlen kislányról, kit szíve várt orvossaként a költő hasztalan keres, május elején jelent meg.⁹ E tájt jelentette ki Piroska határozottan, hogy holtomiglan-holtodiglan magát elszánni nem tudja, s hogy minden további szálát elvágjon, hirtelen el is mátkásodott. A *Hangulatokban* legalább a Piroska eljegyzésének híret megéneklő *Egy név* után tette sorba a költő a *Befejezés*, *Öngyilkosok* és a most említett *Egyedül* c. verseket, amelyek mind a Piroskával már leszámolt szív bánatát fejezik ki. A döntés tehát áprilisban történhetett, de május elejére már megtörtént. Mindenesetre oly időben, amikor Szabolcska nemcsak kitartó szerelmének erejénél fogva, de minden józan emberi megfontolás szerint is leginkább várható és számított igenlő válaszra.

Nem így történt. A most már érett ember, kész férfi és országszerte ismert költő, dicsőségtől övezetten tért haza s járt-kelt — látszatra — büszkén Debrecen utcáin és társadalmi köreiben. Belseje azonban vergődött, szíve vérzett, önérzete megtorpant, mert szerelme hajótörést szenvedett. Hirtelen és váratlanul egyedül és idegenben érezte magát. Férfiúi és költői önérzete mindenkitől látott sérülést szenvedett. Hogy lelke fájdalmát elfödje s ne nézzenek rá mindenütt kérdően vagy sajnálkozva, állandóan vidám arcot kellett mutatnia, álarcot kellett volna hordoznia. Próbálta, meg is tette egyideig. Még élenkebben belevetette magát a társadalmi életbe s annak egyik kedvelt szereplője lett.¹⁰ De a kettős élet lelkének egyszerűségét, a nemtörődöm arc hordozása lelke közvetlen őszinteségét gyötörte, zúzta, örölte. Szenvedhetlenné vált körülötte egyszerre minden: Debrecen, a kollégium, a Nagyerdő. Minden meg nem nyert, meg sem is értett szerelmére emlékeztette. Hát ki ő s miféle Lázár, hogy nem tud rátalálni az egyetlen, az igazi lány szemre? Kínos gátlások, kelletlen indulatok között vergődött. Szaba-

⁹ Fővárosi Lapok, 1892. május 1. sz.

¹⁰ Fővárosi Lapok, 1892. szept. 21. sz.

dulni akart. Férfiúi és költői önérzete elparancsolta onnan, ahol a mindenkitől tudott¹¹ dalos szerelmére rászakadt a csalódás, a visszautasítás, a kudarc. Csoda-e hát, hogy az első kínálkozó alkalommal távozott Debrecenből. De persze nem úgy, ahogy versbe foglalta, mint holmi lenge trubadur, csak egyszerű főveglendítéssel. Nem, hanem mélyen megrendülve s őszinte könnyhullatás között.

Mint Csokonai, a mi költőnktől is kedvelt, többször dicsőített másik debreceni diák menekült egykor Komáromból Keszthelyre és Somogyországba a Lilla csalódást feledni s vígasztalást találni, Szabolicska is úgy távozott Debrecenből Erdélybe.

X.

A kérdés minden oldalu megvizsgálása kedvéért meg kell jegyez-nem, hogy az élő erdélyi köztudat Szabolicska Erdélybe jöttének okai között a Piroska-szerelmet még csak nem is említi. Kérdést intéztem erre vonatkozólag Szabolicskának ma is élő két legjobb szívbéli erdélyi barátjához. Az egyik Kis Lajos, Szabolicska közvetlen utóda a felfalusi parókián, jelenleg magyarói ref. lelkész és görgényi esperes, Szabolicskának kezdettől a költő haláláig hűséges, bizalmas barátja. Naponta, de legalább hetenként egyszer-kétszer együtt voltak, míg Szabolicska felfalusi pap volt. Később is gyakran összejött a két barát vagy Temesvárt, ahova Kis Lajos látogatott el többször, vagy Felfaluban, ahova Szabolicska jött vissza Temesvárról évek során át nyaralni. Kis Lajos többször megismételt szóbeli előadása szerint szó sem lehet arról, hogy Szabolicska szerelmi csalódás miatt jött volna Erdélybe. Ő csak tudná, ha úgy volna! De Szabolicska ezt vagy effélet előtte soha sem emlegetett. A másik jó barát, maga is jőnevű egyházi író, Csekme Ferenc nyugalmazott esperes, az időben geryeszegi lelkész és egyház-megyei főjegyző. Csekme sem tud a Piroska-szerelem döntő hatásáról. Szerinte pláne Szabolicska úgy jött Felfaluba, hogy már volt „kinézett” jegyese, Erzsike, későbbi felesége.^{11a}

Hogy a két jó barát egyike sem tud semmit a Piroska-szerelem fentebb kifejtett döntő hatásáról, az a mi magyarázatunkat egyáltalán nem gyöngíti, annak ellenére, hogy mindkettőjüknek igaza van. Tudomásuk a külső tényeket fedi. Természetes, hogy Szabolicska még előt-tük sem emlegetett effélet. Erdélybe jöttének első idejében azért nem,

¹¹ Mennyire szószerint igaz ez, mutatja az, hogy az egykoruak köztudata élő hagyományként átöröklődött a későbbi, a mai debreceni nemzedékre. Mikor Piroska már mint özv. Oláh Gézáne 1933. ápr. 20-án elhunyt, valamennyi debreceni hirlap mint a költő Szabolicska Mihály ifjúkori ideáljáról írt nekrológot. Felemlítették azt a poétikus véletlent is, hogy a hajdani szépségét és báját még mindig magán hordó széplelkű és gyöngéd érzésű úrnő, ki a Szabolicska kultusznak Debrecenben mindig rajongó híve volt, utoljára a nyilvános életben, halála előtt pár héttel, épen a Csokonai-kör Szabolicska emlékére rendezett ünnepi ülésén volt látható. (L. Debrecen. 1933. évf. 90. és 101. sz.)

^{11a} Csekme Ferenc: *Képek a parochiáról* c. műve IV. kötetének *Szabolicska Felfaluban* c. darabját.

mert akkor még csak rokonszenves pályatársak voltak, kikkel jól érzi magát az ember, de akik előtt a szív mélyén rejtekező sebet férfiember nem szokta feltárni, kivált ha van kéznél valami olyan megfogható magyarázat is, mely a kíváncsiságot kielégíti és megnyugtatja. S ilyen, mint látni fogjuk, a Szabolcska esetében volt. Ha ilyen viszonyok között szóba is kerülnek a szívügyek, inkább kiszemelt jegyest szoktak emlegetni. Ilyenkor a sajtó csalódással nem szokás előhozakodni. Nem különösen, ha nem is kérdeznak. Szabolcska új környezete előtt a csalódás döntő hatását nem emlegette, hiszen épen ezért szakadt ki régi környezetéből. Ezért ment el oda, ahol feledni lehet, s ahol a szívügy, mint afféle költői élmény, a versekben és a versekkel be van fejezve. És a férfi később is hallgatott. Ekkor tán maga is mosolygott, hogy egykor oly tragikusan fogta föl. A *költő* azonban tartózkodás nélkül és őszinte dalokban énekelte meg csalódását, még emlékét is annak a csalódással végződő szerelemnek, melynek sorsdöntő erejét igazolja az a tény, hogy Debrecenből hirtelen és látszólag minden ok nélkül távozott. Igaz, nem beszélt róla, sőt volt „kiszemelt“-je is. De vajon a hallgatás, sőt magának a jegyesnek kiszemelése is nem épen a csalódás mindent megzavaró hatását igazolja-e? Azt a sorsdöntő hatást, és azt a meglepő változást, amelynek egyetlen elfogadható magyarázata a mi felfogásunk. Amely nem pusztá feltevés, hanem lélektani valóságon alapul, s a költeményekből is ellenmondás nélkül következik.

XI.

De miért nem ment Pestre, az irodalom központjába? Ha már Debrecen és a debreceni légkör elviselhetetlenné vált a szerelmes férfiembernek, mért nem lépett Szabolcska arra az útra, amelyet mint költő vágott magának, s amelyen Budapest és az irodalmi élet elismerése és dicsősége szívesen és örömmel fogadta volna? Ahol gyorsabban lehet felejteni és hamarabb lehet vigasztalódni? Minden lehetőséget és adottságot számba véve csakugyan különösnek kell tekintenünk, hogy Szabolcska Debrecenben szerelmi hajótörést szenvedve nem Pest felé, az irodalmi élet középpontjába igyekezett, ahol a Beöthy-Vadnai elismerése és tekintélye bizonyára nyugodt megélhetéshez segíti s írói tehetségének is kedvezőbb talajt, biztosabb és gyorsabb megnyilatkozási lehetőséget teremtett volna. Hasonló helyzetben száz közül kilencvenkilenc kezdő író habozás nélkül Pest felé veszi útját s nem Erdélybe.

A Szabolcska irányválasztásának egészen kivétel számba menő sajátosságát csak akkor értjük meg, ha rá gondolunk személyiségének alapelemeire, lelkivilágának már többször említett ősrétegére: a Tisza menti magyar falu csendes, idilli világára. Később is és mindig ezt vallotta eszményképének, e mellett tett hitet, oda vágyott, ott remélte a boldogságot. A várost soha sem szerette, s most, lelki megrendültsége idején, a falut jobban sóvárogta, mint valaha. A Piroska-szerelmet követő bánat napjaiban írja Szabolcska a *Vágy* c. költeményt. A szerel-

mében csalódott s magát boldogtalannak érző költő úgy látja, hogyha van még boldogság a jelenvaló világon, az csak a város zajától távol, a falu kunyhóiban és jó emberei között van és lehet. Ebben annyira bizonyos, hogyha Isten megengedné, hogy újra kezdje az életet, a faluból ki sem mozdulna, könyve sem volna más, mint a zsoltár meg a biblia és az ős föld, a fűzes-termő Tiszapart. Bár tudná elfeledni mind, amit tanult!

*Nyájas, szelíd falusi élet,
Te vagy, te az én szívem álma.
Kis házikók, hallgatag utcák,
Lelkem hozzátok viszi vágya.
Kiszállok a város zajából,
Jó emberek, oda köztetek.
Ha van boldogság a világon:
Tiétek az csak, a tiétek!*

Ez a hangulat és felfogás, mint lelke ősrétegének közvetlen zengése, állandóan megcsendül és kifejezést nyer költészetében. Most világosabban és zengőbben, mint valaha. Érthető, hogy most sebzett lelke égőn s csak eszményéhez vágyik, ott lát és remél csak boldogságot, ahol soha eddig nem csalódott. Szabolcskára nézve Budapest ebben az időben megnyugvást, enyhülést és vigaszt épen nem jelentett volna, hanem igen amúgy is zaklatott lelkének újabb hajszoltságot, további vergődést, hogy ne mondjam, vesszőfutást. Magányra, a világtól távol lenni és élni, erre volt szüksége, erre vágyott. Ezért nem ment Budapestre, hanem ment Erdélybe, Felfaluba.

XII.

Miféle szál s hogyan vezette Erdélybe, amelyet nem ismert? S épen Felfaluba, melynek eddig talán még nevét sem hallotta? Szász Gerőnek köszönhető, hogy Szabolcska vágya Erdély felé s figyelme Felfalura terelődött. Szász Gerő a kolozsvári egyházközség egyik, külmagyarutcai (ú. n. hóstáti) papja s az erdélyi református egyházkerületnek generalis notarius (közfőjegyzője) volt. Nemcsak hivatali állásánál fogva, melyre a kerület kitüntető bizalma méltatta, hanem személy szerint is Szász Domokos püspök mellett az erdélyi reformátusoknak első egyházi vezéregyénisége. Ő alapította és szerkesztette a kerület hivatalos heti lapját (Erd. Prot. Közlöny) s szerkesztette a Predikatori-Tárt. E vállalatban kiadott egyházi beszédeit a ref. lelkészek országszerte használták. E mellett költő volt, mégpedig olyan lírikus, aki nemcsak szűkebb hazájában, Kolozsvárt és Erdélyben ismeretes és népszerű s mint ilyen az Erd. Irod. Társaságnak egyik alelnöke, de olyan költő, akinek első verses kötetét Arany János érdemesítette bírálatra¹² és akit a Petőfi-Társaság is tagjául választott meg.

¹² Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. II. k. 69. l.

Szász Gerő 1892. tavaszán, talán épen a Piroska-szerelem döntésének napjain, hivatalos egyházi ügyben Debrecenbe utazott. Ott tartózkodása alatt meglátogatta nagy tekintélyű barátját, K. Tóth Mihályt, már csak azért is, hogy megismerje káplánját is, az új költőt, Szabolcskát. A kezdő költőt a már idős s nem tekintély nélküli kartárs önként jövő érdeklődése, az újdonsült káplánt a nagyhírű püspökhelyettes közvetlen figyelme s melegen áradó, természetes barátsága nemcsak mélyen meghatotta és hasonló őszinte barátságra kötelezte el, amely később a Szász Gerőt ért támadások között is épen kitartott, hanem megnyerte arra is, hogy jöjjön el Erdélybe, legyen ott pap, épen Felfaluban. Szóba került-e a két költő között a Piroska-szerelem? Nem hiszem, hogy Szász Gerő kérdezősködött volna s még kevésbé, hogy Szabolcska beszélt volna róla. Szász Gerő, mint költő és kerületének vezető embere, egyszerűen hívta kerületébe az új költőt és a kitűnően végzett akademitá papjelöltet. S mint a kerület püspökhelyettese és hivatalos lapjának is szerkesztője, ki ilyen minőségben már rendszerint előre tudja, hogy melyik parókia üres, mindjárt meg is nevezte Felfalut: igaz, csak másodosztályu, de élhető eklézsia. Aztán Felfalu nincs az Isten háta megett, hanem városhoz közel fekszik, nem is valami alföldi pusztaságos vidéken, hanem a gazdag Marosvölgyében, költőnek is gyönyörűséges vidéken. És talán beszélt Szász Gerő Szabolcskának arról, hogy köröskörül az egyházmegye papjai nem afféle szellemileg elmaradt (kacros) papok, hanem a vidék értelmiségével együtt az irodalmat és költészetet szeretők és megbecsülők. Ezeket és több effélet mondhatott Szász Gerő captatio benevolentiae-képen. És Szabolcska addig-addig hallgatta, míg a csábítás fogott rajta. Nem az újdonsült káplán kapott azon, hogy kilátása nyílt hirtelen egy másodosztályú rendes lelkészi állásra, — hisz ilyen otthon és a Tiszántúli kerületben is volt, — és nem is a költő, hogy ilyen megamolyan megbecsülésben lesz része. Ebben itt sem szenvedett hiányt. A káplán még tudott volna várni, a költő meg épen nem panaszkodhatott értetlenség, közönyösség miatt. Hanem megfogta a Szász Gerőtől feltárt kép a szerelemben *csalódott férfit*. Megfogta a csalódott szerelmes férfit az a lehetőség, hogy megghiúsult boldogsága színteréről félre állhat oda, hol sem szó, sem szem, sem semmiféle tárgy nem emlékeztet, nem kérdez és nem csodálkozik kíváncsiskodva vagy sajnálkozva a történetek felett.

Szabolcska határozott hirtelen, villanásszerűen — Erdély mellett. Megpályázta Felfalut, s mint a huszonöt pályázó közül kijelölt többi öt társa, ő is megjelent Felfaluban próbaszónoklatra. Aztán megválasztották. Megválasztása egyhangulag történt. Próbaszónoklatának is, de köszönhető ez nem kis részben a Szász Gerő ajánlásának, aki dr. Gidófalvi István akkori szászlégi kir. közjegyző és az egyházmegye többi vezetői útján egész nagy befolyását latba vetette Szabolcska érdekében.

Még vége sem lett a nyárnak, amikor a tiszaparti fűzesek, az Alföld szülőtte és szerelmese, Debrecen kitüntetett káplánja a kicsi Marosfelfalu rendes lelkésze. Oly hirtelen, oly váratlanul s annyira meglepetésszerűen történt minden, mintha mese volna. Nem is hiszi el

és nem is érti meg csak az, aki a költő és a pap mögött észreveszi az embert, a férfiúi szív dobogását és szemérmes önérzetességét.

Voltak Debrecenben bizonyosan többen a költő személyiségét és szerelmét közelebbről és alaposabban ismerő barátok között, akik a történeteket megértették, s ha nem is helyeselték, hallgatólagosan legalább tudomásul vették. Hisz hasonló helyzetben, talán maguk sem cselekedtek volna másképen. Bizonyos megértés és résztvevő hang még a nyilvános felfogásból, a hivatalos közvéleményből sem hiányzik. Pedig a nyilvánosságot, a hivatalos köröket ugyancsak meglepte a Szaboleska távozása Debrecenből. A kollégiumi hagyományok s az évszázados egyházi gyakorlat hasonló lépést alig ismert. A Szaboleska eltávazása annál különösebben és szokatlanabbul érintette őket, mert minden kézzelfogható hivatalos ok és előzmény nélkül, sőt ezzel ellentétben következett be. Ellent mondott minden logikának. Világos hát, hogy nem örvendtek e különös elfordulásnak. Nyíltan nem lehetett hibáztatni, nem kifogásolták. Végre is Szaboleska törvényes jogával élt, a fennálló szabályokat semmiben meg nem sértve, egyházi felsőbb-sége tudtával ment át egy másik kerület szolgálatába. Némi melancholia s valami halk szemrehányás mégis elárulja a hivatalos körök nemtetszését az egyházkerület felfogását tolmácsoló hivatalos közlöny ama szavaiban, mellyel e szokatlan lépést közzé tette. „Amennyire igazán örülünk volt derék tanítványunknak, főiskolánk volt szeniorának ez előlépésén, épen oly annyira sajnáljuk azt, hogy városunknak... ismét el kell veszíteni“.¹³ Még a Fővárosi Lapok is hozzá teszi: „Debrecenben sajnálattal fogadták (Szaboleska) távozása hírét“.¹⁴ Ámde még a hivatalos nemtetszést és sajnálkozást is nyomon követi az emberi megértésnek és együttérzésnek nem is olyan halvány foszforeszkálása. „De hát bizonyára — folytatódik a hivatalos lap híradása —, bölcsen rendelkezett felőle az Isteni gondviselés. Legyen üdvözölve általunk... S legyen ott boldog, szép lelke eszményeinek megvalósításában megelégedett a mi kedves Szaboleskánk! Isten vezérelje őt élete minden útain“.¹⁵

A lépés szokatlan volt, helyeselni nem lehetett, de az elválás, mint ez idézetből is kitetszik, a köteles sajnálkozáson túl harag és rosszízűség nélkül történt meg. Szaboleskát Debrecen e percben is annak vallotta és mondta, ami volt: a mi poétánknak.¹⁶

¹³ Debreceni Prot. Lap. 1892. szept. 24. sz.

¹⁴ Fővárosi Lapok 1892. szept. 21. sz.

¹⁵ Debreceni Prot. Lap. i. h.

¹⁶ A lelki kapcsolat Szaboleska és Debrecen között mindvégig megmaradt zavartalanul harmonikusnak, bensőségesnek. Jele az is, hogy Szaboleska utóbb, mint temesvári lelkész, ismét visszakerülve Debrecen és a tiszántúli egyházkerület kötelékébe, két ízben is püspökjelölt volt. (Erdős Lajossal, majd Baltazár Dezsővel szemben.) Püspökké választását egyik esetben sem kereste, nem erőltette, inkább tiltakozott ellene. Debrecen és a tiszántúliak szeretete és becsülése azonban mégis tekintélyes számú szavazatot hozott össze mellette mindkét választáskor.

XIII.

És Erdély? Erdély természetesen örömmel fogadta és üdvözölte Szabolcska felfalusi pappá megválasztását. „Szabolcska Mihályt, a nem rég feltűnt fiatal költőt, kitől méltán sokat várnak az irodalmi körök és aki már eddig megjelent költeményeivel élénk figyelmet keltett, felfalusi egyházunk... papjává választotta. A legnagyobb örömmel fogadjuk egyházkerületünk kötelékébe. Nagy elégtételünkre szolgál, hogy egyházkerületünk nyitja meg előtte a nagyá lehetőségnek kapuit. Erdély főségei hegyei, sziklái, erdőtengere, melyben ölelkezik az ég a földdel, a múltnak megszentelt emlékei, holott minden porszemet a polgári és lelkiismeretbeli szabadságért őseinknek kiontott vére emelt egy-egy oltárrá, a mi meleg szeretetünk, önként föltárt őszinte, becsületes szívünk, puritán kálvinista ragaszkodásunk hitünkhöz, lelkesedésünk ott állani édes hazánk szolgálatában: hisszük, reméljük, hogy ösztönözni fogja fiatal barátunkat, paptársunkat, hogy kicsapjon lelkéből az őserőnek, az ideálistmusnak szent lángja és munkálkodni fogja leendő egyházának javát, egyházkerületünk dicsőségét és saját halhatatlanságát. Fogadja baráti kézzorításunk mellett őszinte szerencsekívánatunkat. Isten hozza közénk szerencsésen és tegye áldottá rá nézve e szent földet, melyért eleget imádkozni, eleget munkálkodni nem lehet és amely drága mindnyájunknak“.¹⁷

Ezzel a híradással fogadta Szabolcskát az erdélyi ref. egyházkerület hivatalos lapja. Jól felismerhető benne a szerkesztő, Szász Gerő egyénisége, hangja. Tavaszi debreceni találkozásukra emlékezve, a nyilvánosság előtt ismételten és forró szavakkal barátjának mondja és jelenti ki a kezdő papot, ami egészen szokatlan és ami a máskor száraz hivatalos stílust egészen átmelegíti. De övé az önérzeteskedés is Debrecennel szemben, hogy „nagy elégtételünkre szolgál, hogy egyházkerületünk (s nem Debrecen) nyitja meg előtte a nagyá lehetőségnek kapuit“. Mintha Debrecen a kapukat bezárta volna Szabolcska előtt! Pedig dehogy zárta be, Szabolcskának nem volt kedve belépni rajta. Szász Gerő azonban a maga személyes sikerének s Erdély fölényességének tulajdonítva a dolgot újjong, hogy az új költő, az ő költőtársa és barátja, az erdélyi egyházkerület tagja, Erdély lakosa lett.

Szabolcskát Erdély szíves szeretettel és igaz örömmel fogadta és ölelte magához. Nemesak a hivatalos és egyházi körök, de a szélesebb körű társadalom és a közvélemény is. Ezt Szabolcska már próbaprédikációja alkalmával is tapasztalta. A közel vidék papjai közül többen s a világi társadalomból is olyan tekintélyes férfiak, mint a fentebb említett Gidófalvy István, várták a szászrégeni állomásnál, hogy megismerkedjenek a népszerű új költővel. Az első futólagos ismeretség kezdetét jelentette annak a személyes ragaszkodásnak, szeretetnek és tiszteletnek, mely az új költő személyiségét és emberi egyéniségét az egész vidéken és Erdélyben körülvette.

¹⁷ Erdélyi Prot. Közlöny, 1892. szept. 22. sz. 316 l.

A mutatkozó jelek és kísérő események mind kedvezően alakultak. Debrecen meglepődve ugyan és sajnálattal, de mégis, mint édes fiát, harag nélkül és azzal a megnyugtató tudattal bocsátotta el, hogy elvégre Szabolcska ott is a református anyaszentegyházé marad, annak lesz oszlopa és szegletköve. S hátha Erdély a költő fejlődésének javára válik! Erdély meg egyenest büszke volt a sikerre, hogy meghódította magának az új költőt, kit épen ezért a hivatalos felfogás a bizalomnak és a biztatásnak újabb meg újabb dicsérő szavával köszöntött.¹⁸ Maga a közvélemény pedig készséggel és teljes örömmel csatlakozott a hivatalos tényezők felfogásához. Ennek tudható be, hogy az akkor nagy tekintélyű Erdélyi Irodalmi Társaság sietett Szabolcskát rendes tagjának megválasztani (1894). Mikor Szabolcska Debrecenből hosszú, kanyargós útvonalon s többszöri átszállással másodszer érkezett meg az ismeretlen Erdélybe, Szászrégenbe, az utolsó vasúti állomásra, hogy onnan még négy kilométert kocsizva elfoglalja parókiáját, számos egyházi és világi férfiuból álló művelt társaság várta őszinte tisztelettel s meleg barátsággal az ismeretlen földre vetődött új költőt.

XIV.

Szabolcska elfoglalta állását. Ami parókiáját, hivatali állását illeti, részint Szász Gerő szavaiból és a pályázati hirdetés adataiból, részint a próbaprédikálás alkalmával nyert személyes tapasztalataiból tudott annyit, hogy Felfalu nem első osztályú eklézsia ugyan s távolról sem versenyez az alföldi dús javadalmazású nagy papságok egyikével sem, de megélhető, nyugalmas jó parókia. Az is volt még az egy évig tartó félfizetéssel is.

Parókiája, a tágas és kényelmes papi lakás, a község középpontjában épült, homloka az országútra néz. Mögötte tágas baromfi és gazdasági udvar felszerelve mindenféle szükséges gazdasági épülettel. Ezeket az új pap nem nagyon tudja méltányolni, de azért mégis díszei ezek a parókiának. Aztán jön a szép nagy, nemesi kúriához is méltó veteményes és gyümölcsös kert, melynek vége a Marosra rüg ki. A sűrűn ültetett ép és szép törzsű gyümölcsfákra még ránézni is kész gyönyörűség. Látszik, hogy az elhalt előd (Szabó József) szorgalmas kertész s az egész vidéken ismert kiváló pomológus volt. A kert végében, a Maros malomárkára lefutó résznek egyik (jobb) szegletében áll

¹⁸ Még ez évben történt, hogy a hivatalos egyházi lap (Szász Gerő) karácsonykor Szabolcska két költeményét (*Karácsony, Karácsonykor*) a következő megjegyzéssel adta ki: „Nem tudjuk, ízlés dolga-e vagy mi, de mi nem tartunk minden verset vallásosnak, ha előfordul benne e szó: Isten, hit, béketűrés, evangélium, Krisztus. Pedig szeretjük a szép verseket“. Aztán megemlítve, hogy épen ez elvi (tegyük hozzá: helyes) okból eddig senkitől és semminemű vallásos költeményt nem közölt, most „szívesen teszünk kivételt, bemutatjuk Szabolcska Mihályt, kit örömmel üdvözlünk papi társaságunkban, egyházkerületünk kötelékében. Ne vágyjék el tőlünk: Erdély a költészet és a szerető szívek hazája“. Erdélyi Prof. Közlöny, 1892. 51. sz.

a cinteremmel körülvett templom és harangláb. Ez utóbbi jelentéktelen és újabb építmény. Ellenben a templom, melyben Istenhez imádkozni fog s híveinek az ígét hirdeti, még az Árpád királyok korában épült figyelemreméltó épület. Roskadozik is már, kikezdte az idő vasfoga. Maholnap le kell bontani s újat kell építeni. Pedig kár érette. Műemléknek is beillik régiségénél, stílusánál s mai napig elég épen fenmaradt falfestményeinél fogva. Freskóképei a szentélyben és a belső falazat egyéb részein: Krisztus a keresztfán, levétel a keresztről, menybemenetel, szárnyas bika (Lukács apostol szimbólikus képe), szárnyas oroszlán (Szent Márk), sas (János evangélista), angyal (Máté), unikornis, Szent Katalin keréketörése, Szent Sebestyén megégetése, az öt eszes és az öt balga szűz. Valamennyinek színei és alakjai épek, tisztán kivehetők. Ferencrendi barátok festették oda oly szakértelemmel és hozzáértéssel, hogy az eltelt hat-hétszáz esztendő sem tett bennük nagy kárt. De nem nyúlt a mult eme tisztas emlékeihez évszázadokon át a kálvinista józanság sem. Meghagyta úgy, amint annak idején kapta és átvette.¹⁹ A templom és harangláb körül kőrisfák, galagonya bokrok, odébb a Maros parton fűzesek, még távolabb, a völgyben és a szegélyező dombokon, hegyeken nyír, bükk és fenyő erdők illatoznak. Madárdaltól hangos tavasszal a vidék, virágok borítják hegyet és völgyet. Déli irányban az egyre szélesedő Marosvölgyön és peremén a magyar történelemben sem ismeretlen, jobbára magyar lakosságú községek sorakoznak egymás után, mint Szászrégen, hol 1849-ben kemény csata zajlott le a császáriak és az erdélyi székely csapatok között. Lejebb a Kemény Zsigmond regényéből jól ismert Abafája, Gyulai Pál fészke, aztán Vajdaszentivány, Gernyeszeg sok ablakáról híres Teleki-kastélyával s nem messze tőle ref. templomával, amelyben Teleki Mihály és felesége hamvai pihennek; Sáromberke, amelyik két nagy Telekinek volt otthona: a könyvtáralapító Teleki Sámuelnek, és az utazó, a földrajzi felfedezéseiről híres hasonló nevű utódának; majd a sok felekezeti és templomú Nagyernye, stb. el egészen a székely fővárosig, Marosvásárhelyig. Észak felé pedig egy szeliden kiugró dombon messziről látszik a híres és történelmi nevezetességű vécsi vár, a báró Kemény család hitbizományi tulajdona. Falai között írta a hagyomány szerint Verböczy a Tripartitum egy részét. Vécs felett a Marosvölgy, bár szintén elég sűrűn s módos falvakat találni rajta, egyre jobban összeszűkül s olyan szép magas hegyvidéki jelleget ölt fel egészen Maroshévíz-Borszékig, hogy kiállja a versenyt

¹⁹ E freskóképek még 1932-ben is tisztán kivehető állapotban voltak, noha a templom ma már elhagyott, dűledező rom, rossz fedéllel, itt-ott fedél nélkül, kitéve az időjárás szeszélyeinek. Szabolcska utóda alatt ugyanis új templom épült, de nem a régi helyére, hanem a papilakkal jó ferdén szemben, az országút átellenes oldalán. A régit nem bontották le, de nem is gondozzák. A Szabolcska felfalusi papságát megörökítő emléktáblát is ezért kellett az új templom falába illeszteni. A költő kolozsvári tisztelőinek kegyeletéből s az egész vidék magyarságának résztvevője mellett 1932. szeptemberében megtartott Szabolcska-napon ünnepélyesen elhelyezett emléktábla szövege így hangzik: Ebben az egyházközségben hirdette Istennek ígétét s írta örök szép költeményeit Szabolcska Mihály, 1892—1898.

az Alpesek bármelyik világszerte emlegetett tájékával. Ezt hangoztatta maga Szabolcska is, aki pedig eléggé ismerte Svájc, Franciaország és Olaszország híres szép vidékeit is.

Ilyen történeti és természeti környezetben találta magát Felfalu új papja. Mindenütt élet, szépség, történelem. Ha nem néz messze, mintha az annyszor megénekelte Tiszapartján volna! A távolban pedig Svájc tündérszépségei! Költőnek, keresve sem lehetne különbet találni. De a megélhetés szempontjából sem utolsó. A kert, a papi földek (kánonika), a stóla és a némi készpénzjövedelem szerény, de tisztességes megélhetést biztosított. Egyebekben pedig a háztartás, meg a gazdálkodás gondjaival Szabolcska egyáltalán nem törődött. Úgynevezett gazdasági érzéke sohasem volt. Eszti nénye, édesanyjának ikertestvére, vezette a házat és a gazdaságot. Már úgy, ahogy tudta. Mert bizony nem egyszer a jó barátok, a költő jó emberei jöttek elvégezni vagy elvégeztetni valami esedékes és halaszthatatlan kerti vagy gazdasági munkát, amit Eszti néni, még inkább Szabolcska nem értett, vagy épen elmulasztott.²⁰ Az bizonyos azonban, hogy Szabolcska a megélhetés gondjaitól mentesen rendezhette be életét. Csakhamar fogatot állított be. Azon járt el szinte naponta Szászrégenbe, utazott gyűlésekre, ismerkedni paptársaihoz és a vidék úri családjaihoz.

Bőven volt rá ideje. Terhes papi szolgálat, fárasztó hivatali elfoglaltság nem nehezített vállaira egyházközségének csekély lélekszámánál fogva, másrészt azért sem, mert abban az időben a papi szolgálat a mainál sokkal egyszerűbb volt és szűkebb körre szorítkozott. Hetenként egyszer, vasárnap délelőtt prédikáció; vasárnap délután és esetleg egy-két míves nap reggel vagy este (rendesen csak szombaton este) könyörgés, — ennyiből állott a Szabolcska papi elfoglaltsága. Az imát (könyörgés) akkor országos gyakorlat szerint a pap olvasta (Révész Imre vagy az Albert Károly imakönyvből). A vasárnapi egyházi beszédnek nem kellett okvetlen fennen szárnyalónak, tömörnek lennie. A szinte kivétel nélkül falusi, egyszerű hívek az ilyet meg sem értenék. Aztán néhány esketés, ugyanannyi keresztelő, meg temetés, évente hat ízben úrvacsoraosztás: mindössze ennyit kellett elvégeznie egy református papnak. Még az iskolás gyermekek vallástanítása sem tartozott a papi teendők közé. Ezt elvégezte a mester. Egyháztársadalmi és úgynevezett belmissziói tevékenységet az akkori ref. papság legfőlebb elméletben ismert. Az önként vállalt belmissziói munkának még a gondolatától is idegenkedett. Az erdélyi ref. egyházkerület papságát valósággal felzavarta és pártokra szaggatta ez a „szenteskedő pietizmus“, amely ennek az időnek felfogása szerint ellenkezett a józan és felvilágosult kalvinizmussal, de idegen a magyar gondolkodás számára általában is.²¹

²⁰ L. Csekme Ferenc: *Képek a parókiáról*, IV. k. 12 s k. l.

²¹ Jellemző, hogy a Szász Gerő pályája épen e miatt tört le utóbb sok támadás és bántalom között keserűségbe és mellőzésbe. A pietizmussal, a belmisszió híveivel és céljával megbarátkozni nem tudott. Elítélte s ellene szokott szenvedélyességével síkra szállt.

Szabolcska teológiai műveltsége a régi vágáson alakult ki. Így lelkészi működése is csak a régi keretre, a szokott teendők elvégzésére szorítkozott. Az előírt és köteles lelkészi szolgálatot pontosan elvégezte. Nem került nagy fáradságába. Még legtöbb baja volt az egyházi közigazgatás formásaival, a presbiteri gyűlések tartásával, évvégi számadások elkészítésével. Egyiket sem szerette. A gyűlések vezetését úgy oldotta meg, hogy a szabályszerűen összehívott gyűlés tagjainak azt mondta: „Beszéljék csak meg kendtek egymásközt; mindjárt visszajövök s aztán határozunk.“ Ezzel elment rendes ebéd utáni pihenőjére (tudvalevőleg falun az efféle gyűléseket rendszerint vasárnap ebéd után szokás megtartani). Mikor aztán kipihente magát, visszatért a gyűlésbe s *diktálta* a jegyzőkönyvi határozatokat. A számadások elkészítése azonban egészen pogány feladat volt. Egy-két fillér többlet vagy hiány miatt ritkán talált a végösszeg. Ilyenkor paptársai segítettek rajta, ők *üttették* a számadásokat. Szívességüket Szabolcska kedves és hálás vendégszeretettel viszonozta, roppant tudományukat felettébb csudálta.²²

Hiba volna azonban mindebből arra következtetni, hogy Szabolcska papi hivatását csak félvállról vette s lelketlenül teljesítette. Hogy gyakorlati érzéke, ügyiratok, számadások elkészítéséhez különös buzgalma nem volt, ez igaz valóság. De az is valóság, hogy Felfaluban e téren sok tennivalója amúgy sem akadt. Vegyük hozzá még azt is, hogy nincs költő- és művészegyéniség, aki nem tetszeleg is abban, hogy ő holmi prózai, anyagi dolgokhoz nem ért. Pedig ha szükség van rá, dehogyis nem ért. Lám Szabolcska is Temesvárra kerülve, tudta vezetni, irányítani és rendben tartva fejleszteni is egyházközsége anyagi ügyeit. Sőt utóbb esperesnek, egy egész egyházmegye vezetőjének is megválasztják, amivel mégsem merte volna megtisztelni őt a közbizalom csak azért, mert költő. Megtisztelte azért, mert bízott, hogy Szabolcska tud adminisztrálni is, ha kell. Tudott is. Az pedig, hogy papi szolgálata Felfaluban csak szokványos teendőkben merült ki, hogy lelkipásztori tevékenysége hivatalnoki, racionálisan szegény volt, ismét csak annyit mond, hogy Szabolcska is az akkori problémákkal nem viaskodó kálvinista teológiai felfogás légkörében nőtt fel. De tudnunk kell, hogy Szabolcska nemcsak papi lélek, de hivatását átérző, annak feladatait megértő s azért fáradozni is szerető és tudó egyéniség. Nem költeményeire hivatkozom, hanem olyan hivatali tényekre, amelyek csak hivatásszeretetből származhatnak. Buzgón és cselekvőleg részt vett az egyházmegyei élet minden megnyilvánulásában. 1893. június 3-án egy papi értekezleten bemutatja a 3., 23., 72. és 90-ik zsoltárok fordítását (ezek eddig kiadatla-

²² Közgazdasági és közigazgatási antitalentumát széltében ismerték. Néhány példás esetet elmond Csekme Ferenc (i. m. 16., 20., 21. l.) Magam is olvastam annak idején egyik hivatalos felterjesztéséhez csatolt magánlevelét, amelyben esperesének s egyben testi-lelki jóbarátjának, Tavasz Józsefnek, körülbelül ezeket írta: Az első felszólításra küldöm a kívánt felterjesztést. Bizonyosan csodálkozol és aggódsz, de én is érzem, hogy ez a feltűnő pontosság nem jót jelent, vesztembe rohanok.

nek) és egy eredeti dicséretet (vallásos éneket). 1893. június 3-án az egyházmegyei közgyűlés alkalmával imát mond és prédikál; elődének emléket állít kegyeletes ünnepség keretében; cselekvő tagja, részben kezdményezője egyházmegyéje közmívelődési és jótékonyági szervezkedésének. Ezekért tüntették ki kartársai a papot is azzal, hogy 1896-ban egyházkerületi képviselőnek választják meg, ami rendszert a már idős papoknak járt ki — tiszteletből; az olyan fiatal és épen idegenből jött papnak pedig, mint Szaboleska, csak akkor, ha társai közül kitűnt. És felemlítem azt, hogy mikor elközelgett az idők teljessége, Temesvárt Szaboleska lelkipásztorkodása is átváltozott sokágú, kérdésekkel viaskodó belmissziói lelkigondozássá. Napi járó földre is eljárt rendszeresen, hogy Temesmegye szétszórt kicsi ref. gyülekezeteiben igét hirdessen, a gyermekeket vallásoktatásban részesítse. A világháború alatt s főleg után egyházközségében a belmissziói munka (vasárnapi iskolák, bibliakörök, ifjúsági istentiszteletek, vallásos estélyek stb.) csakúgy felvirágoztak, mint bármelyik modern, új szellemben felnőtt és kibocsátott ifjú lelkipásztor gyülekezetében. Nem az a feltűnő jelenség, hogy akkor és Felfaluban úgy lelkészkedett, mint fenntebb vázoltuk. Ez természetes. Ebben és ennyiből állott akkor a cura pastoralis. Az a feltűnő — s ez a Szaboleska hivatásos papi lelkületének bizonyossága és érdeme —, hogy utóbb és más viszonyok közé kerülve, s már épen nem mint kezdő pap, megértette az új teológiai irányt, alkalmazkodott az idők változásához. Tudott lenni új szabású pap, sokirányú belmissziói tevékenységet is kifejtő olyan lelkipásztor egy nagy és nehéz gyülekezetben, mintha épen napjainkban végezte volna a teológiai tanfolyamot. Szaboleska nemcsak hivatala szerint, de lélekből és hivatás szerint is valódi papi egyéniség volt egész életében.

XV.

Am hagyjuk e külső és későbbi dolgokat. Minket különben sem a pap hivatali ténykedései érdekelnek. Ezek is, de nem elsősorban. Mi az ismeretlen parton révbe jutott hajótörött ember lelki állapotát figyeljük a költő megértése, költészetének magyarázata és méltánylása végett. Épen ezért térjünk vissza Felfaluba, álljunk a partra vetődött hajótörött, ekléziáját csak e napokban elfoglaló új pap mellé. Figyeljük meg: mit érzett és mit gondolt e napokban a mi Robinzonunk?

Ismételnem kell, hogy minden külső jel, amellyel Debrecenből útra kelt s mellyel Erdély fogadta, épúgy kedvezően ütött ki, mint ahogy eddigi erdélyi s Felfaluban szerzett közvetlen tapasztalatai is általában kielégítették, megnyugtatták. Épen ezért, mint minden hajótörött, Szaboleska is először föllélegzett. Örvendett, hogy révbe jutott. A bűvös kört, melynek emlékei fogva tartották, átlépte. Az igézet nyúge alól, mely önerzetén csorbát ütve zátonyra esalta, megszabadult. A part ismeretlen ugyan, de új világ, új élet kezdhető rajta.

Második gondja, mint minden partra jutott hajótörötté, a Szaboleskáé is a közvetlen jövőre irányult. Alig nézett körül új helyzeté-

ben, örömmel állapította meg, hogy a gyökérszálak épen és szépen mind birtokában vannak. Van tisztességes állása. Nem utolsó eklézsiába jött s nem mint utolsó valaki került ide. Rajta lesz, hogy mint felfalusi pap se vesszen el a tömegben, hogy Erdélynek se legyen csupán egy lélekszámot kitevő fia. A társadalom, az emberek is, kik közé jött, egy szálíg kedvesek, műveltek, barátságosak. Öröm lesz velük és köztük élni. S a verselgetés? Költői vénája nem száraz, a költői ihletben nem lesz hiány. A vidék természeti szépsége, sajátos élete, történeti lehelete majd csak megrezdítik lantja húrjait. Legnagyobb és legégetőbb baja, tagadhatatlan, az egyedüliség. De hát van-e akadálya annak, hogy ezen is segítsen, hogy megházasodjék? Más megoldás az ő korában és helyzetében nincs. Sokáig keresgélni sem ideje, sem kedve. De nem is kell. Ott van Erzsike. Ismeri, mióta legátus volt náluk. Szép, szemrevaló, művelt leány. Piroska sem különb nála. Hozzá még falun lakik, nem kényes városi dáma. Éppen neki való. Jó szívvel is van hozzá. Kedvessége már is több verset csalt ki belőle, mikor a debreceni korzón hozzá-hozzá szegődött. *(Együtt.)* Pedig jóformán csak daczból s a világ szeméért-szájáért kezdett vele foglalkozni.

Új életet kezdek, határozta el, önmagában számadást készítve, a messi földről érkezett felfalusi új lelkipásztor.

Amiket így magában meghányva vetve eltökélt, arra új környezete kiválóan alkalmas volt. A mult emlékeitől teljesen és messzi elszakadt. Oda jöttének okát, szívügyét senki sem tudta. Szász Gerő tekintélye s üdvözlő cikkei teljessé tették azt a már a választás rendjén kialakuló és érlelődő közfelfogást, hogy Szaboleska egyenesen és kizárólag az ő személyes hatása alatt lett erdélyi pap. A Szász Gerő név elégséges oknak bizonyult a közvélemény szemében. További magyarázat és mélyebb ok iránt senki sem érdeklődött. S ha épen szóba került volna Piroska, a Nagyerdő, a bűgő vadgalambok? Volt, nincs; emlék mindez, mit már el is felejtett. Azóta már új szerelem gyulladt fel szívében, mint ezt az épen e tájt elég sűrűn megjelenő verseiből bárki is jól láthatja. S ha ez sem volna elég, hát jött csakhamar a nyilvános döntő bizonyíték. Mihelyt körülnézett s biztos talajt érzett lába alatt, fogta magát, vasútra ült s meg sem állott Monostorpályiig (Bihar m.). Megkérte, megkapta, Kún Erzsikét, jegyet váltott vele, vőlegény lett hivatalosan is alig egy hónap mulva Felfaluba költözése után, 1892. október 24-én.²³

Az új pap első és gyors cselekedetét az egyházi és világi társadalom egészen természetesen, okos és szükséges lépésnek tekintette. Mit is tehet mást kivált falun egy harminc éves egészséges férfi, kinek jó állása is van, mint azt, hogy megházasodik? Erkölcsei, élettani és gazdasági okok egyaránt ezt parancsolják. Itt is, közöttük is akadt volna méltó élettársa. De ha már van választottja, jól teszi, ha minél hamarabb asszonyt hoz a házba. Legyen boldog vele, kívánták mindnyájan

²³ A Fővárosi Lapok, 1892. okt. 23. sz. írja, hogy Szaboleska Mihály holnap jegyzi el Kún Erzsikét.

erdélyi új barátai és tisztelői. Azonban a költő régi barátai és ismerősei, az egész Debrecen, ahonnan természetesen szintén figyelték a Piroska-dalok szerzőjének és sorsának további alakulását, alighanem kezét összehacsapva esodálkozott a dolgok ily hirtelen fordulatu változásán. Még fel sem ocsudott Debrecen a szokatlan eltávozás okozta meglepetésből s már is itt a második meglepetés, a hosszantartó, sokszor megdalt Piroska-szerelem után gyors gyűrűváltás Erzsikével. Hiszen természetes, hogy amazt el fogja felejteni és új ideált fog keresni. De ilyen hamar! Nem lehet igaz sem az a gyors feledés, sem az a hirtelen elgyűrűsödés. Adná Isten, hogy minden jól végződjék.

Bizonyosra veszem, hogy az eddigi okfejtést figyelemmel kíséző olvasók legnagyobb része is inkább a debreceniek véleményéhez csatlakozik s nem az új környezetéhez. Inkább aggódik és furesálja a történeteket, mint helyesli és természetesnek tartja. Időben nagyon is közel esik az ideális Piroska-szerelem sorsdöntő erejének, a kedves Debrecenből távozás itt kifejtett okának magyarázata, másfelől a nagyon is józanul ésszerű, sőt prózai házassági planumnak s a deus ex machina megvalósított Erzsike-eljegyzésnek kopasz valósága.

A mutatkozó szakadék áthidalása és a jelentkező érthetlenség eloszlatása végett próbáljuk meg behatolni a Szabolcska sajátos egyéniségébe, lelkületének belsejébe, tudatvilágának magjáig. Tudatvilágot mondok, mint amely több mint a pszichikai folyamatok összessége. Ez is benne van tudatvilágunkban, de ennél több is van benne. Tudatvilágunk magába foglalja egész szellemiségünket, egész értelmi, érzelmi és akarati tevékenységünk teljes készletét a maga oksági, a külső világhoz, tehát a reális adottsághoz hozzákötött kapcsolataiban és célra irányuló, tehát eszmétől és eszményektől szabályozott megnyilvánulásaiban. A tudatvilág elemei és köre együtt jelentik az embert, az egyént fogalmilag, tehát in abstaracto. Jelentik a nyugalmi állapotban levő ént, aki az időtől független, az időn kívül vagy felette van. Mert az időhöz kötött, a mozgó, élő és cselekvő én tudatvilága sokkal szűkebb körű, hiányosabb, mint az időhöz nem kötött emberé. Brandenstein amazt, az időtől független tudatot teljes tudatnak, emezt, az in concreto érvényesülő szűkebbet, közvetlent és megszokottat emberi tudatnak nevezi.²⁴ Mivel azonban az in concreto érvényesülő tudat maga a célért cselekvő ember, helyesebben nevezhetjük az emberi tudatot tapasztalati jellemnek, amazt pedig régi jó filozófiai műszóval intelligibilis karakternek. Maga Brandenstein is utal az emberi tudat és a jellem azonosságára, mikor a szokásjelenségek értelmét magyarázza.²⁵ Lényeges azonban — s a Brandenstein fejtegetéseiből ez az egyik megjegyezni való —, hogy szűkebb körű emberi tudatunk abból alakul ki, ami számára ama szélesebbkörű teljes tudatban adva van, ami ott számára rendelkezésre áll. Másik megjegyezni való a Brandenstein tanulmányából az a meggyőző megállapítás, hogy lelkünk tiszta

²⁴ L. B. Brandenstein Béla: *A teljes tudat, a tudatvilágunk lelki alapja*. Athenaeum, 1930. 17. s. kl.

²⁵ I. m. 50 l.

szellemi lényének és tudatának csak az a része válik közvetlenül tudatossá, csak az lép át a teljes tudatból a szűkebb emberi tudatba, amellyel megfelelő testi funkciók vannak összekötve. Eszünk, lelki világunk, akaró, értő stb. aktusaink nem testiek ugyan, de függenek a testi élettől. Közvetlenül adott szűkebb tudatunk testileg is meg van határozva, függ a test szervezetétől, ennek működésétől, elsősorban a központi idegrendszerétől. Így válik ellenmondás nélkül érthetővé egyfelől tudatunk kettőssége, másrészt a teljes tudat szinte korlátlan erejének és a számunkra közvetlenül adott „emberi“ tudat szűk, erősen korlátolt természetének lehetősége és mikéntje.²⁶

Feltűnő, hogy Szabolcska szűkebb emberi tudata, a mi elnevezésünk szerint tapasztalati jelleme, mennyire egyszerű, átlátszó, mentes bonyolult összetett szenvedélyektől. Ezt a nagy egyszerűséget, átlátszóságot minden olvasója észreveszi, kritikusan pedig épen csodálkoztak rajta, sőt a legtöbb szemrehányással is illette a költőt miatta. Sokan sajnálták, mások kigúnyolták költészetének egyszerűségét, egyhanguságát.

Valóban szembeötlő és sajátos az a nagy különbség, ami van a Szabolcska kétféle jelleme, tudata között. Hiszen Szabolcska, s ezt tagadni senki se tagadta, nem átlagos ember, hanem igazi költői tehetség. Tehetséges, jó tanuló diák volt, aki a természeti és szellemvilág tényeit és törvényeit tanulás és önművelés, olvasmányok és a művelt világba tett nem röpke utazás alatt szerzett tapasztalatok útján úgy megismerte, hogy bátran elmondhatjuk: Szabolcska korának legműveltebb fiai közé tartozott. A legműveltebb jelző vonatkozik szellemiségének mennyiségére, tartalmasságára is, de vonatkozik e mellett szellemiségének magasabb rendűségére, milyenségére, a célokhoz, a logoshoz mért távolságára és viszonyára. Szabolcska ismerte jól a kultúra, a szép, jó és szentséges örök értékeit. Ez értékekre s ez értékek hőseire mindig tisztelettel nézett föl s róluk nem egyszer zengett magasztaló ódát (Arany, Petőfi, Kossuth, Kalvin). Vallotta, hogy csak ez örök értékek adhatnak az emberi életnek méltóságot, boldogságot, megelégedést. Vallotta, hogy az emberi társadalom alfája és omegája a szeretet, lehajolni a gyöngékhez, az erőtelenhez, hogy felemeljük, mintahogy a mindenható szeretet, Isten, lehajolt az eredendő bűnben szenvedő emberiséghez és fölemelte magához, a halhatatlanságba Jézus által, önként, ingyen kegyelemből. És aki a tudomány, erkölcsi világ és kultúra értékeit ennyire szélesen és egész mélységében, a zenittől a nadirig megismerte és azoknak időtlen érvényességét vallotta, annak kellett, hogy legyen érzékeny szíve és fogékonysága is a természeti és szellemi világ minden kis és nagy jelenségének meglátása, megértése és értékelése iránt. E tekintetben műveltségének egész életrajzában, életrajza egyes fázisaiban mint külső keretben már szükségképpen megadott sokoldalúsága és mélysége, mint külső és közvetett érv mellett, hivatkoznom kell a költőt személyesen ismerők tanuságtételére. Nem hiszem, hogy akadna közöttük egy is olyan, ki másként emlékezik vissza a Szabolcska személyiségére, mint egy minden ízében fennkölt, bő tudásu,

²⁶ I. m. 34., 37—39. l.

nagyszívű és finom lelkű szellemre. És hivatkoznom kell költeményeire, amelyekben szellemének éles energiája elhat egészen a mélységekig, a végek kutatásáig, de ugyanakkor megérzi az utcasarki koldus nyomorát; kifejezi az acatoló munkás elszálló, halk magános sóhaját csak úgy, mint a nemzet egyetemének felriadó és felriasztó viharos közérzését; érti a búzavirág és fenyőerdő, a nyári villám és őszi rózsza szavát. Ennek következtében merő tévedés, nyers ellenmondás volna azt állítani, de még föltenni is, hogy Szabolcskának már teljes tudata, intelligibilis jellege is viszonylag szűk és egyszerű. Ellenkezőleg minden ok és körülmény készlet és kényszerít annak az elismerésére, hogy Szabolcska teljes tudatának és emberi, tapasztalati tudatának is mind hossz-, mind keresztmetszete a lehető legteljesebb és legtökéletesebb. Modern, mai költő volt abban az értelemben, ahogy Oláh Gábor kívánta: nagyszívű, de nagyszerű is, kinek tártkapuju lelke minden eddig voltot képes befogadni és be is fogad.

Egyben azonban — igaza volt Oláh Gábornak —, Szabolcska nem modern, nem mai költő. Az ő tártkapuju lelke mindent befogad, de a befogadottat tudomásul véve egyszerűen csak értékeli és nem alakítja át, mint Oláh Gábor kívánja a modern tehetségű költőtől.²⁷ Nem kezdek vitát a miatt, hogy ez alapon ki lehet-e rekesztetni az igazi nagy tehetségek sorából Szabolcskát. A tény azonban tagadhatatlan: Szabolcska nem cselekvő, nem átformáló, nem átalakító egyéniség. Ő szemlélődik, tudomásul vesz és értékkel. Tudatvilágának organizmusa — akár teljes, akár szűkebb értelemben vesszük —, tömör, színes, fejlett, nagy kiterjedésű és összetett, mint minden nagy írónak és nagy elmének a tudatvilága. Ellenben dinamikája, mozgási viszonyai csakugyan rendkívül egyszerűek és átlátszóak. Az akaratnak, az akarat feszítő erejének, a cselekvés szenvedélyének a Szabolcska szellemisége szerint, mind kozmikus, mind egyéni vonatkozásban nagyon kicsi, minimális a szerepe.

Az akarati tényekben, az adottságokhoz való viszonyban, a feladatokkal és kötelességekkel, általában az élet által elébe adott kérdésekkel szemben való állásfoglalásban egyszerű Szabolcska mindenütt, teljes és emberi tudatában egyaránt. Felfogása szerint az egész mindenséget és benne az emberi sorsokat és az ember boldogságát is Isten kormányozza. Ő teremtett, tart fenn és igazgat mindeket. Ahhoz, hogy az egyes, az ember boldog legyen és maradjon, Isten beleegyező akarata, Isten végzése szükséges. És az, hogy az egyes ember a parancsnak, az isteni végzésnek engedelmeskedjék. Amikor engedelmeskedik, akkor az élet kozmikus vonatkozásban tiszta harmonia; emberileg és konkrétan: boldogság és boldogító szeretet. Az emberben lakó gyöngeség és bűn, a sátán az oka annak, hogy a paradicsomi harmonia megbomlott. Nemcsak a világ diszharmonijának az oka az ember, hanem a saját boldogtalanságának és nyomorúságának is egyedül az ő engedetlensége az előidézője. Az Isten tudja, mit akar, de az ember nem tud engedelmeskedni, mert bűnös és gyarló.

²⁷ Oláh Gábor: *Írói arcképek*. Budapest, 1910. 129. l.

Boldog az, ki bízik és megnyugszik Isten akarátában, szeretetből tud neki engedelmeskedni és az embertársaknak szolgálni. Nem mély tudomány, nem testet-lelket emésztő fejtörés által teremtheti meg az ember helyes választással és cselekedettel a megnyugvást, a maga életének harmoniáját, hanem apostoli egyszerűséggel és apostoli hűséges engedelmességgel. Az adottságokat és tényeket tudomásul kell venni, azok ellen harcolni, azokat elhárítani vagy kiírtani akarni céltalan. Ezért az ő világnézetének, teljes tudatának a szerkezete és mozgási mechanizmusa rendkívül egyszerű és költészete is ennek megfelelően ténymegállapító, reflektáló líra. Bonyodalom nem igen fordul elő benne. Ahol vékony a mese, egyszerű a történet, az alakok, a személyek száma sem lehet sok, lelkivilágunk sem lehet bonyolult, összetett. Reflexiói mindig a szívből közvetlenül áradnak ugyan elő, de minden melegség és érzelmes közvetlenség mellett is költészete lényegében csak ténymegállapító, konstatáló líra. *Logique de coeur* — a Pascai szavai szerint és értelmében. Egyet állapít meg ez a költészet. Azt, hogy a megdalolt cselekedet vagy személy harmonikus, szép, boldog, mert van benne engedelmesség és szeretet. Vagy azt, hogy boldogtalan, mert Istennek nem engedelmeskedett s a szívben nem volt szeretet. Csak ritkán, legemlékezetesebben és legmeggrázóbban a *Dal a kis Demeter Rózsiról*²⁸ című költeményben kerül költőnk lelke s költészetének egyszerűen tagadni vagy igenelni tudó reflexiója kétség, dilemma elé. De e kevés számú esetben is a kétség és habozás villanásszerűen eltűnik, mert a költő legott keresi és meg is találja a menedéket az istenhitben és bizalomban.

Szakasztott ilyen egyszerű a Szaboleska emberi pályája, tapasztalati jelleme, magánélete is. Hova Isten rendelte s minek szolgálatára elszóllította, ott szolgált híven, igazán, hittel és apostoli hűséggel. Okoskodással, töprengő fejtöréssel sorsát, feladatát nehezebbé nem tette. Ha rajta kívül levő ok, az Isten akarata, változtatott helyzetén, s új feladat elé állította: tudomásul vette, alkalmazkodott hozzá. De mindig hittel és bizalommal Isten iránt, szeretettel és odaadással az emberek iránt. Hosszan, nagyon és mélyen szerette Piroskát. Teljes tudatához, intelligibilis karakteréhez, mely csupa eszményekből állt, és emberi tudatához, ifjúi életfolytatásához, amely függött fiziológiai és élettani állapotától, egyaránt az illet, egyként az volt az isteni parancs is és emberi rendeltetés is, hogy szeresse Piroskát nagyon, egészen a megrendülésig és megrendültségig. Aztán a megrendülés és megrendültség színteréről búsan búcsuzik, elvonul. De mert Isten rendelése és a természetnek is az a rendje, hogy feledjünk s hogy a férfi legyen feleséges tisztes családapa, Isten törvénye értelmében s korának, férfiúi adottságának hatása alatt — szintén bonyolult okoskodás nélkül — feltalálta magát s új parókiájával meglepégetten jegyet váltott Erzsikével.

A Piroska-szerelem a felserdült ifjúember szívében kezdődött és lobogott éveken át. Abban az időben virágzott ki teljes pompájában

²⁸ Első címe: *Homília*. L. Erdélyi Prot. Lap, 1897. 22. sz.

és egész szenvedélyességében, amikor még a szerelmes előtt nincsenek „tekintetek“, csak a kedvesnek szempárja fénylik. Minél egyvonalabb, minél ideálisabb a szerelmes ifjú tudatvilága és jelleme, annál fellelősebb, annál kevésbé számít az élet a maga pszichofizikai avagy biológiai feltételezettségében. De annál nagyobb és megrendítőbb, öngyilkossággá is elfajulható válság áll elő, ha ez az ifjú szerelem csalódik. Az első szerelemben való csalódás keserve nemcsak életsor-sokat, életpályákat formál át, vet más vágányra, hanem sok esetben megsemmisíti magát az életet is. Az öngyilkosságnak legalább a gondolata, amint láttuk, Szabolcska lelkében is felmerült, de maga a válság, a lélek megrendülése a Debrecenből eltávozás árán szerencsésen megoldódott és elsímult. A döntés után egyideig még az ifjonti felindulás, bánat és elkeseredés tombol Szabolcskában. Azt sem tudja, mit tegyen. Felednie kellene, de nem tud. Bánata dalra készíti, de bánatát mutatni is resteli. Bármily szépek is a Piroska-szerelem dalai, de maga a szerelem kikoszarzásba, kudareba fulladt. Milyen arcot mutasson: bánatost-é, őszintén és valóságnak megfelelően, hogy sajnálják? Közömböset-e, hogy cinikusnak mondják s kételkedjenek szeretetének őszinteségében és tisztaságában? Dacosat-e, hogy mint duzzogó, durcás gyermeket kinevessék? Csak azért is vidámat, könnyen feledőt és könnyen vigasztalót-e, mint valami világfi, ki érzelmeit, mint ruháit, oly könnyen cseréli — változtatja? Próbálta mindeniket, a lehetetlent is, míg kiszabadította magát e lehetetlen helyzetből. Ekkor a felhevült töprengéseket gyorsan felváltotta a józan megfontolás. Az ifjú ráébredt harminc éves férfi voltára és számba vetette az élet és a megélhetés lehetőségeit, feladatait és elutasíthatatlanul jelentkező parancsát. A Piroska-szerelem indítékai között még sok az ifjú fellengés és a gáláns elem. Mostantól kezdve érvényesül a realitás és az élet prózája.

Azoknak volt igazuk, akik okos és szükséges lépésnek tekintették eljegyzését Erzsikével, s nem a debrecenieknek, akik csak a szerelmes ifjú költőt látva maguk előtt, csodálkoztak a dolgok gyors fordulásán, a hirtelen eljegyzésen. Szabolcska eddigi tudatában, teljes emberi és szűkebb tapasztalati jellemében egyaránt alig volt szerepe az életnek, a Brandenstein terminológiája szerint: a testnek. A lelki megrázkódás és zökkenő után azonban az élet erős irányító hatalomként követeli a maga Istentől adott természetes jogát. És Szabolcska akarati világa alaptermészetének megfelelően tudomásul veszi, alkalmazkodik hozzá s a szerint él mint ember, s alkot mint költő.

XVI.

A Piroska-szerlemben mélyen megrendült, hajótörött költő a Senki sziget partján, a felfalusi parókián mintegy magához tért s új életviszonyainak hatása alatt egészen belemelegedett abba a szerelembé, amely eddig alig volt több ismeretségnél. Erzsike, Szabolcska e második, reális és utóbb nagy intenzitásúvá vált, gyors eljegyzéssé erősödött, majd házasságig érlelődött szerelmének tárgya a biharmegyei,

tehát a tiszántúli egyházkerülethez tartozó monostorpályi református pap leánya, s így tagabb értelemben szintén debreceninek, a debreceni társaság és társadalom tagjának tekinthető. Ismerte Szabolcskának, az atyja házánál is megfordult legátusnak, sok sikerben gazdag s még több sikert ígérő diák- és költői pályáját. Ismerte a lapokból, a Debrecenből kapott hírekből, testvére, Kun Béla, akkor debreceni diák, ma debreceni egyetemi tanár elbeszéléséből. S mivel maga is be-bejárt az egyházkerület központjába, személyesen tapasztaltakból tudta a Piroska-szerelmet is. Nem kell nagy adag romantika ahhoz, hogy egy fiatal lány érdeklődjék egy olyan érdekes és országszerte emlegetett ifjú költő iránt, kit maga is ismer személyesen s ki az ő fiútestvérével, a korkülönbség mellett is, barátságot tart fenn. Így — debreceni lévén — ő is bizonyosan a Szabolcska dolgai között érthetlenséget látók és találók közé tartozott. Csodálkozott, bár persze magában örvendett, azon is, hogy Szabolcska érdeklődést mutatott iránta, sőt már is udvarol neki, noha tegnap még Piroska volt az egyetlen, a feledhetetlen örök szerelem. S mikor a költő már nem is csak szerelmes szavakat és verseket írt hozzá, de egyenesen szerelmet vallott, csodálkozását, meglepetését kételkedését a költő érzelmeinek őszinteségében és komolyságában nyíltan és határozottan meg is mondta magának Szabolcskának. Szabolcska tetszett neki. Hogyne tetszett volna? Helyzetében bármelyik lány, ő is, szerencsésnek érzi magát, férjhez is menne utána, hogy egy egész életen át boldogítsa viszontboldogságért. De mindez oly hirtelen és meglepésszerűleg jön. Szeretheti-e őt Szabolcska? Vagy csak, mitől a női szív ösztönösen fél és vonakodik, mutatja nem őszinteségből, hanem a világnak? Helyesen tapogatózó megérzéssel és ugyancsak helyes meggondolással több ízben komolyan vallomásra fogta az őt egyre gyorsabb ütemben ostromló költőt. Mit felelt, mit felelhetett Szabolcska Erzsikének e meg-megújuló jogos kérdésére és minden kétségére? Azt, amit szíve diktált, őszintén :

*Tekinteted ne vedd le rólam,
Ne vond el tőlem a kezed,
Ne hidd te, hogy mást mondanék én,
Mint amit érezek.*

*Ha szerelemről szóltam addig,
Míg nem találkoztam veled :
Az is neked szól, — dalaimban
Téged szerettelek.*

*Kerestelek elálmodozva,
De nem találtalak sehol.
Csak néha emlékeztetett rád
Egy arc, vagy egy mosoly.*

*S ez arc előtt, és e mosolyra,
Ha földobogott a szívem ;
És én szerelemről beszéltem :
Nem értett senki sem !*

*De neked meg kell értened,
Oh nem is érthetett, tudom már ...
Ha örök árvaságra nem szánt
Az Isten engemet !*

(Vallomás ; megjelent 1897. szept. 4.)

Őszintén elismeri, hogy már „dobogott“ az ő szíve, szerette Piroskát. De amily egyszerű és finom művészettel méltányolja a jogos kérdést és utal mult szerelmére, époly gyöngéden és bájosan udvarolja körül Erzsikét, mostan való érzéseinek tárgyát, mikor azt mondja: mint te olyan lányról ábrándoztam mindig, érzéseim, dalaim téged kerestek, téged kutattak csalfa lányszemekben; szívem mélyén a te képed élt akkor is. Most itt vagy előttem, te vagy az igazi, az egyetlen, kit kerestem s most te vonakodnál és kételkednél ? (Válasz.)

A felelet csupa költészet, csupa művészet, de egyben — hisz Szabolicska írta és adta — őszinte és reálisan igaz. Reálisan igaz, mert Erzsike testi szépségénél, szép lelkületénél fogva, szóval minden okoskodás és elgondolás szerint méltó és érdemes lány arra, hogy bárki is mint egyetlenhez, mint Istentől ajándékul neki szánt ideálhoz közeledjék. Szabolicska mindenesetre őszintén így tett, ilyen érzésekkel vette körül. És amikor azt bizonygatja finom művészettel, hogy eddig is, Piroskában is voltakép őt, Erzsikét, szerette és kereste, még ebben a fellengős és konvenciósán gáláns fogásban is ott van az emberi őszinteség teljes mértékben. Száz és ezer férfi mond és mondott ilyent valamely új szerelem kezdetén. És egyetlenegy sem hazudik, sőt a teljes igazságot mondja, ha csak nem nemtelen. Jellemző a Szabolicska őszinteségére és tiszta erkölcsi felfogására vall az is, hogy a komoly kérdésre adott komoly felelet egyikében sem a szerelem szenvedélyes tüzeire hivatkozik, hanem az isteni elrendelésre és a kettejük józan eszére. (Most is megismernél-e még ?)

Száz szónak is egy a vége: Szabolicska, a révpartra jutott hajótörött, 1892. szeptemberében életét, jövőjét, egész személyiségét, — hogy e ponton találó szakkifejezést használjak —, egyszerű mozdulattal átkapcsolta. Átkapcsolta földrajzilag Debrecentől Erdélyhez, át a szerelemben Piroskától — Erzsikéhez. Átkapcsolta józanul, őszintén, isteni rendelés szerint is, tehát fennkölt erkölcsi érzéseinek teljes tisztaságában, eszményi világának csökkenése és csökkentése nélkül, sőt annak továbbfejlődéseképen. És átkapcsolta a természet törvényének és parancsának értelmében és hatása alatt, de költészetének, alkotó művészi kedvének és erejének ernyedése, kiszáradása nélkül, sőt annak további friss virágzására, szépen és dúsan termő éltető nedvül.

XVII.

Kétségtelen, hogy a Felfaluba került új papnak első nagy lelki élménye és elfoglaltsága az Erzsike-szerelem lett és volt. Úrrá lett felette s mintegy másfél éven át fogva tartotta lelkét. Erzsike ugyanis, mivel a költő feleletei megnyugtatták, aggodalmait, kétségeit eloszlatták, s még inkább, mivel bízott magában és Szabolcskában is, hogy egymást boldogítani tudják, mert szándékuk komoly, tiszta és egészségesen nemes, kész volt sorsát Szabolcskáéval holtomiglan-holtomiglan összekapcsolni. Igent mondott. Eljegyesedtek.

Az Erzsike-szerelem megkülönböztethető állomásai, egyelőre inkább csak feltételes megállóhelyei e szerelemnek; páros séták és futó széptevések Debrecenben (*Együtt, Félek a nyártól*), mint kezdet és kiindulás. Aztán a hevesebb és gyakori ostromra a már említett kérdések és kétségek Erzsike részéről. (*Válasz, Vallomás*). Majd a kapott feleletre, a további kitartó és személyét már dalba is tevő komoly érzelmekre a reménynyújtás és biztatás szóban és levélben (*Messziről*). Erre a költő látogatása Erzsikééknél (*Dal egy erdőről*); Erzsike igen válasza és e válaszra a szerelem újjongása (*Szerelem*) és az eljegyzés 1892. okt. 24-én (*Kézfogó előtt*). Sebten keletkezett és sebesen, úgyszólván pár hét alatt, mátkasággá gyorsult a viszonyuk. Ekkor az ütem meglassodik, mert a kézfogó után csak nyole hónap mulva, 1893. május 24-én, tartották meg az esküvőt Monostorpályiban, a szülői háznál.²⁹ Erzsike, mint Szabolcskáné tiszteletes asszony urával beköltözik a felfalusi papi lakásba. Úgy ígérkezett, úgy érezték ők maguk, az új házastársak s úgy vélekedtek a barátok és ismerősök is, hogy csak ásó-kapa fogja őket elválasztani. (*Költészet, Szép voltál te, A mi fáink, Isten él, Völgyben*). A vég azonban — ismét gyors ütembe fordulva át — másként ütött ki. Az Erzsike-szerelem, amely sebtében támadt, époly gyorsan, kurta újabb nyole hónap után véget ért. Nem ásó-kapa, hanem az egyházi házassági törvényszék választotta el őket 1894. április 2-án.³⁰ (*Sok nagy búval, Önismeret, Megcsendül még, Megemlegetsz, Válás után, Édes anyád*).

Mi idézhette elé a válságot? A költő maga is szól erről az *Ébredés, Önismeret, Válás után, Édes anyád* c. költeményeiben. Megcsalt a szí-

²⁹ Szász Gerő áldotta meg ifjú költőtársa és barátja házasságát.

³⁰ Az erdélyi református egyházkerület házassági főtörvényszéke e napon hagyta jóvá és mondta ki végérvényesen a házasság felbontását. Mivel első fokon, az egyházmegyénél, már azelőtt jóval le kellett tárgyalni a válópert, hogy jóváhagyásra a felsőbb fórumhoz fel lehessen terjeszteni, a válópör megindítása s így a házastársak tényleges különköltözése 1894. elején, tehát az esküvő után nyole hónappal már megtörtént. Ez adatok a válóper adatai között levő hiteles házassági anyakönyvi kivonatból (a görgényi ref. egyházmegye levéltára, Szászrégen) és az erdélyi ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének jegyzőkönyvéből (egyházkerületi levéltár, Kolozsvár) valók. Érdekes, hogy a válást kimondó egyházkerületi főtörvényszéki ülés jegyzője szintén Szász Gerő.

vem dobogása, de én másnak gondoltalak — állapítja meg híven a valósághoz, de csak költői általánosságban az *Ébredés* c. költemény. Emlékezünk kell azonban arra, hogy Szabolcskának ez a költeménye már 1891. vége felé megjelent. Így bár eszmeileg ráillik az Erzsike-szerelmeire is, ez a költemény tényleg a Piroska-szerelem terméke. De mert a *Költemények* c. kötetből kihagyta, másfelől véglegesen mellőzhetőnek nem tekintette, belekerült az Erzsike-szerelembe, ennek mintegy epilógusa gyanánt. A költő mindkettőjük ártatlanságát hangoztatja („nem hibás egyikönk sem“). A *Válás utánban* hasonló értelemben elmélkedik:

*Az én bolond őszinteségem,
Az volt mindennek oka.
Ha nem mondom meg, hogy szeretlek,
Te nem tudod tán meg soha.
Epedtem volna távol érted,
S te csak sejtettél volna valamit.
S dalaimmal töltötted volna meg
Az imakönyved lapjait!*

— — — — —
— — — — —
*Oh minek is kértem meg a kezed,
S te minek jöttél, angyalom!?*

Konkrétebben s valószerűbben tér rá válaszuk okára az *Édes anyád* c. versben. Hogy mennyi és miféle nyers valóság rejlik e költemény sorai mögött, az minket nem érdekel.³¹ Nekünk elég tudni a pusztát: jóhiszeműleg s nem esztelenül léptek házasságra, de ez talán mindkettőjük s talán mások hibájából is nem hozta meg a remélt boldogságot, és így símán és gyorsan felbomlott, közös megegyezés szerint válással végződött. Szabolcskát e házasságig jutott szerelmében való csalódása is újra és mélyen megrendítette. Összeomlott boldogsága roncsain és romjain elmélkedve, a bolygó zsidó és végzete jelenik meg előtte. Költeményt ír róla, igazán önmagáról, melyben többek között ezt kérdi:

Világ végétől világ végéig, mi kerget?
Hogy nem találsz csak egy testvéri keblet?
Egy csillagot a millió közül,
Vezérszövétnekül?

Mért fonnyad el, ha hozzáérsz, a rózsa?
Kigyó mért sziszeg rád alóla?
Dalt sírsz felé s a viszhang hallgatag,
Vagy épen rád kacag...

³¹ L. az itt mondottakkal kapcsolatban *Költészet* c. versének két utolsó sorát is.

*Csakugyan átok üldöz téged — átok!
Hordasz szívedben egy kihalt világot,
Más csillagokkal egy letűnt eget,
„Lejárt“ eszményeket.*

(Bolygó zsidó.)

Ez a hang és hangulat többször is megcsendül. Valahol, valaki — mondja ugyanily című költeményében — megátkozta boldogságomat, hogy soha föl ne leljem. Sőt ha már elértem vágyó gondolatban, akkor essem tőle a legtávolabbra.

XVIII.

Ami az Erzsike-szerellemmel egy időben és párhuzamosan keletkezett, de nem közvetlenül róla szóló felfalusi költeményeket illeti, ezeknek száma csekély. Ilyenek: *Havasok alján, Szerelem nyelve, Üzenet, A mi fáink, Völgyben, Télben, Téli erdő stb.* Ezek közül csak egyetlen egy, a *Havasok alján c.* a tisztán felfalusi, tehát erdélyi vers. A többi mind kapcsolatos az Erzsike-szerellemmel is. Ez természetes. A vidékkel megelégedve és megnyugodva csak úgy távolról foglalkozott. Mint mostani és későbbi életének színhelyét és keretét csak l'art pour l'art szemmel szemlélte. Ellenben az Erzsike-szerelem urrá lett rajta, s mint úr, anyyira betöltötte, hogy az őt környező világ is csak Erzsikével kapcsolatban és nem önálló egységben jelenik meg.

A *Havasok alján c.* verse a közvetlen környezet, Felfalu és vidéke szemléletéből fakadt ugyan, de a költő összefogó és tömörítő művészetével az egész Erdély hű képévé sűrűsödik. Erdély természeti világának két főtulajdonságát, szépségét s reménységét, az alföldi magyar tüstént fölismeri. Amazt a síkföldi ember csodálatával dicséri, szégyenségét pedig ugyancsak az aranykalászt lengető alföld lakójának meglepetésével sőt megdöbbenésével veszi észre :

*Gyönyörű vidék ez, szeretem.
Havasok pompáznak odafenn ;
Majd a nyáron (aki megéri)
Milyen jó lesz oda-felnézni !*

*Végig hegyoldal csupa fa,
Vadrózsa erdő nyílt alatta.
Lent is, a szem akárhova száll,
Egyebet nem látni virágnál.*

*Pompa fény madárdal mindenütt,
Soha ennyi szépet egy helyütt.
...Csak azon töröm itt a fejemet :
Miből sütik itt a kenyeret ?*

Az Erzsike-szerelem szülte költemények száma a most említettekkel együtt mintegy harmincöt-negyven. Ennyit tesz ki a Felfaluban, Erdélyben töltött első másfél esztendő, körülbelül ennyi ideig tartott az Erzsike-szerelem is) költői termése. Különböznek-e e költemények a megelőző Szabolcska versektől? Okozott-e valami változást Erdély a Szabolcska szerelmi költészetében s ha igen, miben áll az a változás? A felelet egészben véve csak tagadó lehet. A változást, ismét csak azzal a kifejezéssel jellemezhetem: Szabolcska átkapcsolt. Átkapcsolta életpályáját Debrecenből Felfaluhoz, szerelmét Piroskától Erzsikéhez és költészetét is a Tiszától a kövecses Marosvölgyhöz. Az átkapcsolás, bár önmagában szívós lelki erőt kívánt, akarati világának egyszerű mechanizmusában sem különösebb eltolódást, sem az alkotás mennyiségében vagy minőségében feltűnőbb elváltozást nem okozott. Máskor is körülbelül ennyit tesz ki a költő egy évi irodalmi termelése. Hosszabb lélekzetű, nagyobb kompozíciójú alkotás ezek között sincs, de illyent a Szabolcska egész költészetében is hasztalan keresünk. Lírai dalokat ír most is, többnyire szerelmi tárgyukat s mellettük néhány vallásos költeményt. De írja ez apró lírai dalokat ugyanazzal a művészettel, mint eddig. Nyelve, rímelése most is egyszerű, sőt sokszor prózai, de költeményeinek van benső egysége, benső igazsága és pompásan csattanó befejezése, azaz tartalmi és formai kerek szerkezete. Őszintesége, természetes közvetlensége, bájos naivsága most is megkap s nem lankadó üdeséggel hat. Érzelmű világa, gondolatköre e másfél év alatt még nem gazdagodik. Vallásos kedélye és szerelme pedig sem termékenységen, sem színre nem módosult: tiszta, bensőséges, de emelkedett eszményvilágról tesz tanuságot most is. Az Erzsike-szerelem dalai lényegszerint semmiben sem különböznek a Pirocska-szerelemtől. Nemcsak mi látjuk így, maga a költő is így érezte, aminek bizonyossága, hogy a Pirocska szerelemből fakadt *Ébredést* évek multán elővette s minden különösebb „szerkesztői“ aggodalom nélkül az Erzsike dalok közé illesztette oly költemények szomszédságába, amelyeknek tárgya csakugyan az Erzsike-szerelem megszakadása. Csak a nevek és a költői alakításához szükséges kellékek cserélődnek fel, úgyhogy bátran és tényleg is felcserélhetők: Pirocska kökény, bogár szeme helyett most az Erzsike kék tekintete előtt állunk; a Pirocska városából, Debrecenből kimegyünk az Erzsike falujába; a vadvirágok most nem a Hortobágy síkságán, meg a Tiszapartján köszöntik a költőt, hanem a Marosvölgyében és Erdély dombjairól; az akácfák mellett feltűnnek a fenyők, a debreceni Nagyerdő lombos fái helyett a görgényi hegyek és havasok csipkézik látóhatárunk peremét.

Gazdagodásnak, elmélyülésnek, új színnek, lényeges változásnak a Szabolcska első erdélyi verseiben nyoma sincs. Ez kétségtelenül negatívum, aminek nem szokás örvendezni. De pozitívum az, hogy a pályatörés, az irányváltozás, az átkapcsolódás után Szabolcska költői ere nem apadó lüktetéssel és tartalommal tovább vert. Ez időben, 1894-ben, épen az Erzsikétől válás idején gyűjti egybe s adja ki a *Hangulatok* c. második verskötetét. Maga e kiadás is igazolja, hogy az írói kedve nem lankadt. Olyan versek pedig, mint e kötetben a *Messziről* és

a *Szerelem* címűek, lírai költészetünknek mindenkori, maradandó értékű termékei. (Az utóbbi, melynek kezdő sorai: Gyönyörű szép tündérország, szerelem stb. megzenésítve, mint valóságos dal ismeretes az egész magyarság ajakán.)

XIX.

Hogy valamennyire is gazdagodjék Szabolcska költészete, s benne új szín s új hang is megjelenjék, ahhoz szükséges volt, hogy Szabolcska teljesen elszakadjon a multtól, Debrecentől, az Alföldtől, s ne a távoli messzeségbe nézve, hanem a kínáló közelben keresse és találja meg emberi és férfiúi életének igaz tartalmát, állandó célját, költészetének új forrását, színét és hangját, gazdagodását. E teljes szakítás az Erzsike-szerelem elpendülése után állott be. Mint a bibliai gazdag ifjúnak, hogy üdvözüljön, neki is el kellett hagynia a multból mindent, hogy megnyerhesse a jelent, a jövődőt, teljes emberi boldogságát, költészetének is tovább fejlesztő kovászát. Az 1894. év első fele még a válóperrel, az Erzsike-szerelem temetésével telt el. Májusban az Erdélyi Irodalmi Társaság tagjává választja. Nyár elején meglátogatja szüleit, Ókészkét (*Luxus vonaton, Szülőföldem*). Egyébként egész nyáron újra magányos életet él. A házat újra Eszti néneje vezeti. Maga otthon sokat olvas, az irodalomban inkább csak babrál. Ellenben eljár újra és sokszor, szerte a vidéken barátaihoz és jó embereihez. Megjárja Borszékét (*A borszéki úton*), többször Marosvásárhelyt, de legtöbbször Szász- és a vele egybeépült Magyarrégent. Itt találkozik paptársaival és más barátaival. Legszívesebben most is a dr. Gidófalvy házánál időzik. A Gidófalvy-ház mintegy második otthonává lett. Mindenkor tárt ajtó és szívből jövő vendégszeretet fogadta. Szívesen és sokat időzött, kivált mióta Gidófalvyék Kolozsvárra költöztek át, a két Éltestő — Albert és Károly — családi körében. (Az Éltestő családnak birtoka, gazdasága volt Felfaluban, de Magyarrégemben laktak.) Mindhárom család feje az egyházi életben is előljáró, az egész környék társadalmi életében is iránytszabó tekintély. A családok asszonyai pedig, a mellett, hogy egyik jobb gazdasszony, anya és feleség, mint a másik, valamennyien művészetet, irodalmat szerető szép lelkek, kiknek számára esemény volt, ha Szabolcska új verset írt és adott ki. Emberi rokonszenyből, irodalomszeretetüknél fogva is gyöngéd érdeklődéssel figyelték, megértő tapintattal tárgyalták meg — magával a költővel is — ennek minden eddigi kevés örömet és sok lelki bánatát. Papkollégái közül a már említett Kis Lajoson és Csekme Ferencen kívül Lénárt Józseffel, Tavasz Józseffel és Jánossy Bélával tartott fenn benső barátságot. E férfiak és családjaik társasága és társadalma, e társaságnak és társadalomnak az érdeklődése és barátsága vette körül magához ölelő figyelemmel az egyedül maradt költőt s igyekeztek lelkének szakadékos nyugtalanságát válságában vigasztalni.

Ez a megértő és nemes gondolkozású felsőmarosmenti művelt magyar társadalom a maga lelki finomságával a Szabolcska életfolytatására jótékonyan közrehatott. Kétszer, 1892. őszén és most 1894-ben e

környezetnek sokat köszönhetett Szabolcska és ezért sokat köszön költészetünk, a magyar irodalom. Ez intelligens magyar társadalomnak érdeméül és szellemi színvonalának dicséretéül köteles az irodalomtörténet megállapítani azt, hogy az idegenből odaszakadt Szabolcskát, Debrecen délelgetett fiát, az országszerte népszerű új költőt Debrecen, Genf és Páris után is úgy fogadta, oly figyelemben és tiszteletben részesítette, hogy Szabolcska kedélye és költészete soha kedvetlenné és szárazzá nem vált. Ellenkezőleg a válságokon és szakadékokon is keresztül törtéfurta magát a nélkül, hogy a mélyen érző, de különben akaratilag egyszerű ember és egyvonalu költő — pedig ilyeneknél történik meg a legkönnyebben — lelki egyensúlya veszélyben forgott volna. Érdeme és dicsérete ez úri magyar társadalomnak, hogy Szabolcska per varios casus et tot discrimina rerum is megőrizte kedélyének épségét, eszményi felfogásának hitét és tisztaságát. Erdélyben végre is megtalálta kívánt boldogságát s Erdélynek szerető hű fiává léve, költői pályája sem akadt meg, hanem haladt tovább és fejlődött előbbre. Érezte ezt Szabolcska, és többször kifejezést is adott érzésének, mondhatjuk, hálájának. Ép ez időtájt, az Erzsike-szerelem szomorú, kelletlen utójátéka idején szépen viszonzta Szabolcska e társadalomnak iránta tanusított ragaszkodását, szeretetét és figyelmét.

Mint népszerű, egyre tekintélyesebb költőt, hivatották más vidékre, jobb ekléziába papnak. Kivált a Debrecenhez tartozó nagyobb ekléziák érdeklődtek ez irányban azzal a biztosnak vélt számítással, hogy könnyű lesz nekik Szabolcskát az *idegenből* haza, valamelyik ismert nagy papságba visszavinni. Könnyű már csak azért, mert épen most nagy bánatával vigasztalanul sínlík és epekedik, — ismerősök nélkül, senkitől meg nem értve. Szabolcska azonban a hívó szavak elől kitért. Most is lelki válságban élt ugyan, mint nemrégiben Debrecenben. Akkor tényleg menekült egy neki elviselhetetlennek tetsző, bár ismerős körből és világból. Most azonban helyt maradt az őt megértő társadalom körében, mert egynek érezte magát azzal. Erre vonatkozik *Válaszul egy elhívó levélre* c. szép költeménye. Szabolcska ezért a kedvességért a barátságot legtöbbjükkal, még Erdélyből távozása után is, holtig fentartotta. Még irodalmilag is — egy-egy szép jellemző költeményt írva hozzájuk vagy ajánlva nekik (*Nagyváros zajában* — Gidófalvy Istvánnak; *Szimfónia* — Éltető Albertnek; *Búsul a lengyel* — Éltető Józsefnek stb.) Gidófalvynénak, aki szívügyekben valósággal mentora és válságos percekben jótékony nemtője volt, épen egy egész gyűjteményt, *Újabb versek* c. 1898-ban megjelent harmadik verskötetét ajánlotta. Ennek első darabja (*Könyvemmel* — dr. G. I.-né úrnőnek) egy személynek címezve, de tulajdonképen az egész imént jellemzett felsőmarosmenti társadalomnak szólóan tesz hálás vallomást arról, hogy mit jelentett a költőnek, az ő magánosságába elszakadt, sebzett szívének e társaság megértő, gyöngéd figyelve.

...*Hogy ez a szív, — csodaképpen, —
Ma is úgy van tisztán, épen ;
Hogy átszállt az örvényeken :
Isten után
Neked, — nektek köszönhetem.*

Ugy van, Isten után neki, nékik köszönheti. És még valakinek, kinek a nevét eddig nem említettük, kit maga Szabolcska is csak 1894. nyarán látott meg és fedezett föl. Egy most kifeslő fehér rózsabimbónak, az alighogy felserdült Korondi Etelkának, a költő harmadik és utolsó, egész életére boldog és boldogító, sírjánál is tovább tartó nagy szerelme tárgyának és hősenek.

Felfalusi birtokos nemes család sarja volt Korondi Etelka, a Szabolcska özönvíztől elsodort lelki boldogságát visszahozó fehér galamb és az azt mindvégig hűséggel, teljes önfeláldozással, gyöngéden, a férjbe felolvadó hitves és a többszörös, három gyermek (két fiú és egy leány) anyai méltóságával örző és megörző fehér angyal. Kezdetben Szabolcska e galambot, bár körülötte és mellette volt, észre sem vette, meg sem is látta. Hisz nem mint szeretnivaló lány, mint nő, hanem mint iskolás gyermek került volt szeme elé, kit a tiszteletes úr a konfirmációra készít elé és a kátéra tanít szigorú tekintélyt tartva, ahogy kell és illik is. Azóta és most azonban a tiszteletes úr egyedüliségbe keveredvén, bár sokat eljár Régenbe és a vidékre, de gyakran és húzamosabban látható otthon a faluban is amint jár-keel, sétál erdön-mezőn. Be-bejár, mi addig ritkán történt meg, a parókiától nem messze levő Korondi udvarházba is. Addig-addig jár oda, míg egyszeresak felfedezi, hogy Etelka, a tegnapi gyermek, kit konfirmált, bájos, eladósorba felserdült szemrevaló nagy leány. Tágra nyílt szemmel csodálkozik meg-lepő felfedezésén s elmereng, elgondolkozik rajta: Hátha mégis úgy lehetne. Nyár van, virághullató nyár. Ne búsuljon senki, szebb virág terem a jövő tavaszra !

*Piros virág, nyíló szerelmem,
Virulj ki, virulj a szívemben.
Takard el a régi hullását,
Hozd vissza a dalom szólását !*

A megvillant gondolat, az ébredező érzés nem illan el, ott érlelődik lelkében heteken-hónapokon át. Magános sétái alatt immár igent mond rá az ősz, sőt maga a sír is az új élet bizonyosságára biztatja. (*Őszi dal, Novemberben, Túl a síron*). Közölte felfedezését s kitárta gondolatá érlelt érzeményét, ha ugyan nem vette volna észre, Gidófalvynénak, szívügyei nagymívveltségű mentorának. Ő is igent bólintott rá. Így lett a tegnapi kislányból menyasszony, Korondi Etelkából Szabolcska Mihályné 1895. február 12-én.³²

³² Az eskető lelkész ezúttal a férj egy másik jó barátja, Tavasz József, magyarpéterlaki pap és esperes volt. A felfalusi ref. egyház anyakönyvi adata. Toró Gyula lelkész úr szíves közlése.

Az Etelka-szerelem ezzel nyugvópontra ért. A költő szerelmének újabb állomásai nincsenek, mert az újabb állomások már nem a szerelmi szenvedély állomásai, hanem a szeretet és családi boldogság kiteljesedésének újabb és újabb áldásai. Még az év karácsonya tájt megszületik az első fiúgyermek, aztán meg a második is, fiú az is; s harmadiknak és utolsónak egy leánygyermek. A szerelmes férj és szerelmes feleség mint egy test és egy lélek szerető szülőkké válva kölcsönös önfeláldozással s egymásra aggodalmasan gondot viselve járják tovább az emberélet útját.

Még három, összesen négy évig él Szabolcskáné tiszteletes asszony otthon, szülőfalujában, szülői körében is. Aztán megy szóval boldogsággal ura után Temesvárra. Sohase volt más vágya, mint az, hogy ura oldalán és gyermekeibe felolvadva boldogságot áradóztasson szeretteire. Ott is égett el a családban, szerettei körében, mint gyertya az oltáron. A férj hamarabb költözött el az élők sorából, de a fehér asszony, inkább fehér angyal, most is híven és csakhamar követte őt. Együtt pihennek mindketten, nem a Tisza vagy a Maros part fűzéseinek árnyékában, ahogy a költői igazságszolgáltatás kíváná, hanem a hömpölygő Duna hullámainak szomszédságában, a budapesti Kerepesi-úti temetőben. Ahogy az élet kimérte, Isten elrendelte.

Ezért nincs további története Korondi Etelkának, a Szabolcska harmadik és utolsó nagy szerelmének. Felolvadt férjébe, gyermekeibe.

XX.

Csakugyan eseménytelen és így emléktelen volna az Etelka-szerelem? Való, hogy míg e szerelem szenvedély volt, kevés költemény szól róla. Az esküvő előttről egyetlen egy van, amelyik kifejezetten Etelkára vonatkozik (*Drága kincse vagy te*). A többiben Etelka még csak sejtetem. De elvégre ezek is az Etelka-szerelem hajtásai. S még így is az időrendben hetedik költeményben³³ Etelka már feleség, a tizennegyedikben már anya, ki kicsi ruhát varrogat most még szíve alatt hordozott gyermekének. Az Etelka-szerelemhez tartozó következő tizenkettedik költemény pedig már ezt a címet viseli: *Fiam születésekor*. Sajátosságos, hogy az Etelka-szerelem eseménytelensége és emléktelen volta szemben a költő másik két nagy szerelmének eseményeivel és emlékeivel később feltűnt még magának Etelkának is. Etelka több dalt kívánó észrevételezésére felelte költőnk a szelid szeretet bölcs humorával a költői lélektan általánosnak mondható ama törvényét, hogy a szerelmes vers: mesterség az nálunk. A komoly érzés azután jön s ez nem fecseg már, csak szeret.

³³ Szabolcska költeményeinek összeállításakor csak nagyjában tartotta meg az időrendet. Itt és ezen a ponton azonban a sorrend követi a valóságot.

...*Sohse kívánj hát dalt magadra,
 Én édes angyalom ;
 A boldogságnak nincsen hangja,
 Én édes angyalom.
 A legszebb költemény az élet,
 Ahogy azt átélem véled...
 — Egész szívemmel, mélyen, igazán,
 Én csak téged szerettelek.*

(Versek ellen.)

Önmagára nézve igazat s őszintén szólott a költő most is.

Ettől kezdve megnyílt a Szabolcska költészetének egyik gazdag új forrása: a gyermek és az édesanya néha párhuzamos, legtöbbször egybefolyó kultusza. Egyik sem ismeretlen líránk történetében. Mégis mindkettőnek a kultusza jelent valami újszerűt a Szabolcska költői pályájában is és általában líránk fejlődésében is. A nyomok — a nélkül, hogy részletezni és kimeríteni akarnók irodalomtörténetírásunknak e még dolgozatlan kérdését — itt is, ott is Petőfiig, Szabolcskára is egyik legtöbb hatást gyakorló mintaképig, — vezetnek vissza. Költőink, mint tartja a szokásmondás, Petőfi hatása alatt fedezték fel, hogy nekik is van anyjuk. S talán abban is első Petőfi költőink között, hogy verset írt újdonszülött gyermekéről (*Fiam születésére*). Ami még az apa számára hátra volt e földi életből, nagyon is rövid s nagyon is izgalmas volt ahhoz, hogy a költő még többet is dalolhasson gyermekéről. De a szülők kultusza a harc izgalmas napjaiban is tovább folyik (*Szüleim halálára*). A gyermek-kultusz nem fejlődhetett tovább a Petőfi lantján. Annál bámulatosabb, hogy a világirodalom egyik legnagyobb művészi lángelméjének a szülői s kivált édesanyja már kezdettől, régóta drága jó édesanya, a *legjobb anya*, úgyhogy az iránta való tisztelet kifejezésére ez a lángész nem talál eléggé kifejező, hű szót. Pedig ez az édesanya a vérségben átadott tulajdonságokon kívül vajmi kevéssel tudott hozzájárulni a lángész kifejlődéséhez. Petőfi azonban abszolút erkölcsi érzésével szülőinek s kivált anyjának tulajdonságait nem konkrét tartalma és megnyilatkozása szerint ítélte meg, hanem szándék szerint, a kategorikus imperatívus mértéke alatt és fogalmi teljességében. A Petőfi anyaköltészete teljesen ideális; reális tartalma alig van.³⁴ Valahogy ilyen volt a Szabolcska anyja is és ilyenek voltak az ő versei is édesanyjáról. Édesanyjától a vérségi örökségen, a fogalomszerű szereteten és a jószándék emlékein kívül ő sem sokat kapott az életre útra-valónak avagy emlékül. Szemére is hányta s nem minden alap nélkül több kritikusa, hogy édesanyjáról írt versei nem mondanak semmi újat s egészben Petőfi utánzatok. Hanem mint apa, ki napról-napra látja maga körül feleségét, gyermeke anyját, megérti az anyai nagy szeretmet. Nincs kétség felőle, hogy a Szabolcska költészetének az édesanyját megéneklő versei valóságosabbak azóta, hogy azoknak hőse Etelka. Az étheri, fogalmi dicsőítés kedves, konkrét tartalmat nyer és ez a konkrét

³⁴ L. bővebben *Petőfi és Madách-tanulmányok* c. kötetem, 18—19. l.

tartalom vezeti a költőt a keresztyén társadalom olyan örökérvényű alapelveinek fölismerésére, mint: Nem félttem én a világot, amíg édes anyát látok. Vagy ennek fordított kifejezése:

*Mikor egy egy romlott,
Semmi embert látok,
Aki magának is,
Másnak is csak átok,
Akinek soh' sincs egy
Tiszta indulatja:
— Sírassátok meg szegényt, mert
Nem volt édesanyja.*

(Édes anyák.)

Az Etelka anyasága tehát tartalmasabbá, mélyebbé tette a Szabolcska költészetében azt az anyakultuszt, amelynek eddig édesanyja volt a jobbara csak fogalmi képviselője. Ez a valóságosabbá válás mennyiségileg sem kicsinylendő nyeresége költészetünknek. Mert Szabolcska mindig újabb, meg újabb dalrafakasztó jelét és csodáját látja meg az ő Etelkája végtelen, soha el nem fáradó anyai szeretetének, anyai önfeláldozásának és méltóságának. De haladást jelentenek az Etelka anyaságáról írott dalok és himnuszok tartalmuknál fogva költészetünk édesanyakultuszának általános eszmei fejlődésében is. Az Etelka anyaságát megéneklő dalok, az a női eszmény, melyet lírai költészetünk fejlődésében az Etelka „szerelem“ idevágó tekintélyesszámú versei képviselnek, körülbelül úgy viszonylanak az eddigi anyakultuszhoz, mint a XIII—XV. sz. bájos, mosolygó, életszerű Madonna-képei, amelyeken mindig ott van a kis Jézus is anyja ölében, vagy anyja körül, viszonylanak az őskeresztyének legtöbbször magánosan álló, sirva aggódó és könnyörgő Madonna oransaihoz. S mint a későbbi Madonna-képekben megszoktuk, a kis Jézust is, úgy jelenik meg Szabolcska költészetében is az édesanyával együtt, annak karján vagy legalább is körülötte, a gyermek, a szent család. E tárgyú költeményeinek a száma tekintélyes, költői formája és költészettörténeti jelentősége nyilvánvaló és tagadhatatlan.³⁵

³⁵ Szabolcska gyermek-költészete a gyermeket éneklő meg. Meg kell különböztetni attól a gyermekköltészettől, amelyiknek a gyermek nem témája és indítéka, hanem olvasó közönsége. A Szabolcska gyermekversek olvasóközönsége elsősorban a felnőttek, épen a szülők, általában az irodalom közönsége. Mint kedves epizódot felemlítem itt, hogy mikor Szabolcska némely „sürgető“ levélre megírta *Az én kis gazdám* e. költeményt, hogy nincs ideje versírásra, afféle haszontalan semíttevésre, mert eladta magát fiának, kis gazdájának

*S vagyok most mindaz a nap alatt:
Kocsis, ló, vagy éppen szekér,
Ahogy a gazdámnak többet ér, —*

a közelből és távoiból e költemény hatása alatt ismerős és ismeretlen névvel és név nélkül garmada számra érkezett póstán a gyermekjáték, hogy az apának legyen ideje a vers-írásra. Kedves emléke és bájos bizonyosság ez a Szabolcska gyermekverseinek népszerűsége mellett.

De nem folytatom tovább az Etelka-szerelem eseménytelenségének és emléktelenségének tárgyalását. E vázlatos jellemzés kiegészítéséül még csupán egy mozzanatot szabad legyen felemlítenem. És ez az, hogy az Akadémia az Ormódy Amália jutalmat, mely oly könyvalakban vagy folyóiratban megjelent eredeti magyar szépirodalmi műnek, akár egyes költeménynek, akár egész verskötetnek, regénynek, elbeszélésnek vagy színdarabnak adandó ki, amelyiknek általános becsén kívül az a főérdeme, hogy az örök női eszményt a költészet szép eszközeivel kiválóképen szolgálja, mindjárt az alapítvány megnyíltának első évében (1908) Szabolcskának ítélte oda. A jelentés a Szabolcska női eszményt hirdető költeményeinek rövid jellemzése közben helyesen állapítja meg, hogy e női eszmény középontja az Etelka-szerelem, az a halvány asszony, kinek a költő a divatos árral szemben deres fővel is szerelmet vall.³⁶

Ime, az eseménytelen Etelka-szerelem jelentékeny mozzanat nemcsak a költő pályájában, hanem lírai költészetünk anya- és nőkultuszának továbbfejlődésében is. Emlékezetes voltát hirdeti nemcsak az Akadémia, mely annak idején megjutalmazta, nemcsak az akkori olvasóközönség, mely felkapta és gyönyörködött a hitvest és anyát megénekló dalokban, hanem tudja az irodalomtörténet és élvezzi a mai olvasóközönség is.

Ennek a szerelemnek lett a hőse Korondi Etelka, a költő szeme előtt lánnyá felszerdült, odaadó hitvessé és anyaságában felolvadó méltóságos magyar nagyasszonnyá kiteljesedett felfalusi fehér rózsa.

XXI.

Mit talált hát Szabolcska Erdélyben, s mit kapott Erdélytől?

Talált és kapott Erdélyben Szabolcska tisztességes parókiát, öt szívesen, barátsággal és megértő megbecsüléssel fogadó intelligens magyar társadalmat. És megkapta végre életének hűséges társát, gyermekeinek édes anyját. Megkapta és megtalálta férfiúi életének célját, tartalmát és boldogságát. Maga ismeri el azt a boldogságot *A mi házunk* e. szép versében:

*A mi házunk a „Senki szigetje“,
Gyönyörűség éldegélni benne :
A világgal keveset törődünk,
Ő se hall tán hírt se mi felölünk.*

*Mindenünk van, amire csak vágyunk ;
Hisz a miénk, amit csak belátunk :
Erdők, mezők, csillagok pompája,
S a természet szép harmoniája.*

³⁶ Hegedüs István volt a jelentéstevő. Jelentését l. Akadémiai Értesítő, 1908. 339—43. l.

*Templomba se kell minékünk messze
Járogatnunk Istentiszteletre.
Idehaza imádkozunk szépen,
Egy kis bölcső édes közelében.*

— *En Istenem hallgass meg bennünket ;
Óvd meg a mi tündér-szigetünket.
A hírt nevet és a kincseket meg
Oszd ki mind a többi embereknek !*

E Senki szigetén, a marosfelfalui tündér-országban megtalálta a költő is azt a lelki nyugalmat és természetének mindenképen megfelelő környezetet, amely költészetét épen fenntartotta, táplálta, tovább fejlesztette, gazdagította. Költészetének egy másik új forrását, ugyancsak egész költészetünknek is gazdagodásául szolgáló új indítékát és formáját szintén az erdélyi Senki szigeten alakította ki. Ez: a *Hír a falunkból* gyűjtő cím alá foglalható és e címen ismeretes sajátos Szaboleska-versek csoportja.

Közülök az időrendben elsőt, a *Dal a kis Demeter Rózsikáról* címűt, más vonatkozásban már említettük. Itt még csak annyit jegyzünk meg róla, hogy e méltán nagyhírű költemény tartalma, cselekménye szó szerint megtörtént valóság. E legmélyebbet és legmegrázóbbat követték Felfaluból még a következő hírek: *A levél*. (Özvegy Demeterné Hercegvínából — Levelet kapott a katona fiától — kezdetű), *Székely Anna, Vásárban, Egy szegény árváról, Legyen hü minden lány*. (Mikor Kis-pál Danit katonának vitték — Fehér Zsófi meghal, széltire azt hitték — kezdetű), *Sorozás*. A többi Hír a falunkból-t már Temesvárt, a városban írta, de az indíték és tárgy ezekben is hamisítatlanul ugyanaz, falusi (*Dal az almafa virágról, Nagypénteki legenda, A drámai igazság; a Csenedes dalok* c. kötetben a Képek csoport tizennyole darabja, *Dal az odaégett levelekről*, és több más a költő valamennyi kötetében). Műfajilag bajos közös nevezőre hozni őket: egyik inkább ballada a másik románc; van közöttük verses életkép, rajz és genre. Közös tulajdonságuk mégis a rövid, kimért balladás előadás, kerekdeden haladó szerkezet s a rendszerint tanúsággal végződő, de csattanós befejezés, mindenek felett a tartalom ízig-vérig népi, falusi jellege. Egyik-másik közülök annyira népszerűvé vált, annyira a közszájon él egész terjedelmében és szó szerint, hogy valósággal a magyarság szálló verseinek (ad analogiám: szállóigék) nevezhetjük. Nemcsak az irodalmi kritika elismerését és a közönség tetszését vívták ki a *Hírek a faluból*, hanem költőinkre is hatottak. Szaboleska e nemű verseivel iskolát teremtett, követőket nevelt. Bizonyos is, hogy ezekben a költeményekben Szaboleska a megelőző románcot és balladát, amely Arany János műveiben érte el a fejlődés csúcspontját s amelyiket a múlt század második felében költőink utánoztak, némileg átalakította. Az ő kezében a ballada, e dalban elbeszélte tragédia, még rövidebb menetet vett fel, még gyorsabb menetű elbeszélő költeménnyé egyszerűsödött a nélkül, hogy a műfaj eredeti s lényeges tulajdonságai elhalványodtak volna. Tragikus, drá-

mai esemény a magja mindeniknek. A műfaj líraisága meg épen fokozódott általuk, annyira közvetlen és egyszerű bennük a megjelenés művészi formája, annyira közvetlen, érzésünket megindító a hatásuk. Külön tanulmányra is érdemesek.

Mivel a régebbi, Erdély előtt írt költemények között ennek a műfajnak egyetlen egy nyomát és jelét leljük (*Balla Maris*. Költemények 203 l.), bátran megállapíthatjuk, hogy Szabolcska a *Hír a falunkból* típusú sajátos verseire Felfaluban talált rá.

XXII.

Az erdélyi boldog Senki szigete, mint környezet és háttér, nemcsak az *Etelka-szerelem* dalaiban és a *Hír a falunkból* elnevezés alá tartozó költeményekben foglal helyet. Mint a vidéknek őt kedveskedéssel fogadó egész társadalmát, úgy szerette meg s foglalta dalba a Senki szigete környékének szépségét, gyönyörű pontjait, az egész Felsőmaros mentét. E tárgyú dalai között legszebbek: *A borszéki úton*, *Fürdön*, *Fenyők*, *Havasok alján*, *Szerelem nyelve*, *Hegyek között*, *Falun*, *Válaszút*, stb. Ezeket mind Felfaluban írta. Később a Temesvárra költözés után is többször megénekelte Felfalut, amelytől érzelmileg soha, az anyagi kapcsolatot tekintve is csakugyan későn, élete vége felé szakadt el. Felfalu visszatért lelki nyugalmanak színhelye, feltalált boldogságának, *Etelkának* szülőföldje, ahol gyermekei is világra jöttek, jární és gügyögni megtanultak. Hogy felejtette volna hát el, hogyne tért volna vissza oda, hol egykor oly boldog éveket töltött? Am, az érzelmi szálak mellett vonzotta ide a költőt az a gazdasági körülmény is, hogy felesége örökrésze jussán idővel maga is felfalusi háztulajdonos lett. Szép, nagy kuriának volt a birtokos gazdája; tágas udvar és kert tartozott a lakóházhoz. Megkönnyebbülni s megszabadulni a nagy város zajától örömmel s boldogan tért ide, haza, Temesvárról is évek hosszú során át. Az egykori Senki szigetén töltött nyári pihenők kedélyét most is felüdítették. Fákat ültetett, virágokat ápolt, kertészkedett birtokán a költő, beszélgetve közben gyermekeivel és az ő régi, hű és igaz barátjával, a természettel, s elmerengve hosszan, meghatottan az erdélyi föld tündérszépségein. Itt és ekkor írta a *Tücsökszónál*, *Falusi idill*, *Falun*, *Közös bánat*, *Meddő nyár*, *Szimfónia*, *Marosfelfaluban* stb. című költeményeket, melyek mind Felfalunak, a Felsőmarosmentének sajátos szépségét hirdetik és dicsőítik.

Ide vágó költeményei közül külön is fel kell említenem a *S jött a király* címűt. Ebben a költő az egész világra: fűre, fára, bokrokra, hegyekre, himnuszt csattogó kicsi madárajkra s mozdulatlan tájra életet, harmatot, szépségnek fényes sugarát hintő májusi hajnalon felkelő napkirályt, s kinék e felkelő király, a nap is csak szolgálja, Istent, a szívét megreszkettető gyönyör láttára és terhe alatt meghajló térddel, arcra borulva — imádja. A költemény mindent megelevenítő fensége és az egész természetet átfogó szemléletessége a Petőfi képzelőerejét és leíró költeményeinek művészetét juttatja eszünkbe. Ez maga a legnagyobb elismerés.

Felfalu és a Felsőmarosmente a kiindulópontja szemléletének abban a költeményben is (*Erdély*), amelyik aztán az egész erdélyi föld szépségének dicséretévé szélesedik ki. Erdély szépségéről az alföldieknek szóltában is bátran és bájosan tesz őszinte vallomást. Hol született s délibábok vizében fürödve nevelkedett, az Alföldnek szépségét szívébe zárva szereti, elismeri és hirdeti, de

*Erdély... Nekem szebb az egész világnál;
Hegyet és völgyet akármerre járnál,
Küküllőnk menténél, a Maros völgyénél,
Szebbet nem találnál!...*

(Erdélyről — az alföldieknek).

Hát Erdély népe, dicső multja, küzdelmes jelene nem érdekelte-e? Csak az erdélyi földről és természeti szépségekről volt mondanivalója a költőnek s nem egyszermind az erdélyi lélekről is? Sajnálunk kell, hogy Szabolcska akarátvilága mechanizmusának egyszerűségéhez és érdeklődési körének szűkös határához e téren is hí maradt. Mert az a kevésszámú vers, melyet kifejezetten az erdélyi lélek sugallt, sejteti, hogy Szabolcska az erdélyi lelket, Erdély történeti életét is nemcsak jól látta és ismerte, hanem pregnansan kifejezni, erővel s lényege szerint megjeleníteni is tudta. Ott van pl. a *Szász Domokos* c. költemény, az egyetlen, amelyiknek tárgya egy bizonyos személy, egy bizonyos erdélyi történeti alak. A jellegzetesen erdélyi Szász Domokos református püspök halálára írott tizenkétsoros költemény a maga rövid, olykor nagyon is reális kifejezései még a mai és a nagy férfiút nem ismerő olvasó számára is megeleveníti a félelmetes nagyságú alkotó püspököt s megjeleníti a koporsójánál érzett, megrázó veszteségben egybebeült pártok mélységes gyászát, egyetemes fájdalomát.³⁷

Többi erdélyi tárgyú költeménye személytelen; Erdély lelkét, magát az erdélyi közösség szellemét, e szellem történeti megnyilatkozását vagy jelenlegi képét énekli meg. Ilyen a *Házavató, Vajdaszentiványon Erdélyben*. Vajdaszentivány valaha, régen nagy szerepet vitt Erdély történetében. Mint neve is mutatja, vajdák laktak benne s váraikból osztogatták szerte parancsaikat. Hogy egykor vajdák sasvára állott, a dombra most új lakóház épült. Az új háznak, a mai nemességnek a címere és megtartója nem a parancsoló hatalom, nem is beépített márvány, hanem a szeretet, a jóság.

*Küszöbére új házatoknak,
A szegények, ha ide szoknak,
Ha itt jó szót s enyhet találnak:
Ez lesz címere a háznak.*

³⁷ A kolozsvári ref. teológiai fakultást és Szeretetházat megalkotó Szász Domokosnak, a szintén püspök író és műfordító Szász Károly testvéröccsének működése sokszor elkeseredett, személyi harccá is elfajuló bírálatot és ellenmondást váltott ki. A támadást az ú. n. Enyed-párt vezette nagy hévvel és szívós kitartással.

*Nemesebb címer száz másénál,
Királyibb a királyokénál ;
Mert ez nem válik soha porrá,
S Isten áldása mosolyog rá !*

Egy másik erdélyi tárgyú költeménye szintén felavató, ünnepi óda, csakhogy ezuttal a költő nem erdélyi házat, hanem erdélyi szobrot avatott fel költeményével. *Kossuth szobránál* a címe annak a költeménynek, amelyet Szabolcska a marosvásárhelyi Kossuth-szobor leleplezési ünnepére írt és személyesen adott elő. Az első három versszak személyes vonatkozású. Azt mondja el a költő, hogy mekkora Kossuth-tiszteletben nőtt fel ő otthon a szülői házban. Egy öreg közhonvéd, a költő édesatyja, mesélt kiapadhatatlanul csodákat Kossuthról. E személyes elem után, mely megkapóan rávilágít Kossuth apánkra, a *magyar nép atyjára*, jellemzi a Kossuth történeti szerepét, a szabadság, a hazaszeretet hőstét, az elnyomott nép pártfogóját, az egyenlőség, testvériség apostolát. Hittel hirdeti, hogyha újra veszélyben lesz a haza, Kossuth újra üzeni fog. Az érc Kossuth és Bem apó összenéznek³⁸ : Tábarnokom bántják a székelyt, vége a pihenésnek. S vész kiáltó szavuk meglekésíti az alföldet, elhat Segesvárra, Eresztevénybe és új élet kezdődik Erdélyben. A szoboravató óda, bár szerzője úgy érezte, hogy méltó dalt itt csak Petőfi tudna mondani, mindenképen megérdemli az ünnepi jelzőt. A személyes elem dacára, pompásan jeleníti meg a mulat, a Kossuth pályájának történeti jelentőségét a multra, virtualis hatását Erdély jövődjére is.

Épily méltósággal, tehát méltán fejezte ki a történeti tény döntő fontosságát s tolmácsolta a hozzáfűződő erdélyi közérzést az unió 50-ik évfordulóján, Kolozsvárt 1898. május 1-én. Szintén fölkérésre írt és személyesen elmondott költemény: *Az unió emlékezete*. Maga az unió az erdélyi magyarságnak egyik legsorsdöntőbb eseménye. A költő szerint a két országos nemzet, Magyarország és Erdély, kézfogása, inkább két bolyongó félcskillag egyesülése, hogy soha többé szét ne váljanak. Az unokák hálás érzelmeit méltón kifejezni most is csak az unió hajnali pacsirtája, jövőkbe érző viharmadara, Petőfi, tudná. Az a Petőfi, kinek halála az Isten pecsétje az unión, aki azért jött meghalni ide, hogy a Nagyalföld rezgő délibábját tűzze fel koszorú gyanánt Unió menyaszszony homlokára. Féleúropa támadt az unióra, de az unió a tűzpróbát kiállta, a rádobott követ mennykövel viszonzta az unióban egyesült magyar és székely. Hiszi a költő, hogy a dicsőségben fogamzott kézfogás, az unió, Erdélynek örök gyönyörűsége, örök áldása marad.

Igy hitt és bizott Szabolcska az erdélyi magyarság, egész nemzete jövődjében, amikor a mult nagyszerű eseményeiről, személyeiről emlékezett és amikor a közérzés ünnepi szószólojának feladatát végezte.

³⁸ A Kossuth szobor Marosvásárhely főterén a már régebben ott álló Bem szobortól nem messze s vele szemben kapott elhelyezést. A szobrok valóban összenéztek, beszélhettek egymással.

Hit és bizalom hatja át és fejezi be az *Erdélyről* c. költeményt is, melynek első, Erdély természeti szépségét az alföldiek előtt megrajzoló részét fentebb említettük volt. Hite s bizalma akkora, hogy a költemény befejező versszakában arról az ünnepnapról álmodozik, amikor a magyarok Istene az erdélyi fenyveserdők karácsonyfája alatt egyetlen családba, egy magyar családba gyűjt össze mindenkit, ki e földet lakja. Tehát a nem magyar anyanyelvűeket is. Ámde, hogy Erdély fennmaradjon, hogy ez ünnepnap valaha is elkövetkezzék, szükséges, hogy az Alföld ne csak öntelten magával törődjék, hanem törődjék legszebb fiával, Erdélyországgal, is.

*Erdélynek ti még adósai vagytok.
Gyertek elé mind, magyarok, kik vagytok.*

E költői szó a próza nyelvén azt jelenti: Magyarország nem törődött, nem törődik eléggé azzal az Erdéllyel, melynek nemcsak szép földje van, hanem a története is csodákkal tele. Hisz Bocskai, Bethlen, Rákóczy innen lobogtatták a magyar szabadság zászlóját. Magyarország, az alföldi magyarság még adósa Erdélynek: támogatnia kellene. E költeményben Szabolcska, az alföldi születésű költő, ad visszhangot annak a mult század vége óta mind gyakrabban felhangzó erdélyi panasznak, hogy Erdélyt Magyarország magára hagyta, elhanyagolta, nem törődött vele eléggé.³⁹ Ő törődött Erdéllyel, magát vele egynek érezte. Innen intelme, aggodalma. De felismeri Szabolcska és rámutat sokkal erélyesebben, nála egészen szokatlan nyíltsággal és elkeseredéssel a belső bajokra, az erdélyi bűnökre is. Fájó szívvel s félve látja, hogy a székely, kit különben máskor dicsőítve emleget, elfajulóban van. A mai székely csak névleg az; a hazavédő igazi székelység, mint a porták székely kapuja, pusztul; tétlenség és pálinkás bolt pusztítja. Maholnap oda lesz az ország, a székelynek nem lesz Erdélye.

*... Amerre járok, sír az erdő,
És sír a lelkem is vele,
Oh légy méltó megint magadhoz,
Attila, Csaba nemzete.
Szárítsátok fel könnyemet,
Atyámfiai, székelyek.*

(A székelyföldön).

... Aztán jött a világháború, s elkövetkezett az uralomváltozás. Szabolcska nem mozdult helyéről. Mint a szó tágabb értelmében megint erdélyi lakos, sorsossa lett Erdélynek, részese az erdélyi magyarság küzdelmeinek. Szerepe az erdélyi sors viselésében és része

³⁹ E költemény szerkezeti beállítására és tartalma nagyon emlékeztet Arany: *Az Alföld népéhez* c. költeményére. Arany a Felvidékről készül történetet mondani az alföldiek számára. Ő is az Alföld dicséretével, de egyúttal az Alföld népének magateltságával, másokkal, a Felfölddel nem törődő közömbösségével kezdi e töredéket, a sok között időrendben első félbemaradt művét.

az erdélyi magyarság küzdelmeiben természetesen sokkal több és nagyobb, mint a közkatonáé. Példaadó vezéregyéniségnek tekintette a magyarság is és a román állam is. Állásfoglalása, cselekedetei, nyilatkozatai súlyal estek az elhatározás mérlegébe. Így mindjárt nagy erőt és bizalmat jelentett az erdélyi magyarság számára az a cselekedete, hogy nem távozott el. Ellenkezőleg, ő, aki azelőtt politikai küzdelmekben nem igen vett részt most, míg egészségi állapota megengedte, tevékenyen s buzgón odaállott az élre, a temesvári és bánági magyarság ügyeit vezető és irányító férfiak közé. Szerepet vállalt az egyházi közéletben is, mint a békésbánati egyházmegye esperese, sőt úgy volt egy ideig, hogy az újonnan megalakult ú. n. Királyhágómelléki egyházkerület püspökévé fogja megválasztani és Szabolcska a közbizalom elől nem fog kitérni. E terv változott. Azonban Szabolcska továbbra is vállalta és végezte az erdélyi magyarság politikai és irodalmi életében a példaadó, útmutató, vezéri munkát. E nemű gyakorlati tevékenységében szívósan, rendületlen hűséggel s méltósággal védte a magyarság igazát és jogát az élethez, s harcolt közművelődésünk megtartásáért, épségéért, fejlődéséért. A békés, megértő módszert többre becsülte, mint a hangos erőt, a vak magyarkodást. „Semmi sem lett volna könnyebb, — mondta e sorok írójának, mikor Temesvárról búcsúztattuk, — mint az, hogy olesó martirrá avattassam magam. De nem használtam volna senkinek, sem magamnak, sem a köznek“. Megmaradt töretlen, ép magyarnak, de bölcs és az emberszeretet szavára hallgató magyarnak. Ezért tekintélye minden irányban nagy volt. Személyét a magyarság részéről őszinte, mély tisztelet, bizalom és népszerűség övezte; a románság, a hivatalos körök hasonlóképp tiszteletben tartották.

E nehéz időkben az ember cselekedeteivel és példaadó vezéri magatartásával, a pap a szószéken, az egyháztársadalmi és egyház-kormányzati tanácskozásokon többször foglalkozott az erdélyi szellemmel, az erdélyi földhöz kötött magyar léttel. A költő keveset írt. Az *Őseim nyomán* c. 1928-ban megjelent kötetének utolsó tizenhárom darabja — a *Hajótörés után*, *Idegen világ* gyűjtő cím alá foglaltak valók csupán ez utolsó évtizedből. Alkotó ereje megfáradt, készsége ellankadt, de hite Istenben, hizalma nemzete műveltségében és műveltsége által magyarul fenmaradásában megmaradt — az új viszonyok, a nehéz idők közepette is. Hitének és bizalmának kifejezést ad ez időből való, sajnos, csekélyszámú költeményében is.

XXIII.

Szabolcska Mihály 1892 szeptemberében kezdte meg az önálló életet oly községben, melynek addig hírét sem hallotta, oly földön, amelyet addig nem is látott, s oly társadalmi környezetben, amely neki s amelynek ő kölcsönösen ismeretlenek voltak. Debrecen, a tiszántúli református egyházkerület vezetői s az irodalmi körök egyaránt csodálkoztak azon, hogy a dédelgetett diák, a kitüntetett akadémista papjelölt és káplán, a már országszerte népszerű új költő hirtelen, minden

szokás és várakozás ellenére kiszakította magát eddigi környezetéből, s ment ismeretlen földre, ismeretlen emberek közé. Erdély pedig, hova az új költő ment állandó lakosnak, nagy örömmel fogadta az új költőt. A feltűnő, szinte pályatörésszerű irányváltozásnak okát Debrecen, bár sejtette, gyöngédségből elhallgatta; az örvendező Erdély pedig abban a tekintélyben, kinek a pajzsa alatt Szabolcska hozzá átlépett, elégséges okot látott, a különös lépést megmagyarázottak vette. Az életrajzi adatok összevetéséből, a lelki élet parancsoló természetének figyelembevételével és a költői alkotások elemzése s igazoló tanuskodása alapján ma már megállapíthatjuk, hogy Szabolcska a Piroska-szerelemben csalódás hatása alatt mint hajótörött kötött ki Erdély földjére.

Erdeme Erdélynek, közelebről az akkori felsőmarosmenti magyar társadalomnak és társaságnak, hogy Felfalu, az ismeretlen föld, hol a hajótörött költő partra lépett, utóbb az ő boldog Senki szigetjévé változott. Erdély az új költőt nemcsak megélhető parókiával és természeti szépségével fogadta, hanem gyöngédséggel, megbecsülő, nagy figyelemmel, a költőt méltán megillető tisztelettel. Így aztán Szabolcska Isten kegyelméből az erdélyi úri magyar társadalom és művelt olvasóközönség szeretetének és figyelmességének közepette tisztán s épen átszállott az örvényeken, megtalálva Erdélyben, Felfaluban, akit keresett, a hű hitvest és a gyermekben is boldogító családi kört. Megszerette, megdalolta Erdélyt, a Felsőmarosmentét szinte úgy, mintha ott született volna. A költő géniusza és a géniusz loci rokonok voltak, egymásra találtak.

És a megszeretett s dalba foglalt Erdély nemcsak fenntartotta költői kedvét, de tovább fejlesztette, gazdagította költészetünket is. Ilyen gazdagodást, fejlődést jelentő erdélyi versek a kifejezetten Erdélyről, Erdély szépségéről és az erdélyi lélekről szólókon kívül a feleség, a női eszményt dicsőítő, édesanya kultuszt jelentő költeményei, melyeket a Magyar Tudományos Akadémia egyik szép jutalmával koszorúzott meg és a Hír a falunkból sajátosan szabolcskai típus, amelyiknek követői támadtak.

Szabolcska hat évig lakott Erdélyben. Hat év múlva távozott Erdélyből Temesvárra. Üdülni, pihenni évek hosszú során át hazajárt Felfaluba. Így sem személye, sem költészete nem szünt meg erdélyi lenni. A közhatalom változása után pedig újra sorsosza lett az Erdély földjéhez kötött magyar életnek, a transzilvánizmusnak. És Szabolcska most is, mint ember és költő egyaránt Erdély hű fiának, tisztelt és tiszteletet parancsoló vezéregyéniségének bizonyult.

Ama hajótörést Szabolcska soha meg nem bánta, Erdély meg soha eléggé meg nem hálálhatja. A költő lelki nyugalmát, boldogságának tündérföldjét találta meg. Erdély pedig új fiában nyert egy egyszerűségében is ékes szavú költőt, szépségének, szellemének új művészt, új dalköltőt.

Hajótörése így vált költészetünk gazdagodásává.

Dr. Kristóf György.

Gyulai Pál a kolozsvári református kollégiumban.

Hogy mit jelentett Gyulai Pál számára a kolozsvári református kollégium, azt leginkább ő maga állapította meg 1862-ben, mikor mint főiskolai tanár az ifjúsághoz intézett búcsúbeszédében így nyilatkozott róla: „Ez az épület a szülei házzal van egybeolvadva emlékemben, ez az iskola az, melynek nevelésemet köszönöm.”¹

Az épület, mely a költői lelket ily bensőséges visszaemlékezésre indította, épenséggel nem tartozott a művészi alkotások közé. Négy-szögű udvara elég tágasnak látszott ugyan, de annyira körül volt építve minden oldalról két emelet magasságban, hogy egészen zárdái jellemet öltött. A komorságot csak növelte a dísznek szinte puritán mellőzése. Mennyi ridegséget árult el annak az ötven ablaknak szabályos elhelyezése is, melyekkel a homlok rész a Belső-Farkas-utcára nézett! Minden vonalból az a szellem tükröződött, mely többre becsülte az erőt a fénynél, a lényegét a formánál. Mikor az 1798. évi tűzvész a kollégiumot elhamvasztotta, a hitbuzgóság, mely a romokból új épületet emelt, nem annyira az első francia császárság korabeli klasszikus ízlésnek akart hódolni, inkább a főiskola évszázados céljait tartotta szem előtt.

Mindazáltal a mult ragyogó fénnel vontá be az egyszerű falakat. A kollégium telke Bethlen Gábor államférfiúi bölcseségének emlékét őrize, míg a tulajdonképeni alapítás és építés a két Rákóczi György nemes buzgalmát hirdette.² Még nagyobb szellemi értéket hagyott maga után az intézet nagynevű tanára, Apáczai Cseri János, mikor prófétai lélekkel tűzte ki a nemzetnevelés vezető elveit. Élete, mely a tudomány szolgálatában lobogott el, eszményé finomult s századokon keresztül irányította az utána következő tanárnemzedékek gondolkozását. Ezek után érthető, ha a főiskola Erdély legértékesebb erőit egyesítette magában, s ha vezetői között az arisztokrácia legnemesebb tagjai, tanárai között a középosztály legtörekvőbb elemei foglaltak helyet. Így Gyulai Pál is, mikor a kollégium vonzókörébe került, sokkal többet talált ott, mint amennyit a komor épület falai első pillanatra ígértek.

A legrégebb adatok, melyek Gyulai Pál kollégiumi tanulmányainak kezdetére világot vetnek, a kollégium alsóbb osztályainak osztályozókönyvében s a kollégiumi törvényszék jegyzőkönyveiben marad-

¹ A beszéd, mellyel Gyulai Pál 1862. jún. 22-én a kolozsvári ref. főiskola ifjúságától búcsúzott, a *Hölgyfutárnak* 1862. évi 78. (júl. 1.) számában jelent meg.

² Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. 1905. I. 17., 18., 28–30. l.

tak fenn.³ Ezek szerint Gyulai az 1834—35. iskolai évben a *conjunctica classis* tanulója volt. Minthogy az előző iskolai évben neve nem fordul elő az elemi osztály névsorában, 1844 szeptemberében, nyolcéves korában jutott a kollégiummal benső viszonyba; 1848-ban pedig mint huszonkét éves ifjú búcsúzott el tőle. A tartalmas évek hosszú sora indította később is oly őszinte hála nyilatkozatra. Egyébként az alsóbb osztályokat úgy végezte, hogy szüleinek házából járt iskolába. Hetedik osztályos koráig atyja ügyelt tanulmányaira, azontúl özvegy anyjának számolt be iskolai élményeiről. Mint a felsőbb tudományok hallgatója több éven át bent lakott ugyan a kollégiumban, de a szabadságharc nemcsak az ősi iskolától szakította el, hanem anyjának otthonától is örökre megfosztotta. Ilyen módon kapcsolódott emlékezetében a kollégium képe a szülei házával.

Az út a szülei házból a kollégiumba a Híd-utcán, a Piac-soron s a Belső-Közép-utcán vezetett. Itt lüktetett a város szíve. Innen csak a Minorita-sikátoron kellett Gyulainak végighaladnia, s feltárult előtte a Belső-Farkas-utca, Kolozsvár leg gondolkodóbb része. Ott állott az egyik szíven az ódon, csúcsíves református templom, merész ormával az ég felé mutatva; mellette a kollégium. Távolabb következett a vármegyeház, országos politikai harcok színhelye, még tovább a főiskolai jellemű katolikus lyceum s a piarista rendház. A másik szer kiemelkedőbb pontjai voltak: a főkormánysház épülete, az első állandó magyar színház, a Teleki-ház, tovább a református papok és tanárok lakásai. Hogyan tudta volna a fejlődő lélek magát kivonni a hely sugallata alól, melyet a nagy eszmékért folytatott százados küzdelmek szenteltek meg? Érdeklődését egyaránt lekötötte a térszerű utca, akár a letűnt, nagy idők emlékeit idézte fel hallgató épületeivel, akár új eszmék diadalától visszhangzott. Különösen vonzotta a református kollégium emelkedett, de szigorú szellemével, élénk, de lelkes ifjúságával, komoly, de művelt karával.

A kis Gyulai hamar beletalálta magát a zárdai jellemű iskolai életbe. Nem volt annyira elkényeztetve, hogy a keményebb nevelésmód érzékenyen érintette volna. A rendhez már otthon hozzászokott, azért könnyen felfogta a fegyelem jelentőségét oly vegyes eredetű ifjúsággal szemben, minő a kollégiumban évenként verődött össze. Szorgalmas tanuló volt, de épúgy élvezte a szabadságot is, melyet a kollégium az iskolai kötelezettségen túl tanítványainak engedett. Így azután örö-

³ Csúry Bálint dr. egyetemi tanár, a kolozsvári ref. kollégium egykori levéltárosa, a levéltár rendezése közben megtalálta a kollégiumi sedesnek, vagyis iskolai törvényszéknek jegyzőkönyveit abból az időből, mikor Gyulai Pál a kollégium növendéke volt, s belőlük kijegyezte számomra a Gyulai Pálra vonatkozó adatokat. Lekötelező baráti szívességéért e helyen is hálás köszönetet mondok. A *conjunctica classis*ra vonatkozó adat az 1835. júl. 4-i gyűlés jegyzőkönyvéből való s az 1825—1835. éveket tartalmazó kötet 370. lapján fordul elő. Hasonlóképp hálára kötelezett Herepei János, a kollégium mostani levéltárosa, is azért, hogy az alsóbb osztályoknak évekig lappangó, de újabban előkerült osztályozókönyvéből kiírta számomra Gyulai Pál tanulmányi előmenetelének adatait. Az osztályozókönyv címe: „Classisták Classificatiója 1832/3-tól 1844/5-ig.“

mest indult iskolába s bizonyára saját élményeit használta fel, mikor az első magyar komikus jellemrajzában oly szeretettel vázolta a gyerekhadat, mely Kolozsvárt a Farkas-utcában oly vidám zsvivajjal sietett reggel és délután a múzsák templomába.⁴ A családi hagyomány is a lelkiismeretes tanuló emlékéét őrizte meg. Egy alkalommal — mint huga beszélte — Gyulait megtévesztette a fényes holdvilág, úgyhogy már kora hajnalban odaállított a kollégium elé; délben azután, mikor hazakerült, alig győzte elpanaszolni, hogy mennyit kellett a kollégium kapujában várnia, míg beeresztették.⁵

Legkevésbé feleltek meg a célnak a kollégium eszközei a nyolc alsóbb osztályban. A köztanítók, kik a főiskola tanári karától egy-egy osztály vezetésére kaptak megbízást, sem elég szakismerettel, sem kellő pedagógiai gyakorlattal nem rendelkeztek, hisz végzett teológusok voltak s két-három évenként változtak. Másrészt az 1822. évi tanterv szerint is, kivéve az elemi osztályt, a tanítás középpontjában a latin nyelv állott, úgyhogy mellette a reális és nemzeti tárgyak alig érvényesülhettek. Gyulait is leginkább a latin nyelv tanulásának különböző fokain vezették végig az egyes osztályok, amint évről-évre egymás után következtek: a conjunctiva classis után a grammatica, syntactica inferior, syntactica superior, rhetorica, poëtica és logica. Az ötödik osztálytól kezdve szerepelt a tantárgyak között a német, a hetedikétől kezdve a görög, a nyolcadikban a bölcséleti alapvetés.⁶ A köztanítók és az iskolai tanterv fogatkozásait Gyulai tanulókorában még némiképp ellensúlyozta Salamon Józsefnek, a kiváló nevelésügyi tekintélynek hatása, ki 1832-től 1839-ig mint tanvezető, 1839-től 1842-ig mint igazgató adott határozottabb irányt az iskolai életnek.⁷ Az 1841. évi főgondnoki jelentés még külön is dícséretben részesítette Gyulai tanítóját, Obiskuthy Károlyt, a logica classis vezetőjét.⁸

A hét év munkájáról, melyet Gyulai 1834 szeptemberétől 1841 júliusáig végzett, a kollégium évi kimutatásai adnak számot.⁹ A köztanítók bő kézzel csztogatták itt a szorgalmas tanulónak a „kitűnő” érdemjegyeket, úgyhogy bizonyítványaiiban ritkaság számba ment a „jó” osztályzat is. A rangsorban is elég magasra emelkedett Gyulai osztályonként; elérte a hatodik helyet is s a tizediknél hátrább sohasem került. Még világosabban beszélnek a folytonos haladásról a kollégiumi törvényszéki gyűlések jegyzőkönyveinek azok a helyei, melyek az iskolai

⁴ Gyulai Pál: *Az első magyar komikus*. 1854. [Vázlatok és képek. 1913. 179. l.]

⁵ Ezt az adatot, mint Földesi Sándorné, Gyulai Antónia visszaemlékezését Vásárhelyi Boldizsárné, Földesi Ida nagytiszteletű asszony közölte velem.

⁶ Az 1822. évi tantervet lásd Török István drnak *A kolozsvári ev. ref. collegium története* (1905.) című munkájában az I. kötet 334—346. lapjain.

⁷ Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. 1905. II. 248. l.

⁸ Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. 1905. I. 355. l.

⁹ Török István dr. a kolozsvári ref. kollégium történetének III. kötetében a 117. lapon azt írja, hogy az alsóbb osztályok érdemjegyeiről készült kimutatások 1832/3-tól kezdve hiány nélkül megvannak a kollégium levéltárában. Ezek azonban több évi kutatás ellenére is csak most kerültek elő.

jutalmak rendjét foglalják magukban. Gyulai már 1835. július elején az első latin osztályban, a conjuncticában mint hetedik eminens nyert könyvjutalmat. Az 1836. évi jutalmakról szóló jegyzőkönyv elkallódott ugyan, de a következő években Gyulai továbbra is a kitüntetettek között szerepel, még pedig 1837-ben a hetedik, 1838-ban a hatodik helyen, 1839-ben ismét a hetedik. Még magasabbra emelkedett 1840-ben és 1841-ben, mikor a poëtica, majd a logica classis jutalmazottjai között az első helyre küzdötte fel magát ösztöndíjával.¹⁰ Mindezek az adatok fényesen igazolják, mennyire felismerte és megbecsülte az iskola jeles növendékét, de egyúttal jelzik azokat a nagy eredményeket is, melyekkel Gyulai az alsóbb osztályok köréből lépett ki. Itt vetette meg latin nyelvi és irodalmi ismereteinek alapját, melyek tanári és költői hivatásában jutottak teljesebb kifejlésre. Ha a hetedik osztályú tanuló nem mélyedt volna el egykor oly szeretettel Horatius ódáinak olvasásába, alig született volna meg az ötvenes évek végén a *Horatius olvasásakor* című óda. Korán hozzálátott Gyulai a német nyelv tanulásához is. Erre egyaránt serkentette atyja példája, valamint az a tisztelet, mely a német nyelvet és irodalmat Kolozsvárt körülvette. Egyébként Gyulai — egy későbbi nyilatkozata szerint — értette a német nyelvet, csak szabatosan nem tudta magát rajta kifejezni.¹¹

Még mélyebb bepillantást nyert a fiatal kollégiumi diák a magyar irodalom, főképp a magyar költészet világába. E tekintetben a tanterv szerint nem sok támogatást várhatott ugyan az iskola részéről, de annál gazdagabb okulást szerzett olvasmányjaiból. Csak évek hosszú sorának eredménye lehetett az a fejlett ízlés, mely Gyulainak irodalmi ítéleteit s költői kísérleteit gimnáziumi tanulmányainak befejezése után néhány hónap múlva jellemezte. A fejlődésnek jelentős mozzanatára vall már az a ballada, mellyel Gyulai — mint Riedl Frigyes említi — 1840-ben jutalmat nyert.¹² Ez volt a *Villám és sír* című ballada, melyet Angyal Dávid szerint is Gyulai rokona, Hajós János örzött meg.¹³ A tizennégy éves tanuló verse inkább utánzat, de az ébredő becsvágynak határozott jele.¹⁴ A költői tehetségnek ily korai fellobbanása szerezhette meg Gyulainak a poéták osztályában azt a kitüntető jutalmat is, melynek emlékét a kollégiumi törvényszéknek 1840. június 30-i jegyzőkönyve tartotta fenn számunkra.

1841 júniusának végén jelentkezett Gyulai, mint a felsőbb tudományok hallgatója, mikor saját nevének aláírásával tett fogadalmat a

¹⁰ Mindezek az adatok a kolozsvári ref. kollégiumi törvényszék jegyzőkönyveinek következő helyein fordulnak elő: az 1825—35. évi kötet 370. lapján, az 1835—41. évi kötet 155., 241., 291., 385. lapjain s az 1840—47. évi kötet 20. lapján.

¹¹ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhoz 1855. nov. 10-én írt levelét. Nyugat. 1923. ápr. 16-i sz. 516. l.

¹² Riedl Frigyes: *Gyulai Pál*. Olesó Könyvtár. 1598—1599. sz. 1911. 47. l.

¹³ Angyal Dávid: *Gyulai Pál*. Olesó Könyvtár. 1654—1656. sz. 1912. 11. l. — Lásd Hajós János miniszteri tanácsosnak Gyulai Pálhoz 1895. febr. 15-én írt levelét.

¹⁴ Halász Gábor: *Gyulai Pál gyermekkori verse*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1933. 295., 296. l.

főiskolai törvények megtartására.¹⁵ Tanulóévei valójában ettől az időponttól kezdve telnek meg egész életre szóló hatásokkal. A kollégium ugyanis leginkább a tanítás felső fokán emelkedett hivatásának magaslatára, amennyiben a vezetést itt már egészen a főiskola tanárai tartották kezükben. A hallgatók, ha világi pályára készültek, két-két évet töltöttek a böleseleti és jogi szakon; a teológusok ezenfelül még két évig hallgatták saját szaktárgyaikat. Gyulai mind a három szakot végigjárta. 1841 szeptemberétől 1843 júniusának végéig volt bölesez, 1845. június végéig jogász, 1847. június végéig teológus.¹⁶

A felsőbb tanulmányok kora még bensőbb kapcsolatot teremtett Gyulai Pál és a főiskola között. Atyjának halála után napról-napra láthatta, mint szállják meg az élet gondjai özvegy anyjának otthonát. Leginkább az anyai szív önáldozatai indíthatták arra, hogy öccsével együtt elfogadja azt a jótéteményt, melyet a kollégiumi épületben való lakás a szegényebb deákoknak jelentett. A főiskolai törvényszék jegyzőkönyveiből biztosan megállapítható, hogy az 1842/43., 1843/44. és 1844/45. iskolai években bent lakott a kollégiumban.¹⁷ 1843 szeptemberében ötdmágával, Szilágyi Sándorral, Pataki Ferencsel s Pataki Gyulával együtt az első emeleten a „Berlin“ nevű szobában helyezkedett el. Egy év múlva az első emeletnek az öreg templom felé részén a 15. számú szobát foglalta el négy társával, köztük öccsével, Sándorral együtt; régi lakótársai közül azonban csak Szilágyi Sándor követte.¹⁸

Bármily ridegnek látszott is az intézetben lakók élete, a kollégium itt is, ott is érezte velük atyai jóindulatát; szigorúan büntetett ugyan, de ha mást nem, legalább cipőt adott növendékeinek kezébe. Gyulai nagy kötelességérzettel illeszkedett új környezetébe, úgyhogy magaviselet tekintetében is a legjobbak közé tartozott. Mulasztásai s vétéségei, melyek miatt neve a főiskolai törvényszék jegyzőkönyveibe került, oly jelentéktelenek, hogy valójában csak az ellenőrzés pontosságát vagy kicsinyességét bizonyítják. Évenként egyszer megtörtént vele, hogy kapuzárás után érkezett haza s ezért lefizette a hét krajcár büntetés-

¹⁵ A felsőbb tudományok hallgatói közé való felvétel vagy jún. végén, vagy szept. elején történt. A kolozsvári ref. kollégium levéltárában levő *Album Studiosorum* 112. lapján az 1840/41. iskolai évben felvett hallgatók iratkoztak be. Köztük Gyulai Pál ezt a nyilatkozatot írta: „Ego Paulus Gyulai subscribo legibus Collegi Ev. Ref. Claud“. Ez a jelentkezés csak az 1840/41. iskolai év végén történhetett, mert Gyulai ekkor végezte az utolsó gimnáziumi osztályt. Bizonyítja ezt az is, hogy a következő, 113. lapon az 1841/42. iskolai év elején felvett főiskolai hallgatók sorát a következő felírás jelzi: „1a Septembris 1841“. Ez alapon kell Gyulai Pál beiratkozását 1841. június végére tennünk.

¹⁶ Gyulai Pál felsőbb tanulmányainak idejére nézve a kolozsvári ref. kollégium levéltárában levő *Classificationis protocollum* ad felvilágosítást.

¹⁷ A kolozsvári ref. kollégium levéltárában a főiskolai törvényszék jegyzőkönyveiben — Csúry Bálint dr. kijegyzése szerint — csak az 1842/43. 1843/44. s 1844/45. iskolai években fordulnak elő adatok, melyek bizonyítják, hogy Gyulai Pál a kollégium épületében lakott.

¹⁸ Lásd a kolozsvári ref. kollégiumi törvényszék jegyzőkönyveiben az 1840—47. évi kötetben a 113. lapon az 1843. szept. 3-i bejegyzést s a 163. lapon az 1844. szept. 3-i bejegyzést.

pénzt.¹⁹ Nagy ritkán jelentették, hogy elkésett vagy elmaradt az isteni tiszteletről.²⁰ Jogászkorában kétszer azért fizetett egy-egy ezüst forintot, mert több társával együtt bálban vett részt.²¹ Ugyanez időtájt egyszer törvénytelen köntös viseléséért intette meg az igazgató, miközben figyelmeztette, hogy a legelső alkalommal, ha szabálytalanul öltözködik, köntösét konfiskálni fogják.²² Ily félrelépések szinte dicséret számba mehetnek a mellett a szigorú rend mellett, mely a bentlakó ifjúság életét reggeltől estig s estétől reggelig szemmel tartotta. Egy részük, mint a bálozás, az ifjúkornak oly természetes nyilatkozása, hogy néhány év múlva az iskolai fegyelmi szabályok sem találtak rajta megütközni valót.

Minél inkább meglakta Gyulai a kollégium épületét, annál több rokonérzést keltett maga iránt egyenes jellemével deaktársai között. A közhangulat kifejezésre jutott a főiskolai törvényszék gyűlésein is, hol az ifjúság az igazgató tanár vezetésével szinte önmaga fegyelmezte magát. Ebből a szempontból különösen jellemző az 1843. május 3-i gyűlés. Itt Demeter Károly ellenőr és a szolgák felügyelője, kinek kettős hivataláért négy pár cipó járt, kijelentette, hogy járandóságának feléről lemond, de egyúttal fenntartotta magának a jogot, hogy maga rendelkezessék róla. Kikötését azzal okolta meg, hogy nem szeretné, ha a felajánlott kedvezményt a következés jogán érdemlenc nyernék el, mikor a sorrendben hátrább arra sokkal érdemesebb, jó igyekezetű, szegény ifjak volnának. A gyűlés a feltételt jogosnak ismerte el, s az ajánlattevő kívánsága szerint az egyik pár cipót Gyulai Pálnak, a másik párt Vas Jánosnak adta.²³ A főiskolai törvényszék révén jutott Gyulai legációhoz, azaz egyházi szónoki kiküldetéshez is, mi szép jövedelemforrás volt a szegényebb sorsú deákok számára. A fennmaradt jegyzőkönyvek szerint háromszor szerepelt mint legátus vidéki gyülekezetekben: 1844 húsvétján Bethlenben, 1845-ben húsvétkor Sárosberkeszen, pünkösdkor Bálványosváralján.²⁴

Még inkább megszerezte Gyulai az iskolai pályához szükséges anyagi eszközöket alsóbb osztályú tanulók tanításával, mihez a kollégium szintén csak kiválóbb hallgatóit segítette. Egyik ilyen tanítványát látjuk a tíz esztendő Pataki Gyulában, ki az 1843/44. iskolai évben volt Gyulai lakótársa a „Berlin“ nevű szobában. Gyulai 1843 szeptemberétől 1845 júliusáig tanította Pataki alispán gyermekeit.²⁵ Az 1845/46. iskolai évben is foglalkozott tanítással; egy 1847. évi

¹⁹ Lásd ugyanott a 79., 126., 132., 188. lapokat.

²⁰ Lásd ugyanott a 80., 127., 138., 180. lapokat.

²¹ Lásd ugyanott a 139. és 184. lapokat.

²² Lásd ugyanott a 142. lapot.

²³ Lásd ugyanott a 100. lapot.

²⁴ Lásd ugyanott a 150. lapon az 1844. márc. 26-i bejegyzést, a 187. lapon az 1845. márc. 11-i bejegyzést s a 189. lapon az 1845. máj. 2-i bejegyzést.

²⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét, Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz írt levelei Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában vannak. Neki mondok hálás köszönetet azért, hogy a leveleket rendelkezésemre bocsátotta.

levelében ugyanis azt írta, hogy az elmúlt évben nagyon beletanult a mentor szerepébe, bárha már hat hónap óta exmentor.²⁶ 1846 nyarának végén került Gyulai id. Bethlen János gr. fia mellé nevelőül s a gróf családjában érte meg az 1848. évi nagy politikai változásokat.²⁷ Ezek után elhihetjük Szász Károlynak, hogy Gyulai nem nézte tétlenül özvegy anyjának nehéz életharcát, s hogy 1843-tól, tizenhét éves korától fogva egészen saját erején tartotta fenn magát.²⁸

Az áldozatok, melyekkel Gyulai saját egyéniségének kiművelését biztosította, még értékesebbekké tették szemében felsőbb tanumányait.²⁹ Az itt hallgatott előadások már tantárgyak szerint is hol alacsonyabb, hol magasabb színvonalat értek el. Még nagyobb különbséget hozott létre köztük a tanár tudása és jelleme. Mindazáltal Gyulai főiskolai hallgató-kora nagyjában kedvezőnek mondható, mert a XIX. század második negyedében a kolozsvári református kollégium tanári kara jelentős egyéniségekből állott. A történetet és filológiát Szilágyi Ferenc tanította, a mennyiségtant és természettudományt Méhes Sámuel, a bölcséletet Nagy Ferenc, a jogot Tunyogi Csapó József, a teológiát Salamon József.³⁰

A három elsővel már bölcsészethallgató-korában ismerkedett meg Gyulai. Nagy Ferencről körülbelül úgy gondolkozhatott, mint Szathmáry Károly, ki tanárának különösen nemes erkölcsiségét s józan magyar ielfogását dicsérte.³¹ Szilágyit és Méhest a M. T. Akadémia is tagjai közé választotta. Szilágyi hatását azonban megbénította nyers, szinte kötekedő természete, Méhes pedig, bár finom modorával megnyerte az ifjúság vonzalmát, az előadói széken már fáradtnak mutatkozott. Tunyogi Csapó Józseftől hallgatta Gyulai a római és hazai, főképp erdélyi jogot, a büntető jogot s politikát. A híres jogtanár multjára több fényt vetett Wesselényi Miklós báróval való egykori kapcsolata s akadémiai tagsága, de hallgatói több elismeréssel nyilatkoztak emlékező tehetségéről, mint szempontjainak eredetiségéről. Annál nagyobb tisztelet tárgya volt a tekintélyes külsejű Salamon József; tanítványai Szathmáry Károly szerint egyaránt tisztelték és félték tőle.³² Rendkívüli erélye mély nyomot hagyott az ifjúság vallás erkölcsi nevelésén; alapos teológiai tudását pedig még a göttingiai egyetem is méltányolta, mikor százéves fennállásának ünnepén egykori jeles tanítványát doktori oklevéllel tüntette ki.³³

A felöltő tanári egyéniségeknek mély hatását semmi sem bizonyítja jobban, mint az az odaadó figyelem, mellyel Gyulai a főiskolai elő-

²⁶ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. márc. 15-én írt levelét.

²⁷ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. ápr. 29-én írt levelét.

²⁸ Szász Károly: *Gyulai Pál*. Vasárnapi Ujság. 1864. dec. 12. szám.

²⁹ Gyulai Pál felsőbb tanulmányainak rajzához Gyulainak évvégi bizonyítványai s az 1822. évi tanterv részletei szolgáltattak adatokat.

³⁰ Gyulai Pál tanárainak a kollégiumban kifejtett munkásságát Török István dr. *A kolozsvári ev. ref. collegium története* (1905.) című munkájának második kötete ismerteti részletesen.

³¹ P. Szathmáry Károly: *Emlékeim*. 1884. 47., 48. l.

³² P. Szathmáry Károly: *Emlékeim*. 1884. 46–48. l.

³³ Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. 1905. II. 289. l.

adásokat kísérte. A főiskolai törvényszék jegyzőkönyveiben is csak egyszer, az 1847. május 5-i bejegyzésben fordul elő, hogy Gyulait több társával együtt leckemulasztásért intették meg. Így a különböző tárgyú előadások nem is hangzottak el kellő visszhang nélkül. Minden év, melyet Gyulai, mint főiskolai hallgató töltött el, új meg új ismerettel szélesítette látókörét. A classica philologia s a német irodalom továbbra is kedvelt tanulmánya maradt; joggal kötötte tehát 1862. évi búcsúbeszédében tanítványai lelkére a klasszikus irodalom és a jelenkori műveltség tanulmányozását.³⁴ Szép eredménnyel tanulta magánaton a francia nyelvet is. Jogász-korában ugyanis már úgy beszél Sand regényeiről, mintha eredetiben olvasta volna őket,³⁵ s Kemény Zsigmond báró is azt írja róla 1844-ben, hogy németül és franciául ért.³⁶ Legkevesebbé illet össze gondolatvilágával a mennyiségtan, úgyhogy 1847-ben köztanítói vizsgáján is — mint maga beismeri — keveset tudott belőle.³⁷ Jogi ismeretei, ha nem is voltak mélyek, saját céljainak teljesen megfeleltek. Így nyilatkozott róluk 1856-ban is, mikor növendéke, Nádasdy Tamás gr. kedvéért a berlini egyetemen a jogot hallgatta.³⁸ Különösen nagy igyekezettel készült vizsgaira a teológiai szakon. Ily-fajta tanulmányaira céloz 1847-ben, mikor Prielle Kornéliának panaszolja levelében, hogy feje zúg a teológiától, vagy mikor Szász Károlynak írja, hogy istenészkedése minden idejét elrabolja.³⁹

A lelkes főiskolai hallgató mellett tesznek tanubizonyosságot Gyulai érdemjegyei is, melyeket pontosan megőrzött a főiskolai levéltárban a felsőbb osztályok tanulmányi eredményeinek naplója.⁴⁰ Belőlük a fokozatos haladás képe tárul elénk. Gyulai, mint bölcsész a latinból nyert kitűnővel a hetedik helyet érdemelte ki társai között. Mint második éves elvesztette kitűnőjét, azért a következő év elején valamivel hátrább került a rangsorban.⁴¹ Joghallgató korában az első évben a latin irodal-

³⁴ Hölgyfutár. 1862. júl. 1-i szám.

³⁵ Gyulai a Regélő Pesti Divatlapnak 1844. ápr. 7-i számában ötödik kolozsvári levelében nyilatkozik Sand költészetéről. Írói neve: Anday.

³⁶ Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmondnak b. Wesselényi Miklóshoz 1844. júl. 26-án írt levele*. Életképek. 1876. évi 46. szám.

³⁷ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. ápr. 29-én írt levelét.

³⁸ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipót grófhoz és nejéhez 1856. jan. 18-án írt levelét. Nyugat. 1923. máj. 1-i szám.

³⁹ Lásd Gyulai Pálnak Prielle Kornéliához 1847. jún. 12-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában és Szász Károlyhoz 1847. ápr. 29-én írt levelét.

⁴⁰ Gyulai Pálnak főiskolai hallgató korából való érdemjegyeit a kolozsvári ref. kollégium levéltárában a *Classificationis protocollum ab anno 1832/3 usque ad annum 1846/7*. című kötet tartalmazza. Herepei János, főiskolai levéltáros nézete szerint a hallgatók rangsorát az iskolai év elején az előző évi érdemjegyek alapján állították össze. Ezt bizonyítja Török István dr. is *A kolozsvári ev. ref. collegium történetében*. (1905. III. k. 115. l.)

⁴¹ Gyulai Pálnak, mint bölcsészethallgatónak érdemjegyei az első évben: *hist. patriae*: classis I-ae cum laude; *liter. Lat.*: eminens; *alg., geom.*: cl. I-ae c. 1.; *geom. et trig.*: cl. I-ae c. 1.; *hist. ant. et med.*: cl. I-ae c. 1.; *mores*: I-ae cum singulari recommendatione. — A második évben: *encyclopaedia philosophiae et psychologia*, valamint *logica et metaphysica*: cl. I-ae c. 1.; *solertia*: laudabilis; *hist. patriae*: cl. I-ae c. 1.; *liter. Lat.*: cl. I-ae c. 1.; *hist. recent.*: cl. I-ae c. 1.; *mores*: I-ae c. s. r.

mat kivéve, mindenből kitűnő osztályzatot nyert, úgyhogy a második év elején neve a sorban a negyedik helyet foglalta el. Még szebb osztályzattal, csupa kitűnővel végezte a második évet.⁴² Leginkább kitűnt a teológiai szakon, hol egy-egy jó osztályzata ellenére mindkét évben osztályának legjobb tanulója volt s az első helyet vívta ki magának.⁴³ Mindezekből az adatokból kiérzik a fegyelmezett léleknek növekedő hecsvágya. Az érdemjegyek jelentését megerősítik a főiskolai jutalmakról szóló rendelkezések is. Gyulai neve már 1842 júniusában, tehát első éves bölcsészethallgató-korában szóba került a hat felsőbb osztályra eső 60 magyar forint szétosztása alkalmával, de a jutalmat csak egy év múlva nyerte el.⁴⁴ Még nagyobb kitüntetés érte első éves teológuskorában. Az 1846. jún. 28-i tanári gyűlés ugyanis neki adta azt az 50 v. rft. díjat, melyet Szentgyörgyi udvari tanácsos a filológiai szeminárium kitűnő tagjának jutalmazására alapított.⁴⁵

Az a műveltség, melyet Gyulai a kollégium előadótermeiben ismert meg, inkább volt széleskörű, mint mély, inkább összehordott és gyakorlatias, mint egységes és eredeti. Mindazáltal az iskola még sem bocsátotta el neveltjét irodalmi pályájára minden útravaló nélkül. A főiskolai előadások óvatosan kerültek ugyan az újabb irodalomnak időszzerű kérdéseit, mégis az irodalomnak s a költői formáknak jelentőségét eléggé kiemelték a klasszikus költészet aprólékos elemzésével. Másrészt a legtöbb kollégiumi tanár magasabb műveltségének alapjait Németországban hozta magával, azért gyakran állította eszményképül tanítványai elé a német bölcséletnek és költészetnek kimagasló egyéniségeit. Mennyi ösztönt adhatott a fiatal Gyulainak Goethe és Schiller tiszteletéhez tanára, Szilágyi Ferenc is, ki 1819-ben egyetemi hallgató-korában a két német szellemóriás nyomait kereste Weimarban s még abban a szerencsében részesült, hogy láthatta Goethet!⁴⁶ Közvetve még többet

⁴² Gyulainak, mint joghallgatónak érdemjegyei az első évben: *jus privatum Transsilvanicum*, valamint *stylus curialis*: emin. duodecimus; *solertia*: laudab.; *jus naturae et ethica*: emin.; *solertia*: eximia; *liter. Lat.*: cl. I-ae c. l.; *jus ecclesiast.*: emin.; *solertia*: laudab.; *politica*; valamint *praxis judiciaria*: emin. sextus; *statist. gen. et spec.*: emin.; *paedagogia*: emin.; *solertia*: eximia; *solertia in jure*: eximia; *mores*: I-ae c. s. r. — A második évben: *jus civ. Romanum*, valamint *jus criminale Trans.*: emin. quintus; *solertia*: laudab.; *introductio in physicam et mechanicam*: emin.; *chem.*: emin.; *solertia*: laudab.; *jus publicum Transsilvaniae*: emin. tertius; *phys.*: emin.; *chemia*: emin.; *solertia*: laudab.; *mores*: I-ae c. s. r.

⁴³ Gyulainak, mint teológusnak érdemjegyei az első évben: *hist. ecclesiast.*: emin.; *theologia moralis*: emin.; *antiquitates Graec. et Hebr.*: emin.; *exegesis Novi Test.*: cl. I-ae c. l.; *solertia*: eximia; *liter. Lat.*: emin.; *mores*: I-ae c. s. r. — A második évben: *theol. dogmatica*: emin.; *theol. practica*: emin.; *introduc. in Vet. Test.*: cl. I-ae c. l.; *lingua Hebr.*: —; *solertia in theologicis*: laudab.; *liter. Lat.*: emin.; *mores*: I-ae c. s. r.

⁴⁴ A kollégiumi törvényszék jegyzőkönyveinek 1840—47. kötetében lásd az 59., 111. lapokon az 1842. jún. 24-i s az 1843. jún. 30-i bejegyzéseket.

⁴⁵ Lásd az 1846—47. iskolai évi tanári ülések jegyzőkönyvét a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.

⁴⁶ Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. 1905. II. 198. l.

adtak Gyulainak, az írónak s költőnek, a kollégium tanárai. Ők bizonyították előtte jogban, történetben s költészetben az erkölcsi törvény uralmát; ők ébresztettek benne tiszteletet letűnt évszázadok eszmevilága iránt s hirdették neki azt a bölcs mérsékletet, mely a mult hagyományain építi fel a jövőndőt. Ők szoktatták a világos gondolathoz, s ők szerettették meg vele mindazt, ami magyar, főkép ami erdélyi.

A főiskola tanári karának két tagja: Méhes Sámuel és Szilágyi Ferenc még közvetlenebbül is elősegítették Gyulai írói hajlamainak kifejlődését azzal a jelentős szereppel, melyet a politikai életben s a kolozsvári hírlapirodalomban játszottak. Méhes az Erdélyi Híradót s melléklapját, a Nemzeti Társalkodót alakította át a harmincas és negyvenes években az ellenzéki politika hathatós fegyvereivé, Szilágyi pedig épen az ellenzéki szellem visszaszorítására indította meg 1841-ben a *Mult És Jelent* melléklapjával együtt. Méhes kevesebb becsvágyat, de több politikai belátást tanusított; Szilágyi nagyobb írói készséggel rendelkezett, de tekintélyét kicsinyes személyi harcokban pazarolta el. A kollégium Méhes pártján állott, úgyhogy Szilágyival nemcsak a tanári kar, hanem az ifjúság is minduntalan érezte ellenérzését.

Ha Gyulai nem is látta eszményképét Méhesben, mégis nagyra becsülte következetességéért s meggyőződéssel ünnepelte az 1848. évi Erdélyi Híradónak egyik márciusi számában, mint az ifjúság meleg keblű barátját.⁴⁷ Valószínű, névtelenül már előbb is dolgozott Méhes lapjai számára, mielőtt *Lengyel bujdosó* című epigrammája a Nemzeti Társalkodónak 1844. évi folyamában megjelent.⁴⁸ Még bonyolultabb érzésekkel kapcsolódott Gyulai a másik hírlapszerkesztő tanárhoz, Szilágyi Ferenchez. Méhes ellenfelét el kellett ugyan ítélnie konzervatív és sokszor nemzetietlen szempontjaiért, de néha talán a népszerűtlen férfiú konokságában is felfedezte az erkölcsi erőnek valamelyes fokát. Tárgyas ítéletébe belejátszott annak a barátságának emléke, mely egykor atyját Szilágyi Ferenchez kötötte. Másfelől Szilágyi Ferenc is joggal hivatkozott egy 1853. évi levelében azokra a szolgálatokra, melyekkel elhunyt barátjának, Gyulay Antalnak gyermekeit minden alkalommal támogatta.⁴⁹ Jóakarátának több jelét adhatta az árvákkal szemben főiskolai tanulmányaik idején, s úgy látszik, ő volt Gyulai Pálnak egyik legrégebbi buzdítója irodalmi pályájának kezdetén. 1848-ban majd Gyulainak az Életképekben megjelent költeményét, a *Székelyföldönt* közölte meleg ajánlás kíséretében saját lapjában, majd Gyulainak az *Unio*ban kiadott novelláját emelte ki részletes esztétikai elemzéssel.⁵⁰ Mindkét esetben a pártfogó jóindulatának ad kifejezést, mikor a fiatal költőt ily fellengően figyelmezteti magasabb rendű kötelességére: „A halhatatlanság hervadatlan füzérje virító színben magasan leng feje felett, s méltó, hogy csüggedetlen lélekkel s férfias szilárdsággal vívjon meg érte.“ Szilágyi tehát még határozottabban vonta Gyulai tekintetét

⁴⁷ Erdélyi Híradó. 1848. márc. 26-i szám.

⁴⁸ Nemzeti Társalkodó. 1844. szept. 6-i szám.

⁴⁹ Lásd Szilágyi Ferenchez Gyulai Pálhoz 1853. szept. 1-én írt levelét.

⁵⁰ Hon És Külföld. 1848. febr. 29-i és ápr. 25-i szám.

az irodalom felé, mint Méhes, de mindkettőnek érdeme, hogy a fiatal író előtt az irodalmat a férfias lélek küzdőtereként mutatták be.

A kollégium nevelő hatásában azonban a tanári kar mellett époly jelentős szerepet játszott az ifjúság is, mely régi hatalmának nagy részét elvesztette ugyan, de önkormányzatának maradványaival még mindig külön világot alkotott. Az a szabad szellem, mely ezt az iskolai társadalmat jellemezte, minden feltörekvő erőnek útát nyitott az érvényesülésre, azért a szegénységet sohasem nézte le, csak az erkölcsi süllyedést sujtotta megvetéssel. Ki tudhatta, hogy a szegény deákra, ki száraz cipőn tengeti életét, mily nagy feladatok várnak még? Ebben a körben teljes visszhangra találtak a kornak nagy jelszavai, melyek az érzés és gondolat szabadságát követelték, valamint a nemzeti törekvések, melyek az alkotmányos jogok teljességét célozták. Nem csoda, ha az erdélyi kormánynak is szemét szúrta a forrongó gondolatvilágnak egy-egy merészebb kitérése.

Az ötszáz főnyi ifjúság lelke a főiskolai hallgatóság volt, mely körülbelül kétszáz tagból állott. Gyulainak itt kivételes helyet biztosított költői híre s főképp az az elismerés, mely felsőbb tanulmányai idején irodalmi munkásságát a kolozsvári és pesti lapokban kísérte. Törekvései annál több megértésre számíthattak, mert az ifjúságban több rokonlélekre talált. Közös irodalmi eszmények fűzték Urházy György-höz, ki 1842-ben került a főiskolába s csakhamar mint az Erdélyi Híradó belső munkatársa keltett nagyobb feltűnést.⁵¹ A kollégiumban szövődött Sükei Károllyal való barátsága is, ki szépirodalmi terveit szakította félbe jogi tanulmányait, úgyhogy az 1845. évi júniusi vizsgálatokon már nem is vett részt.⁵² Írói babérok csábították Gyulainak gyermekkori barátját, Szilágyi Sándort is, bár becsvágya minden iránytű nélkül csapongott irodalmi működésében.⁵³ Határozottabb írói hajlamot fedezhetett fel Gyulai egykori lakótársában és barátjában, Pataki Ferencben,⁵⁴ de különösen nagyra becsülte Lőrincz Endrének, az 1846/47. iskolai évi széniornak, költői tehetségét. Az ő jellemzésére írta Szász Károlynak 1847. dec. 1-én a következő sorokat: „Egy új erdélyi talentum is fel fog lépni az *Unio*ban, kitől én igen sokat várok. Ez Lőrincz Endre. 'Rákóczi búcsúja' című költeménye elragadó szép. Itt, Kolozsvárott az ifjú emberek közt neki vannak legtisztább nézetei a poézis körül. Ő sokat tanul, sokat gondolkozik, keveset ír, de amit ír, az jó. Egész Kolozsvárott szinte ő egyetlen barátom.“

Mennyi mozgalmat idézett elő a sok rokon-törekvés, melyeken az ifjúság nemes hevülete ömlött el! Ily mozgalmak számára megfelelő színterül szolgált az Olvasó Társaság, hol az ifjúság önmagát képezve, vitatta meg a kor kérdéseit. A negyvenes években a főiskolai előljáróság felsőbb utasításra szigorú rendszabályokkal korlátozta ugyan a

⁵¹ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. 1914. 677. l.

⁵² Lásd az 1845. jún. 27-i tanári ülés jegyzőkönyvét a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.

⁵³ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851. okt. 24-én írt levelét. Nyugat. 1911. nov. 1-i szám.

⁵⁴ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. X. 1905. 481. l.

Társaságot, de azért a negyvenes évek deákjai is találtak módot az önképzésre.⁵⁵ Bizonyára ők sem pusztán olvasás végett gyűltek össze az olvasó-szobában, hanem épúgy vitatkoztak s épúgy írtak verses és prózai dolgozataikat, mint elődeik. Itt érezte magát a fiatal Gyulai elemében. Amennyiben ösztönző hatással voltak rá társai, azt busásan viszonzta szellemének mozgékonyásával, az irodalmi irányok éles bírálatával s a költészet valójának mind mélyebb felfogásával. Egykor elhangzott nyilatkozatairól hallgatnak a jegyzőkönyvek,⁵⁶ önképzőkori dolgozatai is eltűntek, csak a könyvtári napló hiányos bejegyzéseiből következtethetjük, hogy majd iskolai, majd irodalmi célból kölcsönzött ki könyvet a könyvtárból.⁵⁷ Az olvasó-szobában eltöltött órák még sem tűntek el nyomtalanul; tartalmuk tovább hatott a költői és írói egyéniség rohamos fejlődésében. Maga Gyulai évtizedek múlva is szeretettel gondolt vissza rájuk. 1862-ben a főiskolai ifjúságtól búcsúzva, ily átérzett szavakkal idézte fel tanulókorának szép emlékeit: „A főiskolai olvasó- és önképzőtársulatában lobbant fel szívemben a lelkesülés a magyar költészet és irodalom iránt. Jól emlékszem, midőn olvasó-szobátokban először olvastam Kisfaludy Sándort és Vörösmartyt; jól emlékszem, midőn ugyanott először szavaltam el társaimnak első kísérletemet. Ó édes emlék!”⁵⁸

Igy pótolta az ifjúsági egyesület a főiskolai előadások hiányait. Míg a tanár letűnt korok értelmét kutatta s a törvényt magyarázta, addig az ifjúság inkább a jövőre fordította tekintetét s a szabadelvű eszmékért lelkesült. Gyulai sok szép emléket fűzte az ifjúsági önképzőkörhöz; elsősorban itt bukkant saját írói és költői tehetségének rejtettebb forrásaira. Már inkább köteleességérzetből vett részt a teológiai gyakorló-intézet ülésein,⁵⁹ amint valójában a falusi papi pályára is csak merész irodalmi terveinek összeomlása esetén gondolt. Mindazáltal neve többször előkerül az intézet jegyzőkönyveiben. Az 1845/46. iskolai évben a szónoklattani osztály több ülésének jegyzőkönyvét vezette, a következő iskolai évben pedig 1847. márc. 4-én az elnöklő tanártól, Salamon

⁵⁵ Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. 1905. III. 178., 179. l.

⁵⁶ Az Olvasó Társaságnak az 1840-es évekről nem maradtak fenn jegyzőkönyvei. Ferenczy József *Czakó Zsigmond összes műveinek* I. kötetében (1883.) a „Bevezetés” XVIII. lapján Czakó életrajzában a következőket írja: „A kolozsvári kollégium önképzőkörének jegyzőkönyve a harmincas évek végéről s a negyvenes évek elejéről mind az enyészetnek adtak át csupa elővigyázatból, nehogy az ifjak később a politikai hatóságok előtt kompromittáltak legyenek.” A kolozsvári ref. kollégiumban azonban semmi adat sem került elő, mely ezt az állítást megerősítette volna.

⁵⁷ A „Könyvkiadási jegyzőkönyv” szerint, mely a kolozsvári ref. kollégium levéltárában maradt fenn, a Gyulai Páltól kikölcsönzött könyvtári könyvek közt szerepeltek 1844 nyarán: „*Herzeg Rochefoucauld Maximái*” (Kazinczy fordítása); az 1845/46. iskolai évben: Cicero, Vergilius, Ovidius művei, továbbá két XVI. és egy XVII. századi, rejtelmes természettudományt tárgyaló latin könyv; az 1846/47. iskolai évben: Horatius művei.

⁵⁸ Hölgyfutár. 1862. júl. 1-i szám.

⁵⁹ Tárkányi György: *Az első magyarországi ref. teológiai önképzőkör*. (Protestáns Egyházi És Iskolai Lap. 1896. márc. 15-i szám.) — Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. 1905. III. 180—188. l.

Józseftől János evangéliuma XV. részének 8. versét kapta tételül kidolgozás végett. 1847 őszén, mint végzett teológus is tagja maradt a teológiai önképzőkörnek; ekkor egy bírálattal szerepelt, melyet Décsei Károlynak, későbbi főiskolai tanártársának egyházi beszédéről mondott.⁶⁰

Amint Gyulai évről-évre inkább érezte az egyéniségében rejlő erők kibontakozását, abban az arányban vált szemében mind otthoniasabbá komor iskolai környezete. Költői és írói törekvéseit nemcsak a lapszerkesztők méltányolták, hanem a kollégium körei is. Így foglalt helyet Gyulai ódája 1842-ben az *Örömdalok* című emlékfüzetben, melyet Teleki József gr. kormányzónak ünnepies fogadása alkalmával adott ki a kollégiumi ifjúság.⁶¹ Hasonlóképp szerepelt Gyulai két epigrammájával azon az emlékünnepen, melyet Pestalozzi születésének századik évfordulója alkalmából kolozsvári tisztelői, köztük a ref. kollégium tanárai rendeztek 1846. jan. 12-én.⁶²

Valóban a kollégium, ha tudott követelni, értett a kitüntetéshez is. Több alkalmat nyújtottak erre azok a pályakérdések, melyeket a főiskola Wass Adám gr. jóvoltából tűzött ki. Gyulai nagy becsvággal és szép sikerrel vett részt a versenyekben. Pályamunkái nem maradtak ugyan ránk, de egy-két rájuk vonatkozó adat megvilágítja mivoltukat. Az első 25 frtnyi jutalmat Wass Adám gr. 1844. március 2-án ajánlotta fel; pályatételül ezúttal Erdély irodalomtörténetének 1790/1-től saját koráig való levezetését tűzte ki, bírálókul pedig Salamon Józsefet, Nagy Ferencet, Kemény Zsigmond bárót és Krizbai Miklóst kérte fel. Az 1844. jún. 28-i tanári ülés jegyzőkönyve szerint a Wass gróftól kijelölt bíráló bizottság a két pályázó közül Gyulai Pálnak ítélte oda a jutalmat sok adattal és jeles ítélő tehetséggel megírt értekezéséért.⁶³

⁶⁰ A kolozsvári ref. kollégium papi gyakorlóintézetének jegyzőkönyveiből Csüry Bálint dr., a kollégium egykori tanára és levéltárosa jegyezte ki számomra a Gyulai Pálra vonatkozó adatokat, miért itt is hálás köszönetet mondok.

⁶¹ A teljes cím: *„Örömdalok a nemzet ünnepén Erdély kormányzója, nagyméltóságú széki ifjabb gr. Teleki József úr ő excellentiája Kolozsvárra érkezéte.”* — Hon És Külföld. 1842. évi márc. 22-i szám.

⁶² Lásd a Pestalozzi-emlékünnepe leírását és Gyulai Pál két epigrammáját az Erdélyi Híradónak 1846. jan. 16-i számában a *Nemzeti Társalkodó* című rovatban.

⁶³ Wass Adám grófnak a kolozsvári ref. kollégium tanári karához 1844. márc. 2-án intézett levele a kolozsvári ref. kollégium levéltárában van. Némi zavart idézett elő Török István dr., mikor *A kolozsvári ev. ref. kollégium története* című munkájának (1905.) III. kötetében a 237. lapon az 1841/2-re kitérő filozófiai pályakérdést kapcsolatba hozta az 1844. jún. 29-i főiskolai törvényszéki ülés jegyzőkönyvének következő pontjával: „A gr. Wass Adám úr kitett jutalmát: 25 Rf. ezen jeligés munka: [Et voluisse sat est.] Gyulai Pál.” Wass Adám gr. azonban 1841-ben még az iskola padjain ült s csak 1844. márc. 2-án ajánlotta fel a 25 frt pályadíjat. Másrészt azt 1844. jún. 28-i tanári ülés jegyzőkönyve szerint Gyulai csak irodalomtörténeti dolgozatával nyert jutalmat, a filozófiai kérdést tehát nem oldhatta meg. Wass Adám gr. levelét György Lajos egyetemi m. tanár másolta le számomra s ő segített az 1844. évi pályamunkák körül támadt zavar eloszlításában is. Baráti szívességét itt is hálásan köszönöm.

1845. jún. 25-én a tanári ülés szintén két pályamunkáról ítélt, melyek a Wass gróftól feltett következő kérdésre feleltek: „Miért szükséges, hogy a tudományok iskoláinkban magyar nyelven taníttassanak?” A 30 frtnyi jutalommal kitüntetett munka szerzői Gyulai Pál és Tompa Károly voltak, míg a megdicsért értekezést Urházy György írta. A bírálók ezúttal is külön megdicsérték Gyulait és társát a tárgynak alapos kifejtéséért és helyes szempontú felfogásáért. Az 1845/46. iskolai évre szóló pályakérdés így hangzott: „A párviadal, a kritika ítélőszéke elé állítva, miként állja ki egyfelől a józan ész, másfelől a tapasztalat bírálatát?” Az iskolai év végére két pályamunka érkezett, de megkésve, úgyhogy megbírálásuk a következő évre maradt. Az 1847. jún. 27-i tanári ülés a 30 frt jutalommal ismét Gyulai Pál értekezését tüntette ki.⁶⁴ Ezek az ifjúkori pályamunkák nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert a főiskola elismerését vívták ki, hanem azért is, mert Gyulai bennük kezdte meg nagyarányú műbíráloi munkásságát. Már kollégiumi hallgató-korában bő ismerettel rendelkezett irodalomtörténeti kérdések megoldásához s talán épen kitüntetett értekezéseiben szerezte meg az elemzés és előadás finomabb eszközeit. Ifjúkori bíráloi is írói tehetségének legjellemzőbb elemét: éles ítélőerejét emelték ki. Úgy látszik, Gyulai irodalomtörténetírói és műbíráloi pályájának tetőpontján is számon tartotta egykori pályamunkáit. Csak tőle értesülhetett róluk Halász Sándor, az 1885. évi *Országgyűlési Almanach* szerkesztője is, mikor Gyulai Pál rövid életrajzában mind a három pályamunka tartalmát érintette.⁶⁵

1847. június végén Gyulai befejezte felsőbb tanulmányait; a főiskolától azonban ekkor még nem vált meg, mert a tanári kar 1847. máj. 3-i ülésén a következő iskolai évre köztanítóvá nevezte ki.⁶⁶ Hogy már előbb is komolyan foglalkozott a nevelés kérdéseivel, mutatja az is, hogy a Kolozsvári Nevelői Kör, melyet Pestalozzi emlékezetének fenntartására Brassai Sámuellel együtt leginkább a ref. kollégium tanárai alapítottak, 1846. évi márciusi ülésén Gyulait is tagjai közé választotta.⁶⁷ A köztanítói vizsgálat lefolyásáról maga Gyulai értesítette Szász Károlyt 1847. ápr. 29-i levelében. Legtöbb kifogása Takács Jánosnak, a mathezis új professzorának túlzott szigorúsága ellen volt. A levél szerint a tanári karnak is voltak aggodalmai, vajon lesz-e Gyulainak az ifjúság előtt elég tekintélye, de tehetségére való tekintettel mégis rábízta a hetedik, úgynevezett költészeti osztály vezetését.

Eleinte alig vezette Gyulait más, mint hogy új munkakörében időt nyerjen életpályájának megválasztásához, később azonban mindinkább megszerette s mind komolyabban fogta fel tanítói feladatát. 1847 októberében Szilágyi Sándor útján szerzett segédkönyveket, hogy tantár-

⁶⁴ Az 1844. jún. 28-i, 1845. jún. 25-i és 1847. jún. 27-i tanári ülések jegyzőkönyvei a kolozsvári ref. kollégium levéltárában vannak.

⁶⁵ Halász Sándor: *Országgyűlési Almanach. Főrendiház.* 1885. 60., 61. l.

⁶⁶ Az 1847. máj. 3-i tanári ülés jegyzőkönyve a kolozsvári ref. kollégium levéltárában van.

⁶⁷ A Vasárnapi Ujság 1846. márc. 15-i száma szerint a jegyző, Gáspár János ajánlatára a Nevelői Kör tanász Gyulai Pált is felvette tagjai közé.

gyaiba elmélyedhessen.⁶⁸ 1847 dec. elsején pedig már így nyilatkozott iskolai elfoglaltságáról: „Az iskolában is tanítok, de itt reményemen felül jól találok magam. Tanítványaim talentumosak, és szinte örvendek, midőn annyi lelkes szem tekint reám, ha Vörösmartyt magyarázom“.⁶⁹ Gyulai azonban nemcsak szeretetet, hanem kellő erélyt is tanusított tanítványaival szemben. 1847 októberében egy diákforrongás alkalmával épen a rend érdekében emelte fel szavát, s határozott fellépéséért az egyik rendetlenkedővel szemben a tanári kar is teljes elégtételt szolgáltatott neki.⁷⁰ Még egyszer előfordul Gyulai neve a tanári ülések jegyzőkönyvében 1848. jan. 30-án; mikor a köztanítók fizetésére szolgáló összegből 80 frtot kapott.⁷¹ Órá vonatkozhatik az Erdélyi Híradónak 1848. febr. 8-i számában a kolozsvári ref. kollégium gimnáziumi osztályvizsgálatainak bírálatában az a dícséret is, mely a latin nyelv értelmes tanításáért a poéták osztályának köztanítóját érte.⁷² Az 1848 márciusában meginduló politikai mozgalmak azonban Gyulai köztanítói pályájának is véget vetettek. Ha Gyulai egyelőre nem is látta át a tanítványaival együtt eltöltött órák jelentőségét, később mégis részben ezeknek köszönhette, hogy a tanári munkában életének egyik legértelmesebb hivatását fedezte fel.

Mennyi nyom itt is, ott is, melyek mind az ősi kollégium hatására mutatnak vissza! Gyulai itt szerezte meg műveltségének alapjait, itt tanult az élet kedvezőtlen viszonyain uralkodni; itt ismerte meg a tudományok nagy kérdéseit, itt ébredt írói és költői hivatásának tudatára; itt élte át első irodalmi diadalait s itt érezte tanítói munkájának első örömeit. A főiskola, mely Gyulait nevelte, néha kelleténél szigorúbb volt, néha eszközei is fogyatékosoknak bizonyultak, de tekintetét mindig a nemzet és emberiség nagy érdekein tartotta. Így örökítette át kitünő tanítványára rég letűnt századok szellemét, melyek az emberi lélek legszentebb kincséért, a lelkiismereti szabadságért vívták harcaikat. Az odon intézet nevelő munkájának egyik legszebb virága épen Gyulai Pálnak, a főiskolai hallgatónak összehangzó egyénisége volt.

A hat év alatt, melyeket Gyulai felsőbb tanulmányainak szellemi légkörében töltött el, a becsvágyó gimnáziumi tanuló határozott jellemű ifjúvá fejlődött. Karesú, kicsi termete élénk szellemet, sötét tűzű szeme mély szenvedélyt árult el. Amennyire áhította a tartalmas hatásokat, époly megingathatatlanak mutatkozott rokon- és ellenérzéseiben. Éles

⁶⁸ Gyulai Pál 1847. okt. 19-én Szilágyi Sándorhoz írt levelében Tatay költészeti könyvét s Fogarasi *Nyelvtanát* kéri maga számára.

⁶⁹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét.

⁷⁰ Az 1847. dec. 10-i tanári ülés jegyzőkönyvét, mely az okt. 12-i diákforrongással kapcsolatos ítéleteket foglalja magában, Csúry Bálint dr. egyetemi tanár, a kollégium egykori levéltárosa, jegyezte ki számomra. A tanári kar az egyik rendetlenkedőt, ki Gyulainak egy rendet előmozdító nyilatkozatát neveltségessé akarta tenni, keményen megfeddette.

⁷¹ Az 1848. jan. 20-i tanári ülés jegyzőkönyve a kolozsvári ref. kollégium levéltárában van.

⁷² *A kolozsvári ref. főtanoda gymnásialis osztályainak tanszemléje* című cikk írója *Egy hallgató* aláírás mögé rejtőzik. Erdélyi Híradó. 1848. febr. 8. sz.

elméje épúgy irtózott az eszmék zavarától, mint nemes kedélye a léhaságtól és elfogultságtól. Örök figyelmeztetőül állott előtte a komor, csúcsíves református templom, annak az elszánt protestáns szellemnek emléke, mely századokon át lankadatlanul küzdött nagy eszméiért s még a költészetét is az erkölcsi világ szolgálatába állította. Gyulai életnézetének derűjét azonban a kollégium puritán, vallásos nevelésmódja nem tudta megtörni, s a templom, hol társaival együtt oly sokszor megjelent, csak annyiban éreztette vele hatását, hogy megszilárdította gondolkozásának erkölcsi alapját. A haladásnak legbiztosabb záloga épen a fiatal deáknak erős akarata volt, mely tudott nagy célokat kitűzni s értük áldozatot hozni. Körülbelül ilyenek látta Gyulait jogász-korában Kemény Zsigmond br., a nagy lélekismerő is. Neki 1844-ben az Erdélyi Hiradóval való kapcsolatánál fogva több alkalma lehetett arra, hogy Gyulaival személyesen ismerkedjék meg. Még inkább belelátott Kemény báró a komoly törekvésű főiskolai hallgató lelkébe, mikor 1844 júniusában Wass Adám gróf megbízásából ítéletet mondott Gyulai Pálnak Erdély irodalomtörténetét tárgyzó pályamunkájáról. Mennyire meglepette az éles ítélőerő, a gazdag kedélyvilág s a feltűnő írói tehetség! Mikor Wesselényi Miklós br. ez időtájt fiai mellé nevelőt keresett, Kemény Zsigmond br. 1844. júl. 26-i levelében a három ajánlott ifjú között következőkép jellemezte Gyulait: „A másik Gyulai Pál, ez is ért németül és franciául; esze és kedélye a másikénál mélyebb, ösmeretei alaposabbak. De ő aztán épen nem jelentékeny külsejű, inkább hallgató természetű és félrevonult“.⁷³

Másfél évtizeden keresztül vett részt a kolozsvári református főiskola Gyulai Pál egyéniségének kialakításában. Feladatát nemes felelősségérzettel oldotta meg, a rá bízott talentumokat nemcsak megtartotta, hanem újakkal szaporította is. Az iskola hatása azonban leginkább künt az élet bonyolult viszonyai között mutatta meg valódi értékeit.

Papp Ferenc.

⁷³ Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmondnak b. Wesselényi Miklóshoz 1844. júl. 26-án írt levele.* Életképek. 1876. évi 46. szám.

Hunyadi János itáliai tartozkodása.

A Magyar Történelmi Társulat 1932 április 21-i közgyűlésén elmondott elnöki beszéd „Mátyás király” ötszázéves születési évfordulójának és ennek kapcsán a Hunyadi-centenáriumnak tervszerű előkészítését” javasolta, mivel a negyvenes évek első esztendeje különösen alkalmas időpontnak látszik arra, hogy Hunyadi-évvé avassuk.¹

Való igaz, hogy csak abban az esetben ünnepeljük méltóképpen a Hunyadi-ház emlékét, ha előzőleg újabb lendületet adunk a Hunyadi-kutatásnak, mint ahogy legutóbb a Goethe-centenárium is új lökést adott a Goethe-irodalomnak... A közelgő évforduló bizonyára meg fogja ihletni az érdekelt tényezőket, nemcsak Magyarország határain belül, hanem Romániában is, mivel a Hunyadi-ház erdélyi származása egyaránt dicsőségére szolgál mindkét országnak. Sőt szépen meg is osztozkodhat a két nemzet a kutatás területén a szerint, hogy míg a magyarok képzelme inkább Corvin Mátyás alakján csüng elbűvölve, addig a román nép rokonszenve a „Chevalier Blanc de Vallaquie”² alakját környezi.

Ez a körülmény készlet arra, hogy éppen e lapokon hívjam fel a közfigyelmet Hunyadi Jánosnak a firenzei nemzeti könyvtárban (R. Biblioteca Nazionale) őrzött olasznyelvű életrajzára,³ amelynek közzétételét az eljövendő centenáriumtól szeretnők remélni.

Addig is, míg ez óhaj valóra válik, fenntartom magamnak más alkalomra a firenzei biográfia részletes ismertetését, ezúttal a benne foglalt adatok alapján Hunyadi János itáliai tartozkodásának ezideig tisztázatlan kérdését kísérlem megoldani. E kérdés tanulmányozása rendkívül tanulságos, nemcsak az egyéni élet- és jellemrajz teljességéhez hozzátartozó adalékképpen, de mint szellemtörténeti jelenség is, mivel Hunyadi itáliai tartozkodása legalább a XV. századra irányt szabott a magyar szellemi élet fejlődésének. Sőt Erdélyre nézve különös érdekléssel is bír, mivel magyarátatául szolgál a nagy férfiú kiváló műérzékének,

¹ Klebelsberg Kuno: *Két Hunyadi-beszéd*, Századok, LXVI. (1932.) évf. 129–151. l.

² V. ö. *Les Memoires de Messir Philippe de Comiens* etc. Paris 1552. f. 116. v.: „Le Roy Mathias estoit filz d'un tresvaillant chevalier, appellé le Chevalier Blanc de la Vallaguie...” — Az olasz fordításban, *Delle Memorie di Filippo Comines tradotte dal M. Lorenzo Conti*, Genova 1594. p. 550: „nominato il Cavalliero Bianco della Vallacchia.” L. még *L'opere del Sig. Pietro Mattei*, Venezia 1638, v. I, p. 517: „Giov. Huniade gran Signore di Valacchia.”

³ A magyar irodalomban először említette Decsényi Gyula: *Olaszországi történelmi kutatások*, Századok, XXVI. (1892.) évf. 473. l., régi jelzése (Cod. Magliab. cl. XXIV, no. 11.) szerint idézve.

melynek Vajda-Hunyadvárában megkövesült szimbóluma Erdély egyik legjelentékenyebb műemléke.

Előljáróban egyet-mást azonban el kell mondanunk a firenzei biografiáról, amely az említett könyvtárnak „Vite degli illustri uomini antichi e moderni“ című és „II. I. 174.“ jelzetű kódexében⁴ olvasható. E kézirat ívrét nagyságú, s pergamenkötésben 395 utólag számozott papirlevelet tartalmaz a következő személyiségek életrajzával: Giovanni dei Medici, Attila, Belisario, Narsete, Alboino, Castruccio Castracani, Giorgio Scanderberg (!), Tamerlano, Micheletto Attendolo, Jacopo Piccinino, Boemondo, Giovanni Corvino, Mattia Corvino, Ezzelino della Scala, Roberto Guiscardo, Federico d'Urbino, Francesco Sforza; közben Lupari és Castruccio egy-egy szonettje, aztán egy rövid emlékirat, „Breve narrazione delle incursioni de' Turchi nel Forlì“ címen, végül „Alberi di famiglie illustrissime“ címen az estei hercegek és az aragóniai királyok nemzedékrendje egészíti ki a könyv tartalmát.⁵

Mazzatinti, valamint Decsényi is, nem különben az utóbbit követő magyar írók, mint Fögel József és Balogh Jolán, akik szintén tudomást szereztek a kódexről, egybehangzóan a XVI. századra teszik korát; az első lapon olvasható ajánlás „Ill. mo et Ecc. mo Sig. re il S. or Cosimo de' Medici Duca di Firenze e di Siena“ nyilván I. Cosimo nagyhercegnek szól,⁶ amiből kitetszik, hogy a könyv a XVI. század harmadik negyedében készült.

Hunyadi János, illetve „Giovanni Corvino“ életrajza, mely a kódex 189—216 fólióin 56 oldalra terjed, általában Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades*-ének vonatkozó részeivel párhuzamos, azon különbséggel, hogy az események elbeszélését rövidebbre fogja, viszont egy esetben, éppen a minket érdeklő itáliai tartózkodást illetőleg, feltűnően részletesebb, mint az imént hivatkozott forrásmű.⁷ E mellett azonban

⁴ Leírja Giuseppe Mazzatinti, *Inventari dei Manoscritti delle Biblioteche d'Italia*, Forlì 1898, v. VIII, pp. 57—58. l.

⁵ Nyilvánvaló, hogy oly természetű munkáról van szó, minők a következők: Pauli Jovii *Elogia virorum bellica virtute illustrium*, Basileae 1546. (pagg 113—115. Mátyás életrajzával), Julii Rosci *Elogia militaria*, Roma 1596. (pp. 160—162.: Mátyás király); Aliprando Caprioli, *Ritratti di cento capitani illustri*, Roma 1600. (pp. 59—61.: Ozorai Pippo, 74—76.: Mátyás király, 110—11.: Báthory István életrajzával); Pompilio Totti, *Ritratti ed Elogi di Capitani illustri*, Róma 1635. (pp. 69—70.: Ozorai Pippo, 132—133.: Mátyás, 193—194.: II. Lajos, 254—255.: Báthory István, 274—276.: Bethlen Gábor életrajzával) stb.

⁶ V. ö. Pompeo Litta: *Le famiglie celebri italiane* v. II, tav. XIII., mely szerint Cosimo 1555-ben hódította meg Sienát, s 1574-ben halálozott el.

⁷ A firenzei életrajznak Bonfinivel való konkordanciája a *Rerum Vngaricarum Decades* Brenner-féle (Basel, 1568.) kiadása alapján:

Az olasz szövegben a bevezetés, 189a—190a, eredeti részlet (v. ö. E. S. Piccolomini: *Opera geographica et historica*, Helmstadii 1609, p. 220); a római származás meséje 190a = Bonfini (d. III, l. 9.) 538²¹—542²³; Morozsini legenda 190b—191a = 542²¹—543¹²; Hunyadi egyszerű származása 191a—191b = E. S. Piccolomini: *Historia Bohemica*, Helmstadii 1694, p. 128; Zsigmond alatt 191b—193a = Bonf. (d. III, l. 4.) 448²⁸—449²⁰; Albert alatt 193a, önálló szerkesztmény; Erzsébet alatt 193a = Bonf. 440^{25,50}; Ulászló és László 193a—194b = 440⁵¹—443⁴⁰; Ulászló oldalán 194b—196b = 447⁴⁴—448³⁸ és 449²⁰—451⁵; Esztergom megvétele 196b—197b = 451^{5,47}; Belgrád ostroma 198a—199a = 452⁴⁰—455⁴⁴; a szentimrei csata

észre kell vennünk, hogy a nyomban következő Mátyás életrajzot nem Bonfiniből merítette a firenzei kompilátor⁸, ami viszont arra a feltevésre szolgálhatna alapul, hogy szerzőnknek a *Rerum Hungaricarum Decades* 1543-i kiadása állhatott rendelkezésére; ez a kiadás ugyanis Magyarországi történelmének csak a Mátyás királyig terjedő első három decasát tartalmazza.⁹ Van azonban egy másik lehetőség is, az t. i., hogy nem is a *Rerum Hungaricarum Decades*-t használta, hanem Bonfininek a „*Liber de Origine Domus Corvinianae*” című munkáját, amelynek ily módon olasz nyelvű átdolgozását bírnók a firenzei Hunyadi-életrajzban.

Ami már most Hunyadi János itáliai tartózkodását illeti, ismeretes, hogy az Zsigmond császár és király kíséretében történt meg.¹⁰ Zsigmond 1430. nyarán már elhagyta Magyarországot, hogy oda 1434. végéig visszatért volna, sőt 1431. közepén már római útjára is teljesen felkészült, amikor már a kíséretnek is gyülekeznie kellett, amelyben Hunyadi is részt vett, neki tehát e szerint legalább 1431. első felében kellett elhagynia otthonát. Itáliai tartózkodásának mindössze két állomását emlegeti az irodalom: a milánói és a római, de az idevonatkozó vélemények egyike sem szolgál megnyugtató magyarázattal.

A milánói tartózkodásra egyedül Bonfini nyilatkozata fogadható el forrással, aki csak általánosságban állítja, hogy Hunyadi két évig volt a milánói fejedelem, Filippo Maria Visconti, szolgálatában.¹¹ Ez adat hitelességét mindenesetre biztosítja az a körülmény, hogy a milánói

199a–200b = *Bonf.* (d. III, l. 5.) 457³⁵–458⁹; Mezzetto és Kemény Simon 200b–202a = 458⁹–460¹⁷; polgárháború 202a–202b = 460³¹–465⁴⁹; Sciabadino 202b–205a = 465⁴⁹–473³; a hosszú hadjárat 205a–206a = 473³–480²²; a szegedi béke 206a–207a = *Bonf.* (d. III, l. 6.) 481¹⁷–482⁴¹; Várna 207a–209b = 482⁴³–491³¹; kormányzósága 209b–210a = *Bonf.* (d. III, l. 7.) 491³⁴–492²⁵; László király, Drakula, Frigyes 210a = 492²⁶–494³; Hunyadi és Lodovico Sforza 210ab, önálló részlet; Rigómező 210b–212a = *Bonf.* 494²⁰–499⁴⁰; a despota 212b–213a = 499⁴¹–500²⁰; Frigibraccio 213ab = 500²⁰–501¹⁰; László és Hunyadi 213b–214a = 501¹¹–510²⁹; Belgrád 214a–215a = *Bonf.* (d. III, l. 8.) 510³³–515⁴⁶; Hunyadi halála 215a–216b = 515⁴⁶–517⁷, 517^{10,11}, 517^{24,38} és 518^{9,11}.

⁸ V. ö. ff. 217a–230a: „Vita del Re Mattia Corvino”, mely életrajz ugyanazt a forrást kivonatolja, melynek alapján De Matthiev: *Histoire de Lovys XI Roy de France*, Paris 1610 c. munkája 433–438. lapjain írta meg a magyar király életrajzát. Itt a 438. l-on a b) jegyzet a következő érdekes felvilágosítással szolgál: „Celuj qui a escrit l’Histoire des Roys d’Hongrie finit le discours de la vie de Matthias en ces termes, *Insomma non si può dire altro di vantaggio: se non ch’è vanita...*” stb. Ebből az idézetből kitetszik, hogy a forrásul használt „Histoire des Roys d’Hongrie” egy olasz nyelvű munka volt, ugyanaz, melyet a firenzei kompilátor is kivonatolt; bizonyos azonban, hogy az nem Ciro Spontone: *Attioni de’ Re d’Ungheria* című műve volt.

⁹ Antonii Bonfinii *Rerum Vngaricarum Decades tres*, nunc demum industria Martini Brenneri Bistricensis Transsylvani in lucem editae, antehac nunquam excusae. Basileae, ex Roberti Vvinter officina, anno MDXLIII.

¹⁰ V. ö. Oszvald Arisztid: *Hunyadi ifjúsága* (Történeti Értekezések, 10. sz.) Budapest, 1916. 61. l.

¹¹ Dec. III, lib. 4, p. 448: „Servivit... in Italia duos annos, sub duce Philippo Mediolanensi prima stipendia meruit, nam Sigismundum in Italiam sequentis remansit.”

szolgálat emléke szakadatlanul fennmaradt az olasz hagyományban.¹² A magyar régiségben tudtommal senki sem vonta kétségbe Bonfini állítását, sőt a XVIII. századtól kezdve ismételten felelevenítették a köztudatban: így pl. David Baierus,¹³ továbbá Engel János,¹⁴ gróf Teleki Sámuel,¹⁵ Wenzel Gusztáv¹⁶ stb. Viszont Oszvald szerint „a Bonfinius említette milánói szolgálat nem feltétlenül hiteles tény, mert más egykorú írónál ennek nyomát nem leljük, bár a körülmények a lehetőségét nem zárják ki a szoros viszonynál fogva, melyben Zsigmond és Visconti állottak egymással“.¹⁷ Az ő kételye azonban, mint látni fogjuk, kevésbé indokolt, s nem osztozik benne Balogh Jolán.

Újabban Főgel József, ki a Decsényitől felfedezett firenzei biográfiát elsősül tanulmányozta át, a benne talált adatok alapján Hunyadi milánói szolgálatát ujdonságként tárgyalta,¹⁸ oly magyarázat kíséretében, mely a kritika előtt semmiképp sem állja meg helyét. Balogh Jolán, aki úgy látszik, elhitte, hogy Főgel a firenzei kódexből meríti állításait, mindazonáltal kiváló történelmi érzékkel napirendre tért felettük, a következőképen érvelve: a firenzei biográfia adata nem vehető autentikusnak, mert 1552. után keletkezett; a Visconti-levéltár okleveleiben Hunyadi neve egyszer sem fordul elő; a Milánó és Buda közt később folyó levelezésekben nincs szó Hunyadi szolgálatáról. Persze ő is elismeri, hogy „e negativumok Bonfini adatának hitelességét nem döntik meg“,¹⁹ csak épen Főgel sajátos magyarázata kelt benne gyanút a firenzei kódex iránt. Pedig ez a gyanu sincs helyén, mivelhogy ez az életrajz szerminemű alapot sem nyújt Főgel állításainak támogatására.

Balogh Jolán észrevételeire egyébként csupán az a megjegyzésem, hogy az ő figyelmét elkerülte egy oklevél,²⁰ amelyet pedig latba kell vetnünk a milánói tartozkodás vizsgálatánál. Szó van egy levélről, melyet épp Filippo Maria Visconti milánói fejedelem írt Hunyadi Jánosnak 1445. április 28-ikán, címzésében („amico nostro charissimo“) és megszólításában („amicus noster charissime“) legkedvesebb barátjának szólítva őt, s e jogcímen béke-közvetítőül ajánlkozott Cillei gróf és a kormányzó között. Nyilvánvaló, hogy az itt hivatkozott barátság személyes élmény, s még Milánóban keletkezett a két férfiú között.

¹² Bizonyára nem elsősül említi Ottone Sponcir: *Historia delle Attioni de' Re dell' Vngaria*, In Venetia 1685, p. 44: „...giouenetto venuto nella Italia con Sigismondo, et dimoratoüi per aleun tempo, hebbe i primi stipendij da Filippo Visconte.

¹³ *Dissertatio historica de Joannis Hunniadis sive Corvini Hungariae gubernatoris ortu et nativitate*, Jenae 1708, c. III, § 2, p. 18. 1.

¹⁴ *Geschichte des ungarischen Reichs*, Wien 1834, B. II, S. 316. 1.

¹⁵ *A Hunyadiak kora*, Pest, 1851. I. 61. 1.

¹⁶ *Ozoraí Pápo*, Pest, 1863., 49. 1.

¹⁷ Id. mű 65. l.

¹⁸ *Biblioteca Corvina: Mátyás király budai könyvtára*, Budapest, 1927. c. diszmű 87. l., továbbá a Corvina c. folyóirat VIII. (1928.) évf. 87. l.

¹⁹ *Adatok Milánó és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez*, Budapest, 1928. 6. l. 16. jegyz.

²⁰ *Kiadva Wenzeltől*, id. mű 49. l. 4. jegyzetben, „az eredeti után“, sajátos, a provenienciára jelzése nélkül.

Főgelnek e milánói tartozkodáshoz fűzött állításaiival azonban le kell számolnunk, mielőtt még belegyökereznének a köztudatba, annál inkább, mert máris szószólójául lépett fel Berzeviczy Albert, hangot adva neki az olasz közvéleményben.²¹ Főgel szerint Hunyadi milánói tartozkodásának az a körülmény kölesönözne jelentőséget, hogy a magyar középkor legnagyobb hőse ott ismerkedett volna össze Alfonso nápolyi királlyal, akinek később Szent István koronáját is felajánlotta. Tudvalevő ugyanis, Visconti fogságába került a nápolyi király, s ez 1435-ben történt Főgel szerint, „éppen akkor, amikor ott szolgált egy magyar vitéz: Hunyadi János”. Majd így folytatja: „Egyike volt ő azoknak a magyar daliáknak, akik Zsigmond királyt elkísérték a római császári koronázásra... (1433.) Hunyadi a római koronázás után Zsigmond engedelmével a kigyós címerű milánói kényúr szolgálatába lépett. Két esztendei milánói szolgálatában sajátította el Hunyadi a hadviselés titkait, amelyet Francesco Carmagnola, Niccolò Piccinino, Francesco Sforza és más condottierek művésztette fejlesztettek. Bajtársai a magyar vitézt Jankónak szölgálgatták; a Jankó olasz szájban Bianco lett... Bizonyára nem tévedtünk, ha azt állítjuk, hogy Hunyadi Milánóban jött össze Alfonsóval...“ stb. Ugyanígy Berzeviczy.²²

Mindezen állításoknak a hivatkozott firenzei biografiában árnyékát sem találni. Mivel a biografia idevonatkozólag forrás-értékkel bír, eredetiben idézem tanuságát: „Accade dipoi, che Sigismondo venne in Italia a' preghi del Duca Filippo Visconte a pigliar la corona imperiale nel 1430. Onde Giovanni desideroso di far conoscere la virtù sua, l'accompagnò infino in Lombardia, e dipoi di suo consentimento prese soldo dal Duca Filippo, che in quel tempo era infestato da i Veneziani, e da i Fiorentini. Continuò due anni interi il Corvino il suo soldo sotto quel Principe; ma volendo ritornare Sigismondo in Hungaria, essendosi sdegnato con Filippo, il quale non haveva tenuto conto dell' Imperatore per non esser venuto in Italia con quelle forze, ch'egli si era immaginato, fu costretto a ritornarsene con il primo padrone...“²³

Ebből a szövegből nyilvánvaló, hogy Hunyadi csak Lombardiáig kísérté Zsigmondot, ahol Visconti szolgálatában maradt két évig, aztán az immár császárrá koronázott urával elhagyta Lombardiát. Ennek alapján Hunyadi milánói tartozkodását történeti ismereteink²⁴ figyelembe-

²¹ *Rapporti storici tra Napoli e l'Ungheria nell' epoca degli Aragonesi (1442—1501.)*, Napoli 1928.

²² V. ö. id. műve ismertetését a *Corvina IX (1929.) évf. 27—28. l.*: „Prigioniero di Filippo Maria Visconti dopo la infausta battaglia navale all' isola di Ponza, Alfonso I incontrò — come si suppone — alla corte di Milano Giovanni Hunyadi, che dopo aver accompagnato il suo Signore Sigismondo di Lussemburgo a Roma per l'incoronazione, era entrato al soldo dei Visconti... Più tardi infatti, Giovanni Hunyadi, diventato governatore, offrì ad Alfonso la Corona di Santo Stefano...“

²³ Id. kézirat f. 192ab.

²⁴ Hunyadira nézve v. ö. Oszvald id. mű 61—66. l., Zsigmond útjára nézve pedig Joseph Aschbach: *Geschichte Kaiser Sigmund's*, Hamburg, 1845, B. IV., SS. 43—106. és Florio Banfi: *L'incoronazione imperiale in Roma di Re Sigismondo d'Ungheria*, Estratto dalla Rivista „Esercito e Nazione“, Róma, 1933.

vételével a következőkép látjuk: az ifjú hős még 1430-ban Zsigmond kíséretéhez csatlakozott, s vele 1431. október első napjaiban Milánóba érkezett, ahol a királyt november 25-ikén a monzai vaskoronával császárrá koronázták; a koronázás után visszamaradt Visconti szolgálatában, mialatt Zsigmond tovább folytatta útját Róma felé, ahol IV. Jenő pápa 1433. május 31-én tette fejére a római császári koronát. Mikor aztán a császár visszajövet ez év októberében Milánó megkerülésével elhagyta Itáliát, Hunyadi kilépve Visconti szolgálatából, szintén hozzácsatlakozott, s urát Baselbe kísérte. Kétségtelen tehát, hogy Hunyadi milánói tartozkodása 1431. októberétől 1433. októberéig terjedt, következésképp 1435-ben már nem tartozkodott Visconti udvarában, így nem is ismerkedhetett meg ottan a fogoly nápolyi királlyal.

Ez a magyarázat teljes összhangban van az eddig ismert forrásokkal, sőt a zavaros kérdés megnyugtató megoldásához vezet. És itt hangsúlyoznunk kell: nem is áll rendelkezésünkre semmi forrás arra vonatkozólag, hogy Hunyadi valaha Rómában járt volna. Ezt az állítást teljesen illetéktelenül Riedl Frigyes²⁵ dobta a köztudatba, kinek cifra frázisa aztán Vári Rezsőn,²⁶ Kaposi Józsefen²⁷ kívül sokakat megtévesztett. A történészek azonban, mint már Fraknoi Vilmos²⁸ is, fontosságot tulajdonítanak annak a ténynek, hogy Hunyadi neve egyáltalán nem fordul elő azok között, akiket Zsigmond római kíséretéből meglehetősen szép számban ismerünk. Oszvald, Hunyadi ifjuságának kritikus életrője, az előtte ismert adatok alapján nem tartja eldönthetőnek a római tartozkodást, főképp a milánói szolgálat miatt, amelyet ő is 1431—33-ra látszik feltételezni. Persze ismereteink azóta kibővültek, épen a firenzei kéziratral, amely szétosztja Oszvald kétségeit.

Azonfelül nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, amit a firenzei biográfia a római koronázás óta Zsigmond és Visconti között való viszony megváltozásáról állít. Való igaz, hogy midőn Zsigmond 1433 áprilisában békét létesített Milanó, továbbá Velence és Firenze között, csakhamar felmondta a barátságot Viscontinak, sőt összel már hadüzenettel is megfenyegette egykori szövetségését.²⁹ Ne áltassuk tehát magunkat, hogy épen e feszült viszony idején, 1433-tól 1435-ig, szolgált volna Hunyadi Viscontit, még hozzá Zsigmond engedelmével, amint Fögel

²⁵ *Magyarok Rómában* (Olesó Könyvtár, 1161—1162. sz.) Budapest, 1900., 18. l.: „Az újjászületés korának legkezdetén Zsigmond magyar király vonult az örökvárosba, kíséretében pedig ott lovagolt a magyar középkor legnagyobb hőse, Hunyadi János; a Via Flaminia, melyen Rómába érkeztek, sok győzelmes hadvezér bevonulásának volt színhelye a Hannibált legyőző Scipio triumfusa óta, de ennél nagyobb hős és hadvezér tán nem nyargalt rajta végig soha.“

²⁶ *A latin philologia enciklopaediája*, Budapest, 1906., 12. l.

²⁷ *Dante Magyarországon*, Budapest, 1911. 86. l.

²⁸ *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Szentszékkal*, Budapest, 1906. II. k., 19. l.

²⁹ Angelo Butti: *Storia di Milano di Bernardino Corio*, Milano, 1856. v. II, p. 614.: „Sigismondo fermatosi a Milano, ... uscì dall' Italia, dove sotto speranza di Filippo era venuto amico e si partì inimico“. V. ö. a Szilágyi-féle *Magyar Nemzet Története* III., 517. l.

állítja. Főgel nem vesz tudomást arról az oklevélről, amely Bâselben 1434. január 17-én kelt arról, hogy Hunyadi a királynak pénzkölcsönt adott, s most ennek fejében kér tőle záloglevelet.³⁰ Ez oklevél is megerősíti, hogy Hunyadi azidétt már elhagyta volt Itáliát és 1434. januárjában Baselben tartzkodott, nem pedig a milánói udvarban.

Valóban a tények nem igazolják, sőt egyenesen cáfolják Főgel állításait, viszont mi sem tiltja, hogy hitelt adjunk a firenzei biográfiának, mely szerint Hunyadi csak Milánóig kísérte Zsigmondot, s ott 1431. októberétől 1433. őszéig, körülbelül két évet töltött Visconti szolgálatában.

Minő szerepet vitt az ifjú hős a milánói udvarban?

Bonfini szerint Zsigmond kíséretében ő volt a legdaliásabb jelenés, a legpazarabb öltözetben járt Itália városaiban, úgyhogy több fejedelemnél nagyobbra tartották, s az előkelő hölgyek mindenütt vele óhajtottak táncolni.³¹ A milánói tartzkodás azonban korántsem mulatságot vagy udvari alkalmazást, hanem komoly katonai szolgálatot jelez Hunyadi életében. Az Itáliába vonulás alkalmával már 1431. február 4-én Visconti azt a feltételt támasztotta Zsigmonddal szemben, hogy kíséretének egy részét segítségül Velence ellen³² neki átengedni tartozik. Hunyadi visszamaradása Milánóban, úgy látszik, e feltétel beváltását jelenti. Ezzel összhangban van az olasz hagyomány is katonai, sőt harci szolgálattal magyarázza Hunyadi itáliai tartzkodását.³³

Az olasz hagyomány azonfelül részleteket is emleget. Nem régen a szakirodalomban is felbukkant az a vélemény, mintha Hunyadi Carmagnola grófja, Francesco Bussone zászlaja alatt sajátította volna el

³⁰ Országos Levéltár, Budapest „Dl. 12574“ jegyű záloglevele arról — „quod (quia) fidelis noster Egregius Johannes dictus Olah, filius condam Woyk de Hunyad, aule nostre miles, ad specialem nostre maiestatis requisitionem et complacentiam singularem mille et ducentos florenos auri hungaricales veri et iusti ponderis, quibus nunc pro certorum et arduorum nostrorum negociorum necessaria expedicione indigemus, maiestati nostre nomine veri mutui concessit, accomodavit et realiter assignavit.“ Az idegenben kiállított oklevél annak a jele, hogy Hunyadi ott, maga kérte azt; a „quibus nunc indigemus“ kitétel is arra vall, hogy személyesen járta ki a zálogbirtokot.

³¹ Császár Mihály: *Magyar művelődés a XV. században Antonio Bonfini Rerum Hungaricarum Decadesének alapján*, Budapest, 1902., 130. és 137. l.

³² Albert Kagelmacher: *Filippo Maria Visconti und König Sigismund*, Berlin, 1885, 113. l.: „...endlich sollte der König nach Mailand mit höchstens 2000 Mann als Gefolge kommen; die diese Zahl übersteigenden Truppen sollten gegen die Venetianer aufgestellt werden.“

³³ V. ö. *Biografia universale antica e moderna*, Venezia, 1830., v. LIX., p. 269.: „Fino dalla prima gioventù (t. i. Hunyadi) si segnalò nelle guerre d'Italia“; Cesare Cantù: *Storia universale*, Torino, 1863., v. IV; p. 54.: „Braccio e seno di questo era il grande Giovanni Uniade, il quale nelle guerre d'Italia imparato il valore, con cui si rese formidabile ai Turchi“.

a hadvezetés művészetét.³⁴ Bizonyára ennek a véleménynek is megvan a maga hagyománya az olasz irodalomban, melyet azonban felkutatni célszerűtlennek vélek, mivel köztudomású, hogy Carmagnola elhagyván Viscontit, már 1425. február 23-án a velencei Signoria szolgálatában állott, mígnem ugyanezen Signoria 1432. május 5-én kivégeztette az árulással vádolt hadvezért.³⁵ Hunyadi milánói tartozkodásakor tehát Carmagnola már nem volt többé a lombard fővárosban, sőt ugyanakkor velencei zsoldban Visconti ellen hadakozott. Ezek a körülmények kizárják a fentebbi feltevés valóságosságát.

Nagyobb súllyal esik itt a latba Mátyás királynak egy nyilatkozata, mely édesatyjának Francesco Sforzával való barátságát hangsúlyozza...³⁶ Bernardo Corio krónikájának idézett részeiből kitűnik, hogy Francesco Sforza, már 1425-ben, közvetlenül Carmagnola távozása után lőn Visconti kapitánya, s ebben a minőségében a milánói, 1431. nov. 25-én történt koronázás után a Róma felé igyekvő Zsigmondot Pármáig elkísérte.³⁷ E tények alapján kétségtelen, hogy Hunyadi Sforza Ferenczel való barátsága személyes élményen alapult s Milánóban szövődött. Egy rendkívül érdekes adat pedig, amely eddig csodálatosképen észrevétlen maradt a szóban forgó kérdés vizsgálói előtt, nemcsak Hunyadi milánói tartozkodását erősíti meg, de világot vet Sforzával való kapcsolatára is. A milánói Ambrosiana „T. 12.“ jelzetű XV. századi kódexe ugyanis a 102-ik folio rektóján többek közt egy „In conflictu Turcarum“ című verset tartalmaz, melynek minket érdeklő sorai a következőkép hangzanak:

³⁴ V. ö. Leone A. Maggiorotti: *Gli architetti militari italiani in Ungheria*. Estratto dalla „Rivista d'Artiglieria e Genio“, Róma 1930., p. 4., hol Mátyás királyról szólva említi: „il cui padre vuolsi avesse militato in Italia sotto il famoso condottiero conte di Carmagnola“. Az illusztris szerző arra a kérdésre, hogy honnan vette adatát, Róma, 1930. jun. 25-én kelt levelében így válaszolt: „In *Emporium* edito dall' Istituto d'Arti Grafiche di Bergamo (non so in quale annata, ma certamente tra il 1925 e 1929, è un articolo di Filippo Galli, nel quale è detto: „Certo si è che Giovanni aveva esercitato, giovanetto, il mestiere delle armi in Italia, sotto il Carmagnola, capitano di Filippo Maria Visconti“.

³⁵ Bernardino Corio id. mű II. k. 601. l.: „Nell'anno che fu il 1425 ... Francesco Carmagnola, col cui mezzo avea Filippo fatte molte imprese, lo abbandonò... Era già trascorsa la primavera, Francesco Sforza si recò a Filippo, ad onta che i Fiorentini gli offerissero il doppio...“ A részletekre lásd. A. Battistella: *Il conte di Carmagnola*, Genova 1889; ujabban pedig Filippo Meda: *La decapitazione del Carmagnola*, „Vita e Pensiero“ (Milanó), XVIII. (1932.) évf. 292–301. l.

³⁶ Idézve Cristoforo Bullato milánói követ 1470. máj. 9-i jelentésében: „recordando l'amicitia e benevolentia luy istesso (t. i. Mátyás), che era tra lo III. mo quondam Signore Duca Francesco e lo Excell. mo Signore suo padre, la quale luy intenderà imitare“. *Diplomáciai emlékek Mátyás király korából* II., 162. l.

³⁷ A. Butti id. kiad. II. k. 601. l. (lásd fentebb a 35. sz. jegyzetet) és 614. l.: „Sigismondo... passò a Parma, e Francesco lo accompagnò“.

1. *Nuntius Ungaricis properans fastissimus oris*
 Katolico *narrat* prostratos milite Turcos.
 Machina terribilis et propugnacula belli
 Plurima, solo arces demolitura superbas

5. *Capta vel iniectis arserunt ignibus, ipsa*
 Classis in ingenti numerosis puppibus *Histro*
Expugnata quidem fertur seu mersa vel usta.

— — — — —
Belgradum linquens urbem obsidione soluta.
 Tanta autem auspitiis et ductu gesta *Joannis*

15. *Bistricis* comitis res est, — — — — —

— — — — —
Ille vir Imperio (si fas sic dicere) dignus,
 Ille *ducis nostri* probitate insignis et armis
 Aemulus et gestu totoque simillimus ore.

20. *Sfortiadae divi nostro dedignatur alumnum*
Militia Ausonis dum Martis disceret artes.

25. Hunc igitur precibus dignis, hunc laudibus omnes
 Ore animisque senes juvenes puerique canamus.³⁸

Hunyadi milánói tartozkodásának és Sforza Ferenczel való ismeretségének fentebb vázolt körülményei teljes mértékben megvilágítják e költemény 20. és 21. sorának értelmét, mely nem kevesebbet mond, mint azt, hogy a besztercei gróf a hadiművészetben Sforzának, jelesül Galeazzo atyjának, Ferencnek, volt a tanítványa.³⁹ Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a költemény szerzője, mint az idézetből is nyilvánvaló, milánói ember volt, s a verset az 1456-i belgrádi győzelemre írta, nem marad kétségünk az értékes vallomás hitelében.

³⁸ A költemény teljes szövegét közzétette Hegedüs István: *Irodalmi tárlások az olasz könyvtárakban* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1898. évf. 197—198. l.) c. dolgozatában, a 20-ik sorban levő „dedignatur“ szót e megjegyzéssel kísérve: „E szó homályt okoz, a vers is hibás“.

³⁹ Hunyadi és Francesco Sforza közt levő kapcsolat szempontjából igen érdekesnek tartjuk az ismertetett firenzei biográfia eme passzusát: „Tal che la giustizia del Corvino et il temperamento suo in concordare tutte le discordie di quel regno fu celebratissima, come anco sarà per ogni tempo senza mai conoscersi in Lui alcuna scintilla del voler regnare nè usurparsi quel regno; La qual cosa sarebbe stata a Lui più facile assai per lo valore e benevolenza che havea, che non fu al Duca Lodovico Sforza di far quel solenne tradimento al nipote che egli havea in tutela, usurpandoli lo stato di Milano ch' egli havea in governo...“ (f. 210a) — Mindenesetre szép elismerés, melynek értékén mit sem változtat az a tény, hogy László király kiskorúsága idején Hunyadi felkínálta I. Alfonso nápolyi királynak Szent István koronáját; v. ö. az 1447. nov. 6-án kelt szerződést: Thallóczy Lajos és Barabás Samu, *A Frangepán család oklevéltára* (Mon. Hung. Hist. Dipl. v. XXXV.), Budapest, 1910., 350—353. l.

Balogh Jolán szerint, aki, mint láttuk, beismerte, hogy az általa felsorakoztatott „negativumok Bonfini adatának hitelességét nem döntik meg, mégis feltétlenül arra vallanak, hogy ha Hunyadi tényleg tartozkodott is a Visconti udvarban, ott nagyobb szerepet nem vihetett.“ A barátság azonban, mellyel maga a fejedelem, Filippo Maria Visconti és hős condottierója, Francesco Sforza egyaránt kitüntették Hunyadit, igenis azt bizonyítja, hogy a későbbi nagy hadvezér a milánói udvarban kitüntető bánásmódban részesült.

Ami pedig Hunyadi sajátos olasz elnevezését illeti, Fögel szerint: „Bajtársai a magyar vitézt Jankónak szólongatták; a Jankó olasz szájban Bianco lett.“ Sőt ugyanő azt írja: „Hunyadi Jánost Milánóban Jankónak hívták = Cavaliere Jankó; az olaszok a Jankóról azt hitték, hogy = Bianco és így lett Hunyadi János fehér lovaggá.“⁴⁰ Ez a feltevés különben nagyon régi, s különösen Pulszky Ferenc és Hegedüs István szerette emlegetni, elismerésre azonban sohasem talált, mert még senki sem tudta bebizonyítani, hogy az olaszok csakugyan tudtak volna a Jankó névről. Fögel sem szolgál bizonyítékkal, amennyiben Petrus Niger *Clypeus Thomistarum* (Venezia 1481.) c. művére hivatkozik, ez azonban csak annyit mond, hogy Hunyadit a latin népek „fehér lovag“ néven emlegetik.⁴¹ Rendes nevére pedig „Zohanne“, „Janni“ és „Janus“ változatok kerültek elő ezideig az olasz régiségből.⁴² Végre azonban sikerült olyan adatokra találnom, melyek kétségtelenné teszik, hogy az olaszok ismerték a Jankó nevet, s Hunyadit így is nevezték.⁴³ Ez adatok alapján igazat adhatunk Pulszky azon feltevésének, hogy a „Conte Bianco“ elnevezés a Jankó névből származott.

Végül felvethetjük a kérdést, volt-e hatással Hunyadi egyéniségének fejlődésére itáliai útja?

Oszwald még tagadólag felelt a kérdésre, de a mi válaszuk nem lehet más, mint igenlő. Először is el kell ismernünk, hogy Hunyadi pályájára döntő befolyással volt a milánói szolgálata. Az első ösztönzést ez irányban persze firenzei származású nevelőjétől és mentorától, Ozorai Pipo (Filippo Scolari) temesi főispántól nyerte, aki korának nagyhírű törökverő hőse volt;⁴⁴ de hogy tanítványa a magyar középkor legna-

⁴⁰ Szeged, 1928. jan. 22-én hozzám írt levelében.

⁴¹ „Johannem Hunyadium, quem apud Latinam gentem Biancum appellat“; idézve Abel Jenő és Hegedüs István: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Budapestini 1903, p. 110. — Ez elnevezés legelső előfordulási helye egy 1471-ben végzett velencei krónika a S. Marco-könyvtárban: „Class. Ital. Cod. DCCXIV, nr. Contar. 96“; idevonatkozó passzusa idézve Nagy Iván: *A magyar fehér lovag*, Új Magyar Múzeum, I. (1855.) évf. 394—95. l. Az elnevezéssel különben egy egész kis irodalom foglalkozik, melynek szemléje ezúttal nem lehet feladatunk.

⁴² Lodovico Pastor: *Storia dei Papi* (nuova versione italiana di Angelo Mercati), Róma, 1910, v. I, pp. 643., 785., 786.

⁴³ *Historia universale dell' origine, guerre et imperio de' Turchi, raccolta da M. Francesco Sansovino, accresciuta dal Conte Maiolino Bisaccioni*, In Venetia 1603, p. 273b; „Janco da Vniad, over Capitano generale di Vladislao Rè di Vngaria“, p. 276a; „Janco Vaiuoda“, stb.

⁴⁴ Florio Banfi: *Hunyadi János és Filippo Scolari*, Hadtörténelmi Közlemények, XXXI. (1930.) évf. 125—133. l.

gyobb hadvezérévé lön, abban semmi esetre sem volt kevésbé jelentékeny része a milánói iskolának, jelesül Sforza Ferencnek. Másodszor ezen itáliai út mélyítette ki az olaszok iránt való feltűnő rokonszenvét, amely egész lelki valóját annyira áthatotta, hogy a Magyarok Nagyaszonnya iránt való különös tiszteletét is a firenzei Santissima Annunziata kegyképe előtt szokta volt leróni, melyet fogadalmi ajándékaival díszített fel.⁴⁵ Fiainak dajkáját, a római S. Croce dei Lucchesi egyházban nyugvó Elisabetta asszonyt is olasznak tartják, kinek halvány sziluettje köré Hunyadi itáliai tartozkodásának egy szép emléke fon romantikus gloriát.⁴⁶ Sőt idősebb fiát a nápolyi királyi udvarban szándékozott neveltetni, s olasz hercegnővel összeházasítani.⁴⁷ Udvartartását, melyben bizonyára a milánói példát utánozta, olaszok igazgatták: a firenzei Odoardi család tagjai, Pape, Angelo, Maninio.⁴⁸ A reá bízott magyar hadseregben a műszaki irányítást a Duccio-ból való Paolo Santinire ruházta.⁴⁹ Ez a csodálatos ember, ki a harci zaj közepette Poggio Bracciolini humanista írásaiban keresett üdülést,⁵⁰ legkedvesebb barátait is az olaszok között, Giuliano Cesarini biboros és Giovanni da Capestrano ferences személyében találta fel, akik az ő lelke lángolásánál mártírok hősiességével öltöttek páncélt az egyházi ruha fölé. Vajda-Hunyadvár kövei pedig arról regélnek, hogy nagy lelkének álmait itáliai tartozkodásának emlékei ihlették, mint személyes élményeinek visszatérő látomásai. És még az ország sorsát is álmai délibábos útjára terelte volna, mikor I. Alfonsónak felajánlotta Szent István koronáját.⁵¹ Képzetele igézve csüngött Itália kék egén, melytől fiai boldogságát várta, kiknek véérébe oltotta az olasz szellem forró szerelmét, mivel több mint egy félszázadra irányt szabott a magyar szellemi élet útjának...

Hunyadi e feltűnő szeretete, mellyel Itália iránt viseltetett, végső indítékaiban ifjúságába nyúlik vissza, amikor még Filippo Scolari nevelése alatt állott, de hogy élete folyamán az ennyire kiizmosodott, része van benne újabb benyomások közreműködésének is. Ezeknek erőforrását kétségtelenül a milánói udvarban kell keresnünk. Egy utazás futó benyomásai és röpke kalandjai nem lehettek volna oly mély befolyással

⁴⁵ F. Leopoldo del Migliore: *Firenze illustrata*, Firenze 1684, p. 287. V. ö. Balogh Jolán: *Ujabb adatok Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez*. Archeológiai Értesítő, XLIII. (1929.) évf. 276. l.

⁴⁶ Florio Banfi: *Donna Elisabetta*, Litteratura, II. (1927.) évf. 79–81. l.; U. ö: *Egy római sírkő rejtelméi*, A Pesti Hirlap Vasárnapja, 1927. máj. 21. sz.

⁴⁷ Thallóczy Lajos: *Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok*, Budapest, 1909., 265. és 429–30. l.

⁴⁸ Varju Elemér: *Oklevéltár a Tomaj-nemzetségbeli Bánffy-család történetéhez*, I. Budapest, 1908.

⁴⁹ Maggiorotti id. mű p. 6.

⁵⁰ Ernest Walser: *Poggius Florentinus, Leben und Werke* („Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance“ H. 4.) Berlin, 1914. SS. 223–24. l.

⁵¹ Guglielmo Fraknoi: *Alfonso re di Napoli candidato di Giovanni Hunyadi al trono di Ungheria dopo la battaglia di Várna*, Corvina, ann. II. (1922.), pp. 50–59. l.

és annyi alakító hatással lelkivilága kifejlődésére, ha bensőbb kapcsolatba nem lép ekkor az olasz szellemmel, amely újra elbűvölte, ezúttal Francesco Sforza személyében, akinek barátsága feledhetetlen élmény maradt számára.

Kutatásaink gyümölcseként tehát a következő eredményt állapíthatjuk meg:

az olasz hagyomány fenntartotta emlékét, hogy Hunyadi János, akinek magyaros „Jankó“ neve a félszigeten a „Conte Bianco“ fogalmává magasztosult, hadvezéri képességeit Francesco Sforza condottierótól nyerte, midőn 1431. októberétől 1433. őszéig Filippo Maria Visconti milánói fejedelmet szolgált;

következésképp nem vehetett részt Rómában 1433. május 31-én a császári koronázáson, sem 1435-ben nem köthetett ismeretséget Milánóban I. Alfons nápolyi királlyal.

Róma, 1933. március.

Dr. Florio Banfi.

20. kép G. Houfnagel rajza után készült metszet a váradi várról.

21. kép. Részlet a pistojai ezüst oltárról. — Fot. Alinari.

23. kép. Szent László. Bögöz.

22. kép. Részlet a Tarlati sír- emlékről. Arezzo. - Fot Alinari.

24. kép. Bassanello helység pecsétje.

Márton és György kolozsvári szobrászok

(Második közlemény.)

II.

A Kolozsvári testvéreknek a Szent Györgyön kívül még négy hiteles, de elpusztult szoborművéről tudunk: a három magyar szentet ábrázoló álló szobrokról és Szent László lovasszobráról, amelyek valamennyien bronzból készültek és egykor mind a régi váradi püspöki várat, illetőleg a székesegyházat díszítették. A három gyalogszobor a Szent György előtt keletkezett, Szent László lovasszobra pedig a prágai bronz után, 1390-ben. Az előbbieket a kutatók nem méltatta figyelemre, annál több feltevést vetett fel az utóbbiról. Tekintve, hogy a Szent László-szobor fejlődéstörténetileg a prágai szobor továbbfejlesztése, először ezzel a késői munkájukkal foglalkozunk.

Szent László váradi lovasszobrát felirata szerint Zudar János püspök emeltette 1390-ben. Költők (Janus Pannonius, a Peer-kódexből való Szent László-ének szerzője) és krónikások (Heltai, Szamosközy, Miskolczi stb.) csodálatától övezve állott fenn 1660-ig, amikor a török Várad elfoglalása után ágyúöntésre kísérte meg felhasználni (Evlia Cselebi, Szalárdi és Kazy tudósításai). Egyetlen képszerű emléke maradt, egy kisméretű vázlat a váradi várnak azon metszet-látképén, mely Houfnagel¹¹⁶ rajza után (XVI. sz. vége) készült (20. kép.). A vázlatos rajz, bár a szobor művészi kiválóságáról nem is, de felépítésének fővonalairól eléggé tájékoztat. A szobor Szent Lászlót nyugodtan lépő lovon ülve ábrázolta, amint jobbáiban a harci bárdot — mintegy hatalmi jelvényét — méltóságteljes mozdulattal felemeli. A szent lova nem ágaskodik, mint a Szent Györgyé, hanem nyugodtan lépve, bal mellső lábát felhuzza.

Lovasnak és lónak ez a beállítása nagyon régi hagyományokra megy vissza. Legősibb gyökérszála a római császári lovasszobrokhoz vezet, amelynek emléke nem egyszer éledt fel a középkor folyamán. A klasszikusan tiszta, formailag teljesen kiérlelt kompozíciót a közép-

¹¹⁶ A Georg Houfnagel, antwerpeni származású rajzoló, vázolata után készült metszeten a felirat („Statua regis equestris“) biztosít arról, hogy a rajta lévő koronás lovas tényleg a szobor másolata. A rajz roppant vázlatos, mégis nagyon értékes, mert a körvonalakban és a beállításban megnyilvánuló régiségek arra vallanak, hogy Houfnagel nagyjából ragaszkodott a mintaképhez. A többi metszetről (l. a bibliográfiát) ezt már nem mondhatjuk. Johann Sibmacher felületes és elnagyolt rézkarcán, valamint annak másolatain a lovasszobor teljesen elveszti régies jellegét, a ló súlyos felépítésű német későrenaissance paripává alakul, a lovas eredeti kézmozdulata eltűnik és helyében már a leonardói hátravetett kar mozdulata jelenik meg. (Tört. Képcsarnok. 627. 2951. sz.)

kor mesterei ismételten felhasználták, amikor fejedelmi, vagy más magasrangú, vagy épen a szentség glóriájával övezett személyeket lóháton, nyugodt, méltóságteljes beállításban ábrázoltak. A Karoling-korban, amely egyébként is tele volt antik hagyományokkal, Nagy Károly kis bronz lovasszobrában nyert kitűnő feldolgozást.¹¹⁷ E szobron a ló ábrázolása, noha bizonyos fokig elűt az antiktól, még organikus jellegű, viszont a kardot és országalmát tartó király már az Isten kegyelméből való uralkodó hieratikusan beállításában jelenik meg, mely a középkorban mindvégig megmaradt, és tulajdonképpen még a váradi Szent László felépítését is meghatározta.¹¹⁸ A középkor későbbi folyamán, a román korszakban, ez az alapjában reális és profán eredetű koncepció természetesen meglehetősen ritkán fordul elő. A monumentális szobrászatból teljesen eltűnik, inkább csak a festészetben bukkan fel imitt-amott, mint például a római S. Clemente¹¹⁹ és SS. Quattro Coronati¹²⁰ freskóin, a német művészetben pedig a gurki dóm¹²¹ és a boppardi templom¹²² falfestményein. Az északi művészetekhez ezt az antik típust valószínűleg a bizánci művészet közvetítette, mely annyiszor volt a klasszikus hagyományok megőrzője, továbbítója.¹²³ Természetesen az antik kompozíció ezeken a középkori emlékeken teljesen átalakult, a lóábrázolás elveszti valóságos jellegét, az eredeti koncepciónak tulajdonképpen csak a váza marad meg. Az antik hagyományok tisztábban őrződtek meg a hasonló szellemű és felfogású olasz szobrászatban, mely nemcsak az alapvázatot tartotta fenn, hanem az ábrázolási elveket is, főleg a ló organikus, reális mintázását. Nem lehet kétséges, hogy a Kolozsvári testvérek, akik prágai szobrukban az olasz felfogású lóábrázolást követték, a váradi Szent László szobrukhoz is a valóságos ábrázolás elveit valló olasz szobrászati emlékeket vették mintaképül és az újabb nagyszabású feladat megoldásánál ismét az olasz formakincséből merítettek.

Szent László szobrához hasonló olasz lovasábrázolásokat több helyen találhatunk, de leginkább Közép-Itália¹²⁴ haladó szellemű szobrászatában, mely az antik hagyományokat felélesztve, előkészítette

¹¹⁷ Baum, J.: *Die Malerei und Plastik des Mittelalters*. II. Deutschland, Frankreich, und Britannien. Wildpark-Potsdam, 1930–1933. S. 84. Taf. VI.

¹¹⁸ V. ö. a Nagy Károly-szobornak azt a nézetét, mely L. Hourtigue: *France* c. könyvében (Paris, s. a.) a 8. lapon van közölve. (Ars Una sorozat.)

¹¹⁹ Marle, op. cit. I. p. 164.

¹²⁰ Marle, op. cit. I. p. 426.

¹²¹ Ginhart, K.—Grimschitz, B.: *Der Dom zu Gurk*. Wien, 1930. Taf. 92.

¹²² Clemen, P.: *Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden*, Düsseldorf, 1916. S. 493.

¹²³ V. ö. néhány bizánci emlékekkel (Clemen, op. cit. S. 731.; Diehl, Ch.: *Manuel d'art byzantin*. Paris, 1910. p. 615.).

¹²⁴ Felső-Itáliában csak elvétve fordul elő. (Alberto della Scala síremléke, Verona. — Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 626.), a lombard szobrászok monumentális márvány-lovasszobraiknál (Sant' Alessandro lovasszobra, Bergamo, S. Maria Maggiore. — Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 624; Cansignorio síremléke, Verona. — Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 631.) már csak technikai okok miatt is ragaszkodtak ahhoz a régi gótikus lóábrázoláshoz, mely a lónak mind a négy lábát mereven a földre szegezte.

az útát mind a váradi lovasszobor, mind Donatello későbbi megoldása, a Gattamelata számára. Elsősorban azokat az emlékeket említjük, amelyeknek más részletei egyéb szempontok miatt már a Szent Györgyszobor stílustörténeti magyarázatánál szerepeltek. Ilyenek a sienai S. Galgano-reliquarium lovasa,¹²⁵ a sienai szószerék Királyok imádása reliefjéről¹²⁶ az első király nyugodtan lépő lovon ülő alakja, továbbá a pistojai ezüstoltár¹²⁷ azonos tárgyú domborművének hasonló királyalakja (21. kép.). Talán még közvetlenebb a kapcsolat az arezzói Tarlati-síremlék domborműveivel,¹²⁸ mert ezek a már egykorú harci viselkedésben ábrázolt lovasokkal (22. kép.) átmenetet alkotnak a váradi szoborhoz.

Emellett még tekintetbe kell venni, hogy az olasz emlékek valószínűleg a lovas Szent Lászlónak még az ikonografiai kialakulására is hathattak. Vannak olasz városvédő szentek, mint San Giuliano és San Lando, akiket városi pecséteken rendszerint lovon ülve ábrázoltak. Ilyen volt Macerata város XIII. századi pecsétje¹²⁹ San Giuliano alakjával, továbbá Bassanello helység XIII.¹³⁰ és XIV.¹³¹ századi pecsétjei San Lando alakjával. Az utóbbi pecsét (24. kép.) tipológiailag és ikonografiaiilag egyaránt közel áll a váradi lovasszoborhoz. Mindkettőn lépő lovat látunk, mely egyik mellső lábát felemeli, rajta nyugodtan ülő szenttel, aki jobbáiban jelvényét, attributumát, tartja: San Lando zászlót, Szent László a csatabárdot.

Az olasz mintaképek követésével a Kolozsvári testvérek ismét olyan irányban haladtak tovább, amely a német fejlődés elveitől eltér. A germán szobrászok is ábrázolták a XIV. században a lépő lovat, de műveikben nem az antik-olasz hagyományokat követték, hanem az északi realizmus¹³² részletmegfigyelései alapján próbálták megmintázni (regensburgi dóm Szent György és Szent Márton szobra).¹³³

¹²⁵ Toesca, op. cit. p. 1114.

¹²⁶ Swarzenski, op. cit. S. 30.

¹²⁷ Pantheon, 1933. S. 259. — Fot. Alinari 10169.

¹²⁸ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 378, 382.

¹²⁹ A római Mus. Naz. Corvisieri-gyűjteményének Coll. Ital. 8. jelzésű typariuma.

¹³⁰ A római Mus. Naz. Corvisieri-gyűjteményének Coll. Ital. 48. jelzésű typariuma.

¹³¹ A római Mus. Naz. Corvisieri-gyűjteményének Coll. Ital. 3. jelzésű typariuma. A Corvisieri- és Pasqui-gyűjtemények lovaspecsétjeinek, illetőleg typariumainak gipszmásolatait Emilio Lavagnino soprintendente úrnak köszönöm.

¹³² Az északi realizmus a gótikus alapformákat mindvégig megtartotta, a természetmegfigyelés csak a részleteket alakítja át fokozatosan, melyek a természet esetlegességeit rögzítik meg. Ezért hatnak alkotásaik olyan közvetlenül. Ezzel ellentétben az olasz emlékeken a realizmus már a koncepcióban megnyilvánul, a részletek ellenben annak alá vannak rendelve, azt szolgálják.

¹³³ Pinder, op. cit. Bd. I. S. 85, 87.

Szobraik a természet esetlegességét rögzítik meg, de nem a természet törvényszerűségeit, mint a kikristályosodott antik-olasz típusok, amelyeket a Kolozsvári testvérek átvettek.

A váradi lovasszobor kialakításánál az olasz tanulságok mellett a helyi hagyományok még fokozottabb mértékben működhettek közre, mint a Szent Györgynél. Magyar szentet, a magyar történelem kimagasló hőst, a nemzet egykori királyát kellett ábrázolniok, akit legendás tisztelet övezett. Alakját bizonyosan nem egyszer vésték kőbe vagy festették egyházak falaira, kódexek lapjaira. Ilyen ábrázolások föltétlenül irányítólag hathattak. Sajnos, a közvetlen mintaképeket — épen műemlékeink pusztulása^{133a} következtében — nincs módunkban kimutatni, de egyre mégis utalhatunk, mégpedig a bögyözi ref. templom falfestményére,¹³⁴ mely bizonyoságot tesz arról, hogy valóban voltak olyan hazai emlékek, melyeket a testvérpár mintául vehetett. A bögyözi Szent László-festménysorozatnak egyik jelenete a harcba induló Szent Lászlót ábrázolja, amint elbúcsuzik a váradi püspöktől. Itt a szent király nyugodtan lépő, fehér lovon jelenik meg, egykorú páncélba öltözve, baljában csatabárdal. (23. kép.) A lovas alak egészben véve olyan, hogy csak bizonyos stílusváltoztatást kell rajta tennünk, hogy megkapjuk a váradi szobrot. A vékony, légies, csak körvonallakkal jelzett, elvont stílusú ló helyébe iktassunk olyan olaszos jellegű, pompás paripát, mint a Szent György, a szent fegyverzetét alakítsuk át a Nagy Lajos korabeli divat szerint, hagyjuk el bájos, de falusiasan naiv mozdulatát, amellyel koronájához nyul, hogy búcsuzásul mintegy fővegét megemlje, testtartásába, mozdulataiba képzeljünk több méltóságot, a szent királyhoz illő fönséget — és akkor nagy vonásokban megjelenhetik előttünk a váradi szobor. Nem valószínű, hogy a Kolozsvári testvérek ismerték volna a bögyözi falfestményt,¹³⁵ de ez a rendkívül fontos székely műemlék mégis döntő bizonyíték arra vonatkozólag, hogy a váradi lovasszobor koncepciója formailag és ikonográfiailag egyaránt elő volt készítve a hazai művészetben is. Ha a vezető központoktól távoleső falucskában ilyen festmény létrejöhetett, akkor bizonyos, hogy a nagyobb városok templomaiban, elsősorban pedig a váradi székesegyházban, ahol a szent teste nyugodott, voltak hasonló tárgyú falfestmények, esetleg egyéb emlékek is, amelyek a szobrásztestvérpárra irányítólag hathattak.

Houfnagel vázlatos rajza természetesen nem kárpótolhat az elveszett műremekért, nem elégíthette ki a kutatókat sem, akik más emlékek alapján igyekeztek legalább nagy vonásaiban rekonstruálni a váradi

^{133a} A későbbi korszakból már több emlékünknél maradt fenn, különösen sok festmény, melyek Szent László páratlan népszerűségéről tesznek tanúságot.

¹³⁴ Csehely A.: *A bögyözi ev. ref. templom faliképei*. Székelyudvarhely, 1898. — Huszka I.: *A bögyözi falképek*. Arch. Ért. 1898. 388. l.

¹³⁵ A bögyözi Szent László-jelenet, mely még teljesen román stílusú, legkésőbb a XIII. század 2. felében készülhetett.

lovasszobrot. Varju Elemér a győri antifonale sarokveretében¹³⁶ látja a váradi szobor szabad másolatát. Nézetünk szerint azonban ez a Szent László dombormű körülbelül egy századdal későbbi, mint a váradi szobor és így arról helyes fogalmat nem adhat. A győri dombormű a XV. század végénél korábban nem készülhetett, stílusa már a renaissance realizmusát tükrözi. Nem lehetetlen, hogy azzal a bronzöntő műhellyel függ össze, mely Mátyás budai palotájának pompás szobrai és reliefjeit öntötte. De nemcsak stiláris, hanem ikonografiai okokból sem lehet a váradi szobor szabad változatának tekinteni. A váradi szobor reprezentatív jellegű helyzetkép volt: nyugodtan lépő lovon ülő szent, aki jobb-jában a bárdot jelvényként emelte. A győri relief ezzel ellentétben nem nyugodt helyzetben, hanem a cselekvés pillanatában ábrázolja mind a szentet, aki bárdjával lesujtani készül, mind a lovat, amely felágaskodik. A részletekben, mint pl. a lovas öltözetében, testének arányaiban szintűgy érvényesül a századnyi korkülönbség. A győri dombormű egyedül az organikus loábrázolással kapcsolódik a Kolozsvári testvérek művészetéhez és a még korábbi magyar emlékek hagyományaihoz, de természetesen a keletkezési időpontnak megfelelően már erős renaissance-hatás nyilvánul meg rajta.

A váradi szoborhoz sokkal közelebb állhat, — legalább az általános körvonalakban, — a vajdahunyadi várból előkerült szép kályhacsempének lépő lovon ülő, páncélos lovasa¹³⁷ (36. kép.). Stílusában, a ló ábrázolásában, a karesú vitéz rajzában sok rokon vonást mutat a prágai Szent Györggyel, úgyhogy a váradi szoborral való összefüggés nem éppen valószínűtlen. Természetesen ebben az esetben sem lehet szó másolat-ról, — ezt a Szent László jelvények hiánya is kizárja, — hanem a Kolozsvári testvérek hatása alatt készült, a XV. század közepéről való változatról, amelyen már a késő gótika nyugtalanabb, törékenyebb vonalú stílusának jegyei tűnnek fel.

¹³⁶ Henszlmann I.: *A bécsi 1873. évi világtárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya*. Budapest, 1875—76. 135—136. l. (Mon. Hung. Arch. Vol. II. Pars II.) — Emich G.: *Irott és nyomtatott könyvek Budapesten 1876. évi május hóban rendezett műipari és tört. kiállításon*. Magyar Könyvszemle, 1886. 266—267. l. — Czobor B.: *Egyházi emlékek*. Matlekovits S.: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. V. Budapest, 1898. 588—589. l. — *Magyarország Tört. Emlékei az 1896. évi ezredéves kiállításon*. II. rész. Szerk. Szalay I. Budapest, 1902—1903. 223. l. — Lüer H.: *Kunstgeschichte der unedlen Metalle*, Stuttgart, 1904. S. 375. (Lüer H. — Creutz, M.: *Geschichte der Metallkunst* Bd. I.) — Tarczai Gy. (Divald K.): *Az Árpádház szentjei*. Budapest, 1930. 162. l.). — Az 1928. évi nemzetközi múzeumi kongresszuson egyik külföldi résztvevő a győri antifonale kötését modern munkának vélte (l. Tarczai 162. l.). Tudvalevőleg a kötés valóban modern, 1873-ban készült és csak a sarokveretek régiek, melyeket Römer talált meg. Kérdés tehát, hogy vajjon a külföldi szakértő csak magát a kötést vagy a vereteket is moderneknek tekinti-e? E sorok írója még nem vizsgálta meg a kötést a helyszínen és így e kérdésben nem foglalhat állást. Csányi Károly műegytemi professzor úr szíves közlése alapján azonban úgy tudjuk, hogy a veretek régi bronzöntvények.

¹³⁷ *Magyarország Műemlékei*, III. Budapest, 1913. 87. l.

A váradi szobor rekonstruálására irányuló másik feltevés Czobor Bélától származik, aki Szent László győri ereklyetartó mellszobrában¹³⁸ (25. kép.) a váradi szobor fejének másolatát ismerte fel. Feltevését csak kevesen fogadták el (Divald, Lázár), régebben és újabban is többször támadták (Czakó, Péter stb.). Nézetünk szerint Czobor kitünő megfigyelésének nem annyira cáfolatára, mint inkább módosítására van szükség.¹³⁹ A győri ereklyetartó a váradi szobornak nem a másolata, hanem hermává alakított változata. Ha a két emlék viszonyát ilyenformán képzeljük el, nem egy érvet találhatunk Czobor feltevésének bizo-

¹³⁸ A herma aranyozott ezüsből készült sodronyzománcdíszel. Magassága 64,5 cm.

Irodalom: Podhradzky J.: *Szent László király tetemeinek története*. Buda, 1836. 49–59. l. (Szent László királynak és viselt dolgainak története. II. rész.) — Ipolyi A.: *Magyar ereklyék*. Arch. Közl. III. 1863. 72–99. l. — Bunyitay V.: *A váradi püspökség története*. I. Nagyvárad, 1883. 222, 265–266, 441. l.; II. u. o. 1883. 135. l.; III. u. o. 1884. 48–60, 174. l. — *A Magy. Tört. Ötvös-műkiállítás lajstroma*. Budapest, 1884. 42–46. l. — Hampel J.: *Egy fejezet hazai ötvösségünk történetéből*. Arch. Ért. 1887. 125. l. — Pulszky, Ch. — Radisics, E. — Molinier, E.: *Chefs d'oeuvre d'orfèvrerie*. Paris, s. a. p. 61. — Bunyitay V.: *Szent László király emlékezete*. Budapest, 1892. 45–46, 75–76. l. — Czobor B.: *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves kiállításon*. I. Budapest, 1897–1901. 162–164. l. — Czobor B.: *Szent László király ereklyetartó mellszobra*. Forster Gy.: III. Béla király emlékezete c. kiadványában. Budapest, 1900. 306–327. l. — Gerecse P.: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma, Magyarország Műemlékei*. II. Budapest. 1906. 344. h. (a régebbi irodalom ismertetése). — Czakó E.: *Kolozsvári Márton és György*. Budapest, 1904. 23–24. l. — a. b.: *Szent László lovas szobráról*. Arch. Ért. 1911. 287. l. — Lázár B.: *Kolozsvári Márton és György művészete*. Arch. Ért. 1916. 106–107. l. — Gerevich T.: *A régi magyar művészet európai helyzete*. Minerva III. 1923. 109. l. — Künstle, K.: *Ikonographie der Heiligen*. Bd. II. Freiburg in Breisgau, 1926. S. 394. — Kieslinger, Fr.: *Eine Wiener Goldschmiedearbeit im Domschatz von Raab*. Monatsblatt des Vereines für Gesch. der Stadt Wien. II. (der ganzen Reihe XIV.) VII. (42.) Jahrg. 1928. S. 68–71. — Kieslinger, Fr.: *Die mittelalterliche Plastik in Österreich*. Wien—Leipzig, 1926. S. 80. — *Genthon I. ismertetése* Kieslinger könyvéről. Magyar Művészet III. 1927. 240. l. — Divald K.: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927. 104. l. — Péter A.: *Magyar művészet*. Magyarország Vereckétől napjainkig. V. Budapest, 1929. 30. l. — Péter A.: *A magyar művészet története*. I. Budapest, 1930. 165. l. — *Régi Egyház-művészet Országos Kiállítása*. Budapest, 1930. 80. l. 327. sz. — Mihalik, A.: *L'origine dello smalto filigranato*. Roma—Budapest, 1933. p. 19, 28. (Különlenyomat a Corvina XXI—XXIV. 1931–1932. évfolyamából.)

¹³⁹ Czakó kifogásolta a herma stilizáltságát, régiességét; szerinte a Szent György fejének valóságosabb a mintázása, továbbá a „lekötött tömegű vállban“ nincs semmi utalás a bárdot tartó, felemelt jobbkar mozdulatára. A két fej stilizálása között koránt sines olyan nagy különbség, mert bizony a Szent György feje is távol van a realizmustól, az meg éppen magától értetődik, hogy a hermaszerű mellkép nem utal a mozgásra, hiszen ilyesmire csak a barokk korban fordul elő. Péter úgy véli, hogy a hieratikusan merev fej nem lehetett egy mozgásban lévő alak része, továbbá mintázása egységes, míg a Szent György tele van gótikus finomságokkal, és zárt felépítése önálló mellszobor jellegét mutatja. Az utóbbi megjegyzéssel teljesen egyetértünk. A herma valóban önálló munka, amely azonban a lovasszobor felhasználásával készült. Ez a viszony magyarázza meg a Szent György feje és a herma között lévő bizonyos fokú különbségeket is. A lovasszobor különben sem ábrázolta Szent Lászlót mozgásban és így Péter első ellenérve is elesik.

25. kép. Szent László fejereklyetartója. Győr, Székesegyház.

nyítására. Mindenekelőtt a herma stílusa keletkezési időpontjához¹⁴⁰ (c. 1402.) viszonyítva határozottan régies, inkább a XIV. század stílusjegyeit viseli magán, semmint a XV. század elején Európá szerte uralkodó lágy, érzelmes, tipikusan udvari művészet vonásait. Tehát föltétlenül régebbi mintaképre megy vissza. A herma keletkezésekor a Szent László lovasszobra még friss művészi esemény volt Váradon. Teljesen elképzelhetetlen tehát, hogy ne hatott volna az ugyanott Váradon^{140a}, kevéssel utóbb készült azonos tárgyú hermára. Már a középkor kötött ikonografiai és stílusfelfogása is szükségképen magával hozta ezt az összefüggést. A prágai szoborral való összevetés pedig még inkább megerősíti Czobor feltevését; a stílusanalízis segítségével nem egy hasonló vonást lehet találni közöttük.

A legszembeszökőbb, hogy mindkettőben közös a komoly arckifejezés. Itt nem csupán a homlokránc külsőséges motívumára gondolunk, hanem az arckifejezésben tükröződő lelki vonásokra, az objektív, megfigyelő komolyságra, nyugodt fölényre, mely az önerő biztos tudatának kisugárzása. Szent György ifjúi arcán ez a lelki tartalom szelídebb formában érvényesül, Szent László éles, erőteljes arcvonásaiban férfias fenséggel. E két fej arckifejezéséhez és lelkiségéhez hasonlót vagy közelállót a külföld művészetében hiába keresnénk. A homlokráncolás motívuma ugyan többször előfordul, de ez az arckifejezés nem. Hozzá hasonlót egyedül hazai emlékeken találhatunk, mint a székelyderzsi Saulus-freskó egyik ifjú alakján. De ez a rokonság már kissé távolabbi, az egyezés csak a közös szellemi légkör eredménye, míg a prágai és a győri fejek között a kapcsolat egészen közeli, ami csak a teremtő képzelet azonosságával magyarázható. A két fej mintázásában is sok egyezés van. Szent László arca a Szent Györgyéhez hasonlóan ovális, megnyúlt.

¹⁴⁰ Zsigmond király 1406. október 19-én kelt levele megemlékezik arról, hogy néhány évvel ezelőtt (ante annos quosdam elapsos) a váradi székes-egyház sekrestyéjében tűz ütött ki, amely minden értéket elhamvasztott, Szent László fejereklyetartóját is megolvasztotta, de maga az ereklye csodálatosképpen sértetlen maradt. (V. ö. Bunyitay V.: *A váradi püspökség története*. I. Nagyvárad, 1883. 222. l.; III. 1884. 55. l.) A jelenlegi ereklyetartó nyilván a tüzeset után készült. Még szabatosabban keltezhetjük Zsigmondnak 1406. aug. 1-én kelt oklevele alapján, melyben azt írja, hogy Nápolyi László hívei Váradon Szent László fejére esküdtek meg. Az eskütétel 1402–1403. telén történt, tehát az új ereklyetartónak 1402-ben készen kellett lennie. (V. ö. Czobor B.: *Szent László király ereklyetartó mellszobra*. Forster Gy.: *III. Béla király emlékezete* c. kiadványban. Budapest, 1900. 316. l.)

^{140a} Egyesek a hermán lévő címert a bárdok alapján Bártfa város címerének tartják. (Arch. Ért. 1911. 287. l.) A feltevés heraldikai szempontból tarthatatlan, mert a bárdok nincsenek benne a címerpajzsban, hanem jelvényként vannak melléje helyezve, nem szólva arról, hogy a kettőskeresztes címer és a királyi korona nem illetheti Bártfát. Ellenben igen gyakori, hogy királyi szentjeinket, főleg Szent Lászlót, az ország címerével ábrázolták. Így van ez a hermán és azonkívül egyéb Szent László-ábrázolásokon, mint a Képes Magyar Krónika miniaturáján (Fol. 47.: Szilágyi op. cit. II. Budapest. 1896. 122. l. és a calabriai Altomonteban lévő, XIV. századi, olasz oltárképen (*Inventario degli oggetti d'arte d'Italia*. II. Calabria, s. l. [Roma]. 1933. p. 144.) Mindhárom ábrázoláson az országcímer kis pajzs alakjában a szent mellé van helyezve.

az ajkak mindkettőn kissé nyitak, a homlokot a haj szintűgy tömött diadémként övezi. Ez a hajábrázolás nagyon figyelemreméltó motivum, mert bár homályosan, de mégis utal a forrásművészetre, a példaadó olasz szobrászatra. Erre az összefüggésre már a Szent György-szobornál rámutattunk és most a hermával kapcsolatban újra hangsúlyozzuk. Ilyen hajviselet, ilyen hajstilizálás antik-bizánci hagyományok hatása alatt Itáliában volt otthonos, míg az északi művészetekben a francia eredetű fürtös, kibontott hajviselet volt elterjedve.¹⁴¹ A Kolozsvári testvérek ebben a késői munkájukban is az olasz fejtípushoz ragaszkodtak, de azt ismét gyökeresen átalakították. A hermához talán legközelebb állnak a velencei és a velencei hatás alatt készült fejek, mint pl. a velencei Seminario Patriarcale Szent András (1362) reliefjén (28. kép.), a bécsi Estensische Kunstsammlung Krisztus és Ev. Szent János domborművén¹⁴² (26—27. kép.), továbbá a zárai ereklyetartó (1377—1380) reliefjein lévő fejek¹⁴³ (29—30. kép.). A testvérpár az olasz típust — melyet Velence területén, a magyar utazók régi útvonalán is feltétlenül átvezető tanulmányútjuk alkalmával ismerhettek meg, — most sem vette át teljesen, mert megoldásukban tulajdonképpen a velencei és az északi típust olvasztották össze. Az utóbbiból ugyanis megtartották a rövid haját és azt olasz-velencei módra diadémszerűen¹⁴⁴ alakították át, ellentétben a tiszta olasz típussal, ahol a tömött hajfürtök a vállra csüngnek. A herma hajmintázásának egy másik motivuma, a hátul leomló dús hajtömegnek párhuzamos hullámokba való stilizálása,¹⁴⁵ talán a legerősebb bizonyíték arra nézve, hogy a Kolozsvári testvérek elpusztult szobra után készült, mivel szakasztott ugyanilyen stilizálást láthatunk — *sit venia verbo* — a Szent György harciménjének sörényén. Ez már nem is motivumegyezés, hanem formai analógia, amely csak ugyanazon mester munkáinál képzelhető el. — Lehetséges, hogy a Kolozsvári testvérek olaszos kultúrájú

¹⁴¹ V. ö. Vitry P.—Brière G.: *Documents de la sculpture française*. Paris s. a. Pl. IC., CII. — Pinder, op. cit. Bd. I. S. 24. 64. Taf. IV. S. 130—131. Taf. VII. — Faymonville, K.: *Aachen I. Das Münster*. Düsseldorf. 1916. S. 231. (Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz. Bd. X.)

¹⁴² Planiscig, L.: *Geschichte der venezianischen Skulptur im XIV. Jahrhundert*. Jahrb. der Kunsthist. Sammlungen des allerh. Kaiserhauses. Bd. XXXIII. Wien, 1916. S. 146. Fig. 101. és Taf. XVII. — V. ö. továbbá az ugyanebben a tanulmányban közölt szintén nagyon hasonló fejekkel. (S. 58. Fig. 31.; S. 110. Fig. 74.; S. 113. Fig. 76.; S. 153. Fig. 107.) Kissé más változatban előfordul ez a típus Közép-Itáliában is. (Szent András-szobor Pistojában Giovanni Pisano-tól—Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 207., és ugyanez csak Giov. Pisano berlini Pietája. — Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 225.)

¹⁴³ Meyer, G. A.: *Szent Simeon ezüst koporsója Zárában*. Budapest, 1894. II. és VI. tábla.

¹⁴⁴ Ugyanilyen hajkoronája van a veleméri falfestmény Szent Lászlójának. (Fot. Magyar Filmiroda 2663.) Kérdés azonban, hogy vajjon ez az ábrázolás a váradi lovas- vagy esetleg a korábbi gyalog-szobor hatása alatt keletkezett-e, vagy a közeli Felső-Itália befolyása itt a váradi fejhez analog típust hozott létre? Sajnos, ezt a kérdést a veleméri falfestmények bizonytalan dátuma miatt egyelőre nem lehet tisztázni. (V. ö. Rómer Fl.: *Régi falképek Magyarországon*. Budapest, 1874. 19. és 20—21. l. Mon. Hung. Arch. III. l.)

¹⁴⁵ V. ö. Czobor, op. cit. 319. l. 195. kép.

26—27. kép. Részletek a Krisztus és Ev. Sz. János domborműről.
Bécs, Estensische Kunstsammlung.

28. kép. Részlet a Szent András domborműről.
Velece, Seminario Patriarcale.

29—30. kép. Részletek Szent Simeon ereklyetartójáról. Zára, San Simeone.

művészetének, sőt talán az ízlésüknek befolyása tükröződik még a geometrikus keretekbe foglalt, olasz eredetű stilizált rozettadíszben is.¹⁴⁶ — A részletkapcsolatokon túl a herma monumentális stílusa is, amely nem annyira ereklyetartó, mint inkább hatalmas, önálló szobormű benyomását kelti, a mellett tanuskodik, hogy mintaképeül a középkor legnagyobb alkotása: Szent László váradi lovasszobra szolgált.

Tehát mindezek alapján a herma és az elpusztult lovasszobor közötti kapcsolat joggal feltételezhető. Csak az a kérdés, hogy ez a kapcsolat milyen fokú: a herma másolat-e vagy pedig többé-kevésbé szabad változat? Ismerve a középkori műhelygyakorlatot és tekintetbe véve a fentebbi analógiákat, úgy véljük, hogy a herma a szobornak ereklyetartó mellszoborrá átalakított, erősen stilizált változata, amely azonban az eredetit főbb vonásaiban, főképp szellemében megőrizte.

A hermafej, amelyik lényegileg a Kolozsvári testvérek koncepcióját tükrözi, ismét régi ikonografiai hagyományokkal köthető össze. A fentemlített bögözi falfestményen lévő Szent László-fej sűrű hajjal övezett, ovális, megnyúlt arcával, könnyedén ketté osztott szakállával, sasorrával¹⁴⁷ már magában foglalja a későbbi szobor vonásait. Nagyon fontos

¹⁴⁶ A váll egyik háromszögű mezejében lévő háromlevelű levérozetta, melyhez hasonló a XIV. századi olasz síremlékeken (Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 269, 270. stb.) számtalanszor előfordul, elárulja, hogy olasz eredetű motívum stilizáló átalakításával állunk szemben. A sodronyzománcos technika, mint ismeretes, szintén olasz eredetű. (Az utóbbi kérdésre vonatkozólag v. ö. Mihalik, A.: *L'origine dello smalto filigranato*. Roma-Budapest, 1933.)

¹⁴⁷ Nem lehetetlen, hogy a sasorr keletmagyarországi és erdélyi ikonografiai hagyomány. (V. ö. a bögözi, a biharremetei és a sepsibesenyői falfestményeket.) Bántornyán és Veleméren vagy a Képes Krónikában például nem fordul elő. Erdélyben ez a hagyomány mindenesetre tovább élt. (Szászkezdői kehely — Roth. V.: *Goldschmiedearbeiten*. Hermannstadt, 1922. Taf. 31.)

Mihalik legújabbán (op. cit. p. 28. n. 64.) Zsigmond király arcképét látja a győri hermában. Feltevése azonban nem meggyőző sem történeti, sem ikonografiai szempontból. Zsigmond épen a herma elkészülése idejében nagyon népszerűtlen volt Magyarországon, sőt egy ideig épenséggel fogoly. Elképzelhetetlen, hogy Szent Lászlónak, a nemzeti hősnek hermáját Zsigmond vonásai után mintázták volna, még hozzá Váradon, abban a városban, mely Nápolyi László híveihez húzott. A hasonlóság sem akkora, hogy erre az összefüggésre gondolni lehetne. A hermán legfeljebb csak az erős sasorr emlékeztet Zsigmond jóval későbbi (XV. sz. II. negyede) arcképére. (Wilde, J.: *Ein zeitgenössisches Bildnis des Kaisers Sigismund*. Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen in Wien. N. F. Bd. IV. 1930. S. 213—222.), de a megegyezés itt sem teljes, mert Zsigmond orra a hegyénél erősen lefelé hajlik, míg a hermáé egyenes vonalban végződik. A stilizált hermafej mindenesetre nem arckép, hanem ideálkép, benyomását kelti. Inkább lehetne arcképre gondolni a trencséni hermánál, melynek a realiztikusabb mintázás, széles mellképforma bizonyos fokig arcképszerű jelleget ad. De a vonások még itt sem egyeznek meg olyan mértékben, hogy egy ilyen feltevést meggyőzővé lehetne tenni és ezért a sasorrú profilt ez esetben is az ikonografiai hagyomány hatásának tulajdonítjuk.

körülmény, hogy a Kolozsvári testvérpár művészetében a helyi hagyományokhoz való ragaszkodás újabb jelét ismertük meg.¹⁴⁸

A váradi Szent László-lovasszobor a testvérpár művészetének újabb, a Szent Györgyénél sokkal jelentősebb megnyilvánulása. A feladat, amely előtt állottak, monumentálisabb volt, a formai probléma pedig nehezebb. Míg a Szent Györgyénél még felvetődhetik az a gondolat, hogy architektonikus kapcsolatban volt elhelyezve, addig a Szent László minden kétséget kizáróan szabad térben felállított bronz lovasszobor, amely nemcsak egy szent jelképe, hanem egy történeti személy eszményített arcképszoobra. Mint ilyen, valóban az első Justinianus bizánci császár bronz lovasszobra (VI. sz.)¹⁴⁹ óta és hosszú ideig egyedüli Európában, mert utána csak Niccolò d'Este (1451),¹⁵⁰ a Gattamelata (1453) és Bartolommeo Colleoni (1479—1496) szobrai következnek.¹⁵¹

A Szent László-lovasszobor a prágai bronzot méretben is felülmulta. A Szent György életnagyságon aluli szobor, a váradi feltétlenül legalább is életnagyságu volt. Több feljegyzés utal erre. Heltai „nagy rézló“-ról beszél, Miksa főherceg szintén, Zeiler embernagyságú szobrot (Bildnuess in Manns-Groesse sampt seinem Ross) emleget, a humanista műveltségű Szamosközy pedig azt írja, hogy a szobor olyan nagy¹⁵²

¹⁴⁸ A külföldi kutatók bizonyára fel fogják vetni azt a kérdést, hogy vajon a Kolozsvári testvérek Szent Lászlójára, amint az a győri hermában nagyjából ismeretes, nem hatottak-e a prágai székesegyház triforiumán elhelyezett pompás mellképek? Az utóbbiak és a győri herma között egyedül a kidülledő szem és a mellképforma mutat valami hasonlóságot. (IV. Károly és Johann Heinrich von Luxemburg mellképei.) A prágai szobroknál azonban a mellképforma nem oly elvont körvonalú, mint a hermán, áthajlik a naturalizmus felé. Különben is mind a szem mintázásának módja, mind a mellképforma már a herma művészetéből származik. A testvérpár eredeti alkotására a Parler-műhelyből származó prágai mellszobrok aligha hathattak. Ennek a feltevésnek már a kronológia is ellentmond. A triforium-szobrok 1379—1393-ig készültek. A Kolozsvári testvérek pedig a 80-as években nem lehettek Prágában, mert akkor már a váradi lovasszobron kellett dolgozniuk, amelynek befejezése meg is előzi a prágai mellképsorozat elkészülését.

Itt említjük meg, hogy Kieslinger (*Die mittelalterliche Plastik in Österreich*, Wien-Leipzig, 1926. S. 80.) teljesen lehetetlen módon a bécsi Stefansdom 1450—1460-as évekből való szobraival hozta kapcsolatba a győri hermát. (V. ö. Genthon ismertetését. Magyar Művészet, III. 1927. 240. l. Ép ilyen alaptalanul tette meg Künstele kölni munkának. (op. cit. S. 394.)

¹⁴⁹ Diehl, op. cit. p. 263.

¹⁵⁰ Venturi, op. cit. Vol. VI. Milano, 1908. p. 188. ss.

¹⁵¹ Márványból faragott lovasszobor ellenben több is volt Itáliában (veronai Scaliger-szobrok stb.), Németországban (bambergi lovas, a magdeburgi császárszobor, a regensburgi Szent György és Szent Márton), Franciaországban egyaránt. Az utóbbiak elpusztultak. (Szép Fülöp lovasszobra a párisi Notre Dame-ban, [Lacroix, P.: *Moeurs, usages et costumes au moyen âge*. Paris, 1878. p. 75.], Clovis francia király [Lacroix, P.: *Sciences, lettres au moyen âge*. Paris, 1877. p. 501.] és Habsburgi Rudolf [Lacroix, P.: *Vie militaire et religieuse au moyen âge*. Paris, 1873. p. 35.] lovasszobrai a strassburgi székesegyházon.)

¹⁵² Oláh Miklós túlozva „statua... ingentis molis“-ról beszél, Révai hasonlóképen.

volt, mint a római Marcus Aurelius, a padovai Gattamelata és a velen-
cei Colleoni.

A nagyobb méretek mellett a szobrászi feladatot főleg az a körül-
mény súlyosbította, hogy a testvérek ezúttal lépő lovat kívántak ábrá-
zolni, amelynek az egyensúlyi megoldása nehezebb. A prágai szobron
a ló lábai közül kettő-kettő egyenlő beállítású, az ágaskodás benyomá-
sát a művészek azzal keltik, hogy a mellső lábakat magasabbra helyez-
ték. Tehát a statikai probléma megoldását tulajdonképpen megkerülték.
A XIV. században nem is történhetett másképpen, sőt az ágaskodásnak
ily módon való érzetése is nagy tett volt. A váradi szobornál azon-
ban a művészek nem kerülhették meg így az egyensúlyi problémát, a
lépő ló motivuma miatt okvetlenül meg kellett oldaniok és ezt a külön-
böző funkciókat végző lábak különböző beállításával érthették el. E
feladat megoldásában realiztikus hajlamu felfogásuk és olasz iskolá-
zottságuk segítette őket.

A váradi szobor azonban nemcsak a formai megoldásban jelentett
nagy haladást, hanem a jellemzés kimélyítésében is. Bár a herma az
eredetinek csak visszfénye lehet, mégis a szellemi fölény, a férfias
öntudat, a parancsoló fenség szinte elemi erővel fejeződik ki benne.
Igaz, hogy a szemek kissé merev tekintete a homloknézetben — külön-
ösen fényképben — bizonyos fokig rontja a hatást. De ha a hermát
közvetlenül szemléljük, ez a csekély hiba teljesen elenyészik a benyomás
nagyszerűségében. Különben is ez olyan fogyatékoság, amely már a
herma készítőjének a rovására írható.¹⁵³ A Kolozsvári testvérek, mint
prágai szobruk bizonyítja, régen túl voltak az ilyen kezdetlegességeken.
A herma többi részeiben, különösen az energikus profilnézet monumen-
tálisan egyszerű vonalaiban, a testvérpár nagyszerű elgondolása — már
amennyire az idegen közvetítő kéz engedi, — tisztábban bontakozik ki.
Alkotásuk a legkimagaslóbb középkori jellemképek egyike, valóban az
Árpád véreből való szent királynak, a legendás magyar hősnek¹⁵⁴ fen-
séges ideálképmása.

Az egyetemes szobrászi fejlődés szempontjából is rendkívül jelen-
tős szoborműről lévén szó, nagyon fontos lenne tudni, hogy vajjon

¹⁵³ A hatást bizonyos mértékben a késő renaissance korona is zavarja, me-
lyet Napragi (vagy Naprágyi) Demeter erdélyi, később győri püspök 1600-ban
csináltatott Prágában. A lovasszobornak egyszerű, de nagyvonalú koronája
lehetett, valószínűleg liliomos dísszel. (V. ö. Zsigmond király Váradon ta-
lált halotti koronáját [A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott
tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest, 1933. 136. sz.],
továbbá a Margitszigeten talált koronát, mely ugyancsak a Nemzeti Múzeum-
ban van. [Forster G.: IV. Béla magyar király emlékezete, Budapest, 1900.
221. l.]) A későbbi hermának már virágos leveles koronája volt, mely körül-
belül olyan stílusú lehetett, mint a hermán lévő magyar címer koronája.
(V. ö. az 1600-iki gyulafehérvári leltár feljegyzését: „Corona argentea cum
floribus quatuor deaurata.“ — Bunyitay V.: Szent László király emlékezete,
Budapest, 1892. 76. l.) Ipolyi (op. cit. 90. l.) és Czobor (op. cit. 310. l.) szerint
ennek a régi koronának a maradványai a renaissance ágak közé beillesztett
kisebb leveles ágak.

¹⁵⁴ Pelbartus de Temesvar: „... quod Iste gloriosus Rex est Os vestrum et
Caro vestra.“

milyen talapzaton állott, hogyan volt elhelyezve a vár piacán, hogyan volt beillesztve a környező épületek közé. Minderről csak fogyatékos adataink vannak, úgyhogy a pontos rekonstrukció lehetetlen, de segítségükkel egy-két kérdést mégis tisztázhatunk. A talapzatról legjobban a Peer-kódex éneke tudósít: „képed feltették az magas kőszálla”. Bármennyire laikus, de költői szépségű leírás is ez, annyi bizonyosan kiderül belőle, hogy a bronzlovas magas kőtálcán¹⁵⁵ állott. Fejlődéstörténeti szempontból a váradi szobor magas felállítása igen jelentős mozzanat, mert analog a korábbi és a későbbi külföldi emlékekkel és azok között összekötő kapcsul szolgál. Justinianus császár lovasszobra még az antik hagyományokat követve magas oszlopon állott, a XIV. századi olasz márvány lovasszobrok, melyek síremlékek koronázó díszét teszik, szintén magasra vannak helyezve (Barnabò Visconti lovasszobra, Milano, Museo Civico), sőt néha túlzottan magasán (veronai Scaliger-síremlékek).¹⁵⁶ Később a XV. században Niccolò d'Este,¹⁵⁷ a Gattamelata és a Colleoni lovasszobrai ismét magas talapzatokra kerültek. Ezek az analógiák a Szent László-ének leírásának hitelességét igazolják, ami viszont megerősíti azt a megállapítást, hogy a gótikus és renaissance korszakok a magas szoborfelállítás elvét követték, magas talapzatot alkalmaztak, hogy a szobrot jobban elkülönítsék a való tértől és egyúttal jobban kiemeljék a szobor különálló művészi világát.¹⁵⁸

A szobor felállításának másik érdekes mozzanata, a térben való elhelyezés, már a városépítészeti körébe tartozik. Erre vonatkozólag Miskolczy István (1609) a következőket írja: „in ipso Arcis ingressu ad dextram aenea S. Ladislai regis imago”. E szavakból kiderül, hogy a szobor a vár falán, mégpedig nyilván a belső vár¹⁵⁹ falán belül lévő piacon állott, de nem annak a közepén, hanem a jobb oldalán. Városépítészeti és térképkészítési szempontjából nem kiesínylendő adatok, mert segítségükkel megismerhettük egy XIV. századi kerek szobor szabadtéri felállításának a módját. Rendkívül fontos, hogy ez az elhelyezés tulajdonképpen szösz szerint megegyezik a Gattamelata és a Colleoni felállításával.¹⁶⁰ Ezek a lovasszobrok is templom előtti téren állnak, de nem annak a közepén és nem a templom tengelyében, hanem mindkettő a templom oldalvonalának irányában. Ilyenformán kell elképzelni a váradi

¹⁵⁵ Istvánfi szerint márvány talapzaton állott, ami költői túlzás lesz.

¹⁵⁶ Az architektúrához kötött, templomokban felállított, francia és német lovasszobrok szintén magasban, rendszerint gyámköveken lettek elhelyezve (bambergi lovas, az elpusztult strassburgi és párisi királyszobrok, a regensburgi Szent Márton és Szent György). Egyedül a magdeburgi császárszobrot állították fel a város piacterén, de itt sem szabadon, hanem magas gótikus aediculában. (Greischel, W.: *Der Magdeburger Dom*. Berlin, 1929. S. 51–52.)

¹⁵⁷ Venturi, A.: *L. B. Alberti*. Roma, 1923. Tav. I.

¹⁵⁸ A talapzat jelentőségére és feladatára vonatkozólag v. ö. Hekler A.: *A szobrászati stílus problémái*. Budapest, 1915. 129–144. l.

¹⁵⁹ Gyalóky J.: *A nagyváradi királyszobrok helyéről*. Arch. Ért. 1912. 265–268. l.

¹⁶⁰ Ezekre a kérdésekre vonatkozólag v. ö. Brinckmann, A. E.: *Platz und Monument*. Berlin, 1908.

szobor felállítását is,¹⁶¹ mely az olasz emlékekétől csak annyiban különbözött, — feltéve, ha Houfnagel rajza pontos, — hogy nem háttal, hanem arccal fordult a templomhomlokzatnak.

A szobor történetéről keveset tudunk. A felirat szerint, mely a ló alatt elhelyezett pajzson volt olvasható (subtus equum in aenea tabella),¹⁶² a szobrot János (Zudar) váradi püspök állíttatta Zsigmond király és Mária királyné uralkodása idejében, 1390 május 20-án.¹⁶³ A felirat Miskolczi István késői (1609) másolatában maradt reánk, amely epigrafiaiilag nem mondható kifogástalannak. Miskolczi az évszámot így jelzi: M390. Ez semmiesetre sem lehet eredeti számjelzés, mert a XIV. században a római és arab számokat még nem keverték. Tehát vagy később megújították a feliratot, vagy Miskolczi nem másolta le betűhíven.¹⁶⁴ Ha az előbbi eshetőséget tekintjük, akkor még az is megtörténhetett, hogy az 1390-es évszámot nem újították meg helyesen és így esetleg a szoborfelállítás időpontja más volt. Hozzávetőlegesen azonban mindenesetre helyes dátum, mert a felirat szövegének Mária és Zsigmond közös uralkodásáról szóló része határozottan megerősíti. Kettejük együttes uralkodása tudvalevőleg 1387—1395-ig, Mária haláláig tartott, ugyanebben az évben halt meg a szobor mecénása, Zudar János püspök is. Így az 1390-es dátum, ha nem is feltétlenül biztos, de mégis hitelt érdemlő. A nagyszabású szobor mintázása és bronzbaöntése bizonyosan hosszabb ideig tartott. A munkálatok megkezdését illetőleg az a körülmény tájékoztat, hogy Zudar János 1383-ban lett váradi püspök. Valószínűleg kineveztetése után egy-két évvel, talán 1385 körül indult meg a munka. A szobrot 1390 május 20-án állították fel, bizonyára nagy ünnepségek között. Bunyitay úgy véli, hogy csak szeptember 8-án szentelték fel, midőn a király és a királyné Váradon tartózkodtak, ami aligha valószínű, mert akkor a feliraton kiemelt május 20-i dátum értelmét vesztené. Természetesen ez még nem zárja ki, hogy a királyi pár¹⁶⁵ nem tartózkodott volna májusban Váradon és nem vehetett volna részt az ünnepeken, bár erre egyelőre adat nincs.

¹⁶¹ Szobrokat tér közepén csak a renaissance későbbi korszakában állítottak fel. Magyarországon ennek első hiteles példája az a bronz Herakles-szobor, amelyik Mátyás budai palotáját díszítette.

¹⁶² A tabella szó itt, mint az egyik gyalogszobor leírásából kitűnik, („tertius imberbis est tenens... tabellam cum nota duplicatae crucis“) pajzsot jelent.

¹⁶³ Itáliában volt szokás a műemlékek feliratában megemlékezni a világi és egyházi uralkodókról. (A perugiai kút felirata 1278. [Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 15.], a pistojai ezüst oltár felirata 1316. [Pantheon, 1933. S. 258.]

¹⁶⁴ Polos István az évszámot végig arab számokkal írja: 1390. Feljegyzése, mely Varju Elemér szerint 1671-ben kelt, valamilyen régebbi, de Miskolczyénál a rövidítések szempontjából némileg pontosabb szövegmásolat után készült. Polos maga közvetlenül nem másolhatta a feliratot, mert a szobor 1671-ben már nem állott.

Figyelemreméltó, hogy Matthias Miles a datumot 1389-nek olvasta, ami római betűknél könnyen megmagyarázható. (MCCCLXXXIX. vagy MCCCLXXX, a különbség mindössze egy vonás I.)

¹⁶⁵ Mária királyné nagy tisztelője volt Szent Lászlónak, királyi pecsétjét is a szent félalakja díszítette. (Szilágyi, op. cit. III. 1895. 360. l.) Tudvalevőleg ő is és királyi férje, Zsigmond, a szent tetemei mellé, a váradi székes-egyházba temetkeztek.

A következő századokban csak magasztaló megjegyzéseket olvashatunk a hatalmas szoborról. Híre még a műszerető és kapzsi Rudolf császár udvarába is eljutott, aki kísérletet tett megszerzésére. de utóbb, midőn Miksa főherceg arról tudósította, hogy kívánsága a nép hitébe ütközik, mely védelmének zálogát látja benne¹⁶⁶ és a gyalogszobrokban, lemondott róla. Hiteles adatokat újból csak 1609-ben kapunk Miskolczy Istvántól, aki nemcsak arról értesít, hol állott s hogyan hangzott felírata, hanem arról is, hogy abban az időben már nem volt egészen sértetlen állapotban. „Valamikor ép volt és az egész aranytól ragyogott“ — „quondam integra et tota auro splendens“¹⁶⁷ — írja róla Miskolczy, továbbá megemlíti, hogy bárdja fából való, ami nyilván későbbi kiegészítés volt. A nép akkor is nagy szeretettel és ragaszkodással vette körül a többi királyszobrokkal együtt, német és török híradások egyaránt azt vallják, hogy a vár talizmánjának tekintették azokat. Pusztulásuk valóban Várad pusztulásával együtt következett be. Mikor 1660-ban a törökök elfoglalták a várost, a beözönlő harcosok, Ali basával élükön, nekiestek a szobroknak, melyeket összevagdaltak és törtek. Maga Ali basa az egyik szobor karját szakította le kardjával.¹⁶⁸ Később a megcsonkított emlékeket Ali Belgrádba szállíttatta. Egyet közülük darabokra törtek és megkísérelték beolvasztani, de sikertelenül. A maradványok, mint még ágyúöntésre is haszontalan töredékek, idegen földön kallódtak el.

III.

A Kolozsvári testvérek első, de legkevésbé méltatott, legkevésbé ismert műve a három magyar szentnek, *Szent Istvánnak, Szent Lászlónak és Szent Imrének Váradon felállított bronzból készült álló szobrai*. A kutatás közelebbről sohasem foglalkozott velük, megelégedett azzal, hogy hibás évszámmal, mint elpusztult emlékeket, besorozta a testvérpár művei közé. A mostoha elbánás következtében nagy művészettörténeti jelentőségük sem érvényesülhetett. Pedig már a pusztza létezésükből megállapítható, hogy a váradi szobrok voltak az első bronzból készült, architekturatól független, álló emlékszobrok hazánkban, sőt néhány elszigetelt olasz emléktől eltekintve egész Európában.¹⁶⁹ Jelentőségük szükségessé teszi, hogy legalább nagy vonásokban rekonstruáljuk őket.

¹⁶⁶ Az 1598-i ostrom alkalmával sértetlen maradt, amit csodának tekintettek. (Istvánfi.)

¹⁶⁷ A lovasszobor aranyozott voltáról több más forrás is megemlékszik. (Peer kódex éneke, Miles, Szamosközy.)

¹⁶⁸ Kazy úgy tudja, hogy a várbeliek az ostrom alatt gondosan befedték, hogy jobban megőrizhessék. De a törökök dühétől ez sem védte meg.

¹⁶⁹ A korai olasz bronzszobrok: VIII. Bonifác álló szobra (1301) Bolognában (Museo Civico), Szent Mihály szobra (1356), az orvietói székesegyházon és az orvietói Torre d'Orologio kalapácsos, órajelző San Maurizioja (Fumi, op. cit. p. 55., 152.). Tulajdonképpen egyik sem önálló szobor olyan értelemben, mint a váradiak. Az első csak primitív kísérlet, mely famagra kalapált rézlemezekből van összeállítva, a Szent Mihály architektonikus dísz, míg a S. Maurizio óraütő báb.

31. kép. Szent László. Szobortöredék. Nagyvárad, Múzeum.

Erre a legmegbízhatóbb alap Miskolczy István leírása (1609), mely a következőképen hangzik: „E regione tres homines ibidem aenei pedes stantes. Primus ad sinistram habet ense in catena ex collo pendentem, cum securi, calcaribus, et tabella cum hac Inscriptione: anno d. MCCC40. Serenissimo Principe regnante Domino Lodovico Rege hungarie XXXX. venerabilis dominus Pater Demetrius episcopus Varadiensis fieri fecit has sanctorum imagines per Martinum et Georgium filios magistri Nicolai pictoris de Colosvar. Secundus habet pomum aureum, cum Cruce gladio non evaginato catena ligato: habet quoque calcaria. Tertius imberbis est tenens sceptrum regale: qui habet gladium, pugionem, calcaria, et tabellam cum nota duplicatae crucis. Horum nomina vulgo circumferentur, quod sint Ladislaus, Stephanus ac Emericus.“

A leírásból annyi tűnik ki, hogy valamennyi fegyverbe öltözött álló szobor volt, melyek különböző jelvényeket tartottak kezükben: Szent László bárdot és pajzsot, Szent István az országalmát, végül Szent Imre, kit a két szakállas királlyal szemben szakálltalanul ábrázoltak, jogart, (valószínűleg liliosomat) és kettős kereszttel díszített pajzsot. Szerencsés véletlen folytán a szűkszavú leírásnak szemléleti, formai tartalmat és így közvetlenebb valóságot adhatunk egy szobortöredék (31. kép.) segítségével, mely a váradi várban végzett ásátások alkalmával került napfényre¹⁷⁰ és jelenleg a nagyváradi múzeumban őrzik. A mészkőből faragott, életnagyságon aluli,¹⁷¹ sajnos erősen megcsontított szobor oly feltűnően egyezik mind a Miskolczy-féle leírás adataival, mind a prágai Szent György stílusával, hogy benne az egyik váradi királysobor másolatát véljük megtalálni. Miskolczy leírásához kapcsolják töredékünket a fegyverzet és a kettős keresztes pajzs motívumai,¹⁷² míg a prágai szoborhoz az azonos páncélviselést a mély öv kötéssel, a hasonló arányok és testmintázás, és két apró, de feltűnő részlet: a páncélkeztyüs kéz meg a rozettaboglár a mellen. A szobortöredéknek szokatlanul kemény, túlzottan éles faragása, érdes stílusa is a mellett szól, hogy éreszobor után készült. Egyedül a háttérfalként lehulló köpeny motívuma olyan, hogy az első pillanatban ellentétesnek tűnhetik a bronzszobrászat stílusával, melyről a klasszikus esztétika alapján úgy tudjuk, hogy tiszta körvonalakat kíván. De ha tekintetbe vesszük, hogy a középkori bronzszobrászat¹⁷³ ezt az elvet nem követte, továbbá ha a szobrot beillesztjük a stílusfejlődésbe, ha meggondoljuk, hogy ekkor csak architektúrához kötött szobrok voltak, melyeknek az építészetj háttér és a leomló, a lábukat is elfedő ruha adott támaszt, akkor itt, ahol kísérlet történik a rövid páncélú, fedetlen lábu alak szobrászi meg-

¹⁷⁰ Dr. Némethy Gyula nagyváradi prelátuskanonok úr szíves közlése.

¹⁷¹ A töredék 61 cm. magas, 26 cm. széles, 15 cm. vastag.

¹⁷² A bronzszobrok egyike a Houfnagel-féle metszeten is földre helyezett pajzsot tart. További bizonyítéknak vehető az is, hogy Andrea Scolari váradi püspök pecsétjén (1422) ez a szobortípus ismétlődik meg. (Arch. Ért. 1926. 178. l.)

¹⁷³ V. ö. az apró alakok áttekinthetetlen gomolyagával elborított bronz kandelaber-talapatokat. (Lüer-Creutz, op. cit. Bd. I. S. 286, 298, 300, 308, 309.)

fogalmazására, a köpenyháttér szinte elengedhetetlen követelménynek látszik.¹⁷⁴ A köpeny az alak formai és tartalmi jelentőségét fokozza, körvonalait jobban összefogja,¹⁷⁵ monumentálisabbakká teszi. A váradi töredék tehát minden valószínűség szerint az egyik király-szobornak — legalább is a fő vonásokban — hű másolata, mely talán az egykori székesegyházat vagy a Szent László-kápolnát díszítette. Keletkezési idejéről közelebbit, épen másolat jellegénél fogva, bajos mondani. Mivel a Nagy Lajos-kori viseleten és stíluson semmi módosítás nem történt, feltehető, hogy még a XIV. században készült.¹⁷⁶

A szobortöredékekkel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy tulajdonképpen a három bronzszobor közül melyiknek a másolata, melyik királyt ábrázolja? Ha a Miskolczy-féle leírást minden tekintetben pontosnak tekintjük, akkor a Szent Imre-szobor mását kell benne látnunk, mivel erről írja Miskolczy: „habet ... tabellam cum nota duplicatae crucis.“ Ennek az azonosításnak azonban igen súlyos ikonográfiai érvek mondanak ellent. Szent Imrét, a gyermekifjút, a középkori művészet sohasem ábrázolta kettős keresztes pajzzsal. Az ország címerével díszített, az országot jelképező pajzsot mindig Szent Lászlóra, a magyar hősi erények megtestesítőjére bízta, amellyel együtt maga a szent országörző jelképpé magasztosult. Így ábrázolták Andrea Scolari váradi püspök pecsétjén (1422),¹⁷⁷ Kanizsai László esztergomi érsek

¹⁷⁴ E tekintetben csak az olasz szobrászatban találunk egy-két kivételt, amelyek azonban inkább megerősítik, mint cáfolják ezt a fejlődéstörténeti feltevést. Ezek az emlékek az orvietói Szent Mihály, az orvietói San Maurizio és Cansignorio della Scala († 1375.) veronai síremlékén lévő lovag szentszobrok (Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 629.). Az első kettőn az egyensúlyi megoldást megkerülték, a Szent Mihályon azzal, hogy a művész az alakot a sárkányra helyezte, a S. Maurizioon pedig, mely óraütő bábnál nem egyéb, a szobor dekoratív jellegével. Viszont a veronai szobrok ugyanolyan típusúak, mint a váradi töredék, de annál fejletlenebbek, noha később készültek. Primitívebb benyomást éppen azzal keltenek, hogy a lábak mereven, botszerűen nehezednek a földre, a köpeny jótékony, ellensúlyozó hatása hiányzik. Köpenyháttér nélküli, fedetlen lábszáron álló szobor kielégítő egyensúlyi megoldását csak a renaissance kor valószínű természet szemlélete tette lehetővé, amivel a gótika elvont szelleméből lassan kibontakozó XIV. század még ilyen mértékben nem rendelkezett. Itáliával szemben az északi művészetekben, melyeknek szobrászata sokkal erősebben volt az építészethez kötve, és sokkal inkább megkívánta a háttéri támasztékot, ilyesmi nem igen fordul elő. Még ha alkalom is adódik rá, a művészek lehetőleg elkerülik.

¹⁷⁵ A technikai kivétel valószínűleg úgy történhetett, hogy a köpenyt az alakkal együtt öntötték, mint a síremlékeken szokásos.

¹⁷⁶ Dr. Tóth Zoltán egyetemi magántanár úr szíves közlése szerint a szobortöredék fegyverzete a pajzzsal együtt az 1360–80-as éveknek felel meg. — A pajzson levő kereszt nyugodt, sőt kissé régies metszése is amellet szól, hogy a másolat nem sokkal az eredeti után még a XIV. században készült.

¹⁷⁷ Arch. Ért. 1926. 178. l.

megbízásából készült bázeli üvegablakon (1428),¹⁷⁸ a turóczbélai oltárszárnyon (Budapest, Szépművészeti Múzeum),¹⁷⁹ egy XVI. századi zágrábi oltárképen,¹⁸⁰ sőt még Barthel Beham¹⁸¹ fametszetén is.¹⁸² Miskolczi leírása több helyt pontatlan (pl. feliratok), de hiszen nem is készült szakszzerű ismertetésnek, hanem inkább csak a váradi nevezetességek feljegyzése, emlékeztetés céljából. Könnyen meglehet, hogy a jelvények leírásánál tévedett, ami a XVII. században, az ikonográfiai hagyományok iránt kevésbé érzékeny korban, épen nem csodálatos. Viszont a középkorban, mely az ikonográfiában rejlő szimbolikus tartalmat gondosan és féltékenyen őrizte, ilyen tévedések legalább is valószínűtlenek. Épen ezért helyesebbnek véljük a váradi szobortöredéket a magyar ikonográfiai hagyománynak megfelelőleg Szent László¹⁸³ szobrának tekinteni.

A váradi királysobrok művészeti problémáinak megvilágítása előtt tisztázni kell keletkezési dátumukat. Miskolczi feljegyzése erre vonatkozólag úgy szól, hogy a szobrok MCCC40-ben (sic!), Lajos király uralkodásának XXXX. esztendejében, Demeter püspök megbízásából készültek. Mint már a lovasszobor feliratánál említettük, lehetetlenség, hogy a XIV. századi feliratban római és arab számok keverve együtt forduljanak elő. Tehát a „40“-es szám föltétlenül olvasási hiba eredménye.¹⁸⁴ Bunyitay és mások nem epigrafiai, hanem történeti alapon mutattak rá

¹⁷⁸ Az üvegablakok, melyek a bázeli volt karthauzi templomot díszítik, Kanizsai László érseket, védőszentjét, Szent Lászlót, és a Kanizsai-címert ábrázolják (fényképeik a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében). Ezek az üvegfestmények a konstanzi Augustinerkirche Szent László-freskójával együtt érdekes emlékei az újabban zsinati kultúrának nevezett (Horváth Henrik) szellemi áramlatnak. (A konstanzi, sajnos, átfestett Szent László-falfestményre vonatkozólag v. ö. Wingenroth, M.-Gröber: *Die Grabkanelle Ottos III. von Hachberg, Bischof von Konstanz und die Malerei während des Konstanzer Konzils*. Freiburg in Baden, s. a. S. 32. Taf. II.; Gramm, L.: *Kaiser Sigismund als Stifter der Wandgemälde in der Augustinerkirche zu Konstanz*. Repertorium für Kunstwissenschaft, 1909. S. 391—406.)

¹⁷⁹ Budapest, Szépművészeti Múzeum, Régi képtár, Lt. sz. 4029.

¹⁸⁰ Fényképét dr. Arthur Schneider zágrábi egyetemi professzor úrnak köszönöm.

¹⁸¹ *The Burlington Magazine*, Vol. XIV., 1908—1909. p. 303.

¹⁸² Egyedüli kivétel a Képes Magyar Krónika Szent István-alakja (fol. 20.), mely baljában kettős keresztet pajzsot tart. (Szilágyi, op. cit. I. 234. l.) Úgy gondoljuk, hogy itt a pajzs nem mint az ország pajzsa szerepel, hanem a kettős kereszt csak utalni kíván Szent István apostoli méltóságára.

¹⁸³ Ha a szobor Szent Lászlót ábrázolja, akkor — mint Miskolczi leírásából kitűnik, — jobbáiban bárdját tartotta, mégpedig oly módon, hogy keze feje mellén nyugodott, miáltal könyökben megtört karja a bárd nyelével háromszöget alkotott. Mozdulatának ilyen rekonstruálására feljogosít a mellvértén lévő sérült rész, továbbá a hasonló típusú hazai és külföldi emlékek analógiái (kristyóri és telegdi falfestmények — Anuarul, 1929. p. 234, 258.; a milánói Porta Orientale reliefje. — Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 584; és Cañignorio veronai síremlékének alakjai. — Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 629.).

¹⁸⁴ Miskolczi signatura közlése nemcsak az évszám, hanem a szöveg tekintetében is pontatlan, mert rövidítéseket nem jelez. Már pedig rövidítéseknek föltétlenül kellett lenniök, mert e nélkül a hosszú szöveg nem férhetett el a pajzsra.

az évszám hibás voltára, megjegyezvén, hogy 1340-ben sem Lajos nem uralkodott még, sem Demeter nem volt még váradi püspök. Bunyitay úgy gondolja, hogy 40 helyett 70 állott a feliraton, mégpedig ilyen számjegyekkel. AO. Magyarázata azután át is ment a köztudatba és azóta 1370-et, mint a királyszobrok biztos évszámát szokás emlegetni. A Bunyitay-féle magyarázat epigrafiai okok miatt nem lehet helyes, mert a AO¹⁸⁵ jelzés arab számjegyű, már pedig római és arab számok keverése ebben az időben nem fordulhat elő. A dátum meghatározására egyedül Demeter püspökségének évei (1345—1372) szolgálhatnak alapul. Tekintve, hogy a testvérpár még 1390-ben is dolgozott, ennek az időtartamnak is inkább csak a második fele jöhet számításba. Ha a hiányzó tizes és egyes számjegyek két betűnyi helyet foglaltak el, mint ahogy Miskolczy számjegyeiből (40) következtethetjük, akkor az LI (esetleg még LII), LV, LX évszámok jöhetnek tekintetbe. A két első a testvérpár munkásságához viszonyítva túlkorainak látszik, mert akkor működésük időtartama meghaladta volna a negyven esztendőt, mi — hozzászámítva a kezdő éveket — meglehetősen valószínűtlen. Sokkal helyesebbnek tűnik a LX-es dátum, melyben Nagy Lajos uralkodási évei XVIII-as, tehát többjegyű vagyis a XXXX-es hibás olvasás helytartalmának körülbelül megfelelő számjegyet adnak ki. Az 1360-as évszám már azért is valószínűbb, mert a váradi szobortöredék és a prágai szobor stílusa meglehetősen közel áll egymáshoz, túl nagy időköz nem választotta el a kettőt egymástól. Természetesen az ily módon, kombinációk segítségével nyert 1360-as dátumot egyáltalán nem lehet bizonyosnak venni, de határjelzőnek, irányítóknak mégis alkalmas, mert ha stílus alapján kíséreljük meg keltezni a szobrot, akkor ugyancsak 1360—70. évtizedhez jutunk, mégpedig — tekintetbe véve, hogy a Szent György elkészítését hosszabb tanulmányút előzte meg, — annak első feléhez, az 1360/65-ös évekhez.

A váradi bronzszobroknak, — úgy ahogyan a szobortöredék alapján ismerjük, — művészi eredete nem kevésbé bonyolult és rejtélyes, mint a Szent Györgyé. A váradi szobortöredékben előttünk álló kristálytiszta forma hosszú tipológiai fejlődés eredménye, melynek távolabbi forrásai sokkal világosabban mutathatók ki, mint közvetlen előzményei. A lovagszentek ábrázolási típusai a késő-antik bizánci művészetben alakultak ki. Ezeknek egyik fajtája az, amelyik a szent lovagot lándzsával és földre helyezett pajzsra támaszkodva ábrázolja. Profán vonatkozással ez a típus már előfordul az egyik consuláris diptychonon. (Aetius diptychonja 428-ból. Monza).¹⁸⁶ Később a bizánci művészet kifejezetten a lovagszentek ábrázolásánál használta fel és állandó típusá alakította ki, melynek külső ismertető jegyei a lándzsa és pajzs mellett a rövid, antik páncél-viselet és a rövid köpeny. (Szent György-steatitrelief, X. század, Vatopédi;¹⁸⁷ Szent Theodorus-mozaik, XI. szá-

¹⁸⁵ V. ö. Cappelli, A.: *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*. Milano, 1912. p. 426.

¹⁸⁶ *Monuments et Mémoires Piot*. Vol. VII. Paris, 1900. p. 76.

¹⁸⁷ Diehl, op. cit. p. 626.

zad, Hosios Lukás Phokisban;¹⁸⁸ Szent György-mozaik, XI. század, Cefalù, dóm.)¹⁸⁹ A bizánci típust azután átvették az olasz, francia és német művészetek is. Úgy látszik, hogy a hagyományos típust francia mesterek fejlesztették tovább és alakították át. Eleinte ők is híven megtartották a bizánci típust (Szent György, festett üvegablak a chartresi székesegyházban, XIII. század eleje),¹⁹⁰ de később az ábrázolásnak új tartalmat és formát adtak azzal, hogy a szent lovagot egykorú fegyverzetben és ruhában ábrázolták (Szent Theodorus és Szent György szobrai a chartresi székesegyház déli kapuján, c. 1225—1230¹⁹¹; erényalak, falfestmény Vic-ben XIII. század).¹⁹² A német művészetben — valószínűleg részben francia hatás alatt, — e típus fejlődése ugyanilyen irányú: eleinte a bizánci ábrázolási sémát használták;¹⁹³ később az antik fegyverzetet felcserélték az akkor divatos pikkelyes vagy sodronypáncéllal. Így fordul elő számos XIII. századbeli pecséten¹⁹⁴ és falfestményen,¹⁹⁵ továbbá Szent Viktort és Szent Gereont ábrázoló xanteni reliefszen¹⁹⁶ (XII. század vége) és a kölni St. Gereon-templom egyik stallumfaragványán¹⁹⁷ (XIII. sz.). A német ábrázolások, noha sok változatot mutatnak, ezt a típust lényegileg nem fejlesztették tovább.

Bár a XIII. századi emlékek felette ritkák, mégis segítségükkel eléggé tisztán láthatjuk azt a folyamatot, mely az antikizáló bizánci szentből nyugati, modern fegyverzetű lovagot alakított. A századfordulón túl azonban az ilyen típusú emlékek meggyérülnek, sőt az első félszázadból, a legkritikusabb korszakból, jóformán semmi sincs, csak a század utolsó szakaszában tűnnek fel újra, de már teljesen átdolgozott formában. Aligha valószínű, hogy a fejlődés ugrásszerűen történt volna; a hiányt az emlékek pusztulásának és azonfelül a kutatás elmaradottságának kell tulajdonítanunk, mely a XIV. századdal, ezzel az igen fontos átmeneti korszakkal alig foglalkozott. Csak típusunkhoz közelálló, hasonló emlékekkel és elméleti megfigyelésekkel tudjuk rekonstruálni a fejlődési folyamatot.

A XIV. század első fele új ideálokat, új lovageszményt hozott, mely már külsőleg is kifejeződött az új viseletben, a mély övkötésű, testhez álló, feszes ruhában. Az új típusú, új viseletű lovag alakja új

¹⁸⁸ Diehl, op. cit. 426.

¹⁸⁹ Venturi, op. cit. Vol. II. Milano, 1902. p. 413.

¹⁹⁰ Springer, A.: *Handbuch der Kunstgeschichte*. Bd. II. X. Aufl. Leipzig, 1919. Taf. XIII.

¹⁹¹ Vitry, P.: *Die gotische Plastik Frankreichs*. München-Firenze, 1929. Taf. 10.

¹⁹² Clemen, op. cit. S. 318.

¹⁹³ A hohenzwarteri Evangeliarium miniaturája XIII. sz. (Schwarzenski G.: *Vorgotische Miniaturen*. Königstein i/T.—Leipzig, 1927. S. 89.) és a nürnbergi Germanisches Museum Szent Mauritiust ábrázoló üvegablaka XIII. sz. közepe. (Kieslinger, Fr.: *Die Glasmalerei in Österreich*. Wien, s. a. [1920.] S. 18.)

¹⁹⁴ Berchem, E. Fr. v.: *Siegel*. Berlin, 1918. S. 73, 165. — Clemen, op. cit. S. 420, 433.

¹⁹⁵ Clemen, op. cit. S. 504, 519. Taf. XXI, XLI.

¹⁹⁶ Beenken, H.: *Romanische Skulptur in Deutschland*. Leipzig, 1924. S. 34.

¹⁹⁷ Clemen, op. cit. S. 425.

és nehéz feladatok elé állította a művészetet, különösen a szobrászatot. A régi hosszú lovagöltözet csaknem teljesen elfedte a lábakat, elborította az alakot és így az egyensúlyi megoldás, a test ábrázolása nagyobb nehézséget nem okozott. A gótika szellemének megfelelően a hosszú ruha és a hosszú köpeny redőin volt a szobrászati hangsúly. Az új viselet mind a test mintázásában, mind az egyensúlyi beállításban több realizmust kíván. Talán nem tévedünk, ha ennek a valószerű ábrázolásnak az eredetét az olasz művészetben keressük, mely az antik hagyományokhoz, sőt az antik rövid páncél- és ruhaviselethez ragaszkodva, ilyen feladatok elé sokkal korábban került,¹⁹⁸ mint az északi művészet, mely elsősorban hosszú ruhás, köpenyes alakokat ábrázolt. Az olasz szobrászat nagy újító mestere, Giovanni Pisano, egyik szobrán, a pisai dóm szőszékét¹⁹⁹ (1310) díszítő Szent Mihály arkangyalon (32. kép.) ilyen feladatot old meg, mégpedig oly módon, hogy az már egy, de feltűnő motívummal a váradi szoborra utal. Szent Mihály rövid, testhez álló ruhában van ábrázolva, mely a nyugati és antik viselet különös keveréke; lábai, melyek fedetlenek, a testhordás feladatának megfelelően mint támasztó és pihenő láb vannak hangsúlyozva. A szabadon kibontakozó testnek tartást, egyensúlyi támasztékot ad a háttérfalként lehulló köpeny, melynek befelé törő redőire a lábak rálépnek, azt mintegy meghúzzák, kifeszítik. Ugyanez a realiztikus motívum fordul elő a váradi töredéken is, de természetesen a bronzstílusnak megfelelő átalakításban, ami még a mészkőmásoleton is jól megfigyelhető. A köpeny mindössze négy, nagy szabályos redőt vet, melyekbe beleillesztődnek a köpeny szélét csak érintő lábak. Még a pihenő és támasztó láb szerepe is hangsúlyozva volt a szobron, amint az a lábecsonkok állásából megállapítható.

Az olasz hatás azonban a váradi szobor stílusának csak egyik tényezője, amely a reális alakfelépítést tette lehetővé. A másik tényező itt épügy, mint a Szent György-szobron, az északi művészet, mely kifejeződik a viseletben, a páncéltöltözetben, a lovag karcsú, gótikus arányaiban. Mivel az új viselet nyugati, francia eredetű, valószínű, hogy a lovagtípusnak ily irányú átalakítása is a lovagkultúrától áthatott francia művészetben történt meg, csak úgy mint a XIII. században a bizánci páncélos vitéz gótikus átformálása. Sajnos, ezt a folyamatot az emlékek elpusztulása miatt nem lehet figyelemmel kísérni, csak régi leírásokból tudjuk, hogy ilyenfajta szobroknak kellett lenniök. Többek között a párisi Louvre V. Károly király idejében épített díszlépcsőjét, az ú. n. vis de Louvre-t²⁰⁰ (1365—66) díszítették a királyi hercegek lovagszobrai.²⁰¹ Franciaországon kívül ebből a szempontból még Milano

¹⁹⁸ A római S. Cecilia in Trastevere cibóriumán Szent Valerianus alakja. Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 95.

¹⁹⁹ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 232.

²⁰⁰ Michel, A.: *Histoire de l'art*. Tome II/2. Paris, 1906. p. 699—700.

²⁰¹ Ennek a lovagszobor-sorozatnak kétségtelenül megvoltak az előzményei épügy, mint következményei. Valószínűleg az ekkor kialakult típus késői leszármazottja egy XV. századi Szent Mihály-szobor (Paris, S. Bardacgyüjt. — *Gazette des Beaux Arts*. 1904. Vol. XXXII. p. 162.), mely alapvonásaiiban (karsú alak gótikus páncélban, hosszú köpenyvel) közeláll a váradi töredékhez.

32. kép. Szent Mihály. Pisa.
Részlet a székesegyház szőszékéről.
Fot. Alinari.

33. kép. Részlet Cansignorio
síremlékéről, Verona.

34. kép. Szent Vencel.
Prága. Szent Vitus székesegyház.

és Verona, Itália két északi művészeti központja, jöhet tekintetbe, ahol a nyugati lovagkultúra eszméi és szokásai olasz felfogással egyesültek. Erről a területről már számos hasonló emléket lehet kimutatni festészetben és szobrászatban egyaránt, de ezek mind későbbiek, mint a váradi szobrok.

Amint a lovagtípus XIV. századi átfogalmazása esetében találgtá-sokra vagyunk utalva, épúgy bizonytalan, hogy a Kolozsvári testvérek közvetlenül honnan vették a pajzstartás, helyesebben a pajzstartó lovag motívumát. Az ilyenfajta francia²⁰² szobrok, mint már említettük, elpusztultak, a német emlékek pedig részben még a XIII. században kialakult hosszú ruhás típust²⁰³ követik, részben meg, mint alább látni fogjuk, épen a váradi szobortól függnnek. Olasz emlékek viszont csak az 1360 utáni időkből maradtak fenn.²⁰⁴ Igaz, hogy meglehetősen nagy számban, amiből arra lehet következtetni, hogy korábban is megvolt, még hozzá, főleg Felső-Itáliában, olyan fogalmazásban, mely a váradi szoborhoz még viseletben, fegyverzetben is nagyon közeláll (Cansignorio [† 1375] veronai síremlékén levő álló lovagszoboralakok, Bonino da Campione műve. — 33. kép.)²⁰⁵. A típus kedveltségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy a XV. század számos emléke, például Donatello Szent Györgye és a nagyszámú címerpajzstartó vitéz, tulajdonképpen mind ennek a típusnak a leszármazottjai. Mivel azonban épen a legfontosabb időpontból, a XIV. század első feléből, az emlékek hiányoznak, egyelőre eldöntetlenül kell hagynunk, hogy a Kolozsvári testvérek közvetlenül honnan vették át ezt a motívumot. Tekintettel arra, hogy régi eredetű, Európa-szerte elterjedt motívumról van szó, csaknem bizonyosra vehető, hogy legalább a XIII. századi régebbi változatában Magyarországon is előfordult, ha máshol nem, a falfestményeken és a pecséteken.

A váradi álló szobor esetében körülbelül ugyanaz a helyzet, mint a Szent Györgynél: a szobor egyes alkotó elemei szétszórta kimutat-

²⁰² Pajzstartó lovagok előfordulnak francia pecséteken, (*Trésor de numismatique et de glyptique*, Sceaux de grands feudataires de la couronne de France. Paris, 1836, Pl. VI. 1.)

²⁰³ A kölni városháza szobrai 1370 körül (Springer, op. cit. Bd. II. S. 452.).

²⁰⁴ Két szent harcra az arezzói székesegyház oltárán 1369—1375 (Fot. Ali-nari 9394, 9390), Szent Vencel a karlsteini oltáron Tommaso da Modenától (Marle, op. cit. Vol. IV. p. 365.), a Képes Krónika két miniaturája (1374—1376) (fol. II. [*A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest, 1933. 3. kép.] és fol. 69. v. [Szilágyi, op. cit. III. 39. l.], Battista da Vicenzának tulajdonított oltár egyik alakja (Berlin, Kaiser Friedrich Museum. Marle, op. cit. Vol. IV. p. 107.), Cansignorio († 1375) veronai síremlékét díszítő álló lovagszent-szobrok (Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 629. — V. ö. 33. kép. Sajnos, alkalmas fénykép híján épen a pajzsos Szent György alakot nem közölhetjük, csak a síremlék egy másik hasonló lovagszentjét), Szent György a bolognai S. Francesco oltárán (1388. — Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 894.), Gaspare Visconti síremlékének egyik alakja (Milano, Eustorgio. Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 575.), a velencei Embriachi-műhelyből származó ládika sarokalakjai (Paris, Louvre—*Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerh. Kaiserhauses*. Bd. XX. Wien, 1899. S. 263.).

²⁰⁵ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 629.

hatók a korábbi európai művészetekben, de a szobor közvetlen mintaképe nem. Aligha lehet ezt a véletlennek, az emlékek szeszélyes pusztulásának tulajdonítani. Ha az emlékanyag nagyobb lenne, bizonyos, hogy jóval pontosabb stílusmagyarázatot lehetne adni, de még akkor is igen kétséges, hogy valami közeli, netán szolgai összefüggés kimutatható lenne. Ez már a testvérpár új útakat, új feladatokat, új megoldásokat kereső egyéniségével is ellentétben állna. Már célkitűzésük is merőben új volt: architekturától független, álló szobrok, közel életnagyságú bronzöntvényekben. Az új feladathoz kész megoldást aligha találhattak. A különböző benyomások iránt fogékony tehetségük azonban most is biztos érzékkel válogatta ki a kor lehetőségei közül a megfelelőket, és azokat kitűnő formaérzéssel teljesen kiérlelt, kristályosan tiszta szintézisben foglalta össze. A váradi szoborban is, mint a prágaiban, az északi szellem egyesül az olaszosan valóságos alapszerkezettel.

A váradi szoborban azonban az olaszos elemek még nem olyan erősek, a kapcsolatok még nem olyan közvetlenek, hogy föltétlenül szükséges lenne már itt itáliai tanulmányútat és itáliai iskolázottságot feltételezni. Inkább a feladat technikai része, amely nagy készütséget és gyakorlatot kíván, szól e mellett, mert kerek szobrokat ebben az időben egyedül Itáliában öntöttek (az orvietói bronzszoborsorozat: a székesegyház tympanonjának angyalai Lorenzo Maitanitol 1325; a négy evangélista-jelvény 1329—1330; a Szent Mihály-szobor 1356; továbbá az óratorony San Maurizio-ja 1351.). Az északi művészetek (német, németalföldi, francia) bronzszobrászata csak síremlékek, keresztelőmedencék stb. öntésével foglalkozott.²⁰⁶ Magyarországon²⁰⁷ a helyzet körülbelül ugyanaz lehetett: öntöttek harangokat, keresztelőmedencéket és — főleg az ötvösművészet keretein belül — kisebb dekoratív alakokat. Egy nevezetes bronzöntőről is tudunk, Konrád mesterről („Conradus campanista noster“), kinek Nagy Lajos 1357-ben a visegrádi kápolna nagy harangjának öntéséért adómentességet adományozott.²⁰⁸ A kezdethez szükséges alap tehát minálunk sem hiányzott. A technikai alap-

²⁰⁶ Luer-Creutz, op. cit. Bd. I. S. 323—337.

²⁰⁷ V. ö. Müller Fr.: *Zur älteren siebenbürgischen Glockenkunde*. Archiv des Vereines für siebenbürg. Landeskunde, Bd. IV. 1859. S. 200—253. (a XIV. század második feléből vannak az első jelentősebb darabok, a korábbra keltezett emlékek problémátikusak); Roth, V.: *Régi keresztelőmedencék Erdélyben*. Arch. Ért. 1913. 1. és köv. 1. (a legelső darabok a XIV. század végéről); Roth, V.: *Gesch. des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*. Strassburg, 1908. S. 5. u. ff. Egynehány régi, talán még a XIV. század végén készült harang van székely templomokban is (l. Orbán B.: *A Székelyföld leírása*. I. Pest, 1868. 24, 112. 1.; IV. Pest, 1870. 186. 1.). — A felvidéki keresztelőmedencék közül többet kelteznek még a XIV. századból. A svédleri Anjou-címeres medence mindenestre még Nagy Lajos-kori emlék. (v. ö. Divald K.: *Szepesvármegye művészeti emlékei*. III. Iparművészeti emlékek. Budapest, 1907. 5. és köv. 1.)

²⁰⁸ Pajdussák M.: *Szepesvármegye középkori ércöntvényei és azok mesterei*. A Szepesmegyei Tört. Társulat Évkönyve. XII. évf. Lőcse, 1909. 67—71. l. — Pajdussák francia származásának tartja, mert szerinte az 1369-i oklevélben szereplő Gaalnow (Gaalnow Salmon Conrad campanista) név a Gallicus, Gallen[-hof] nevek elszlávosított alakja.

ismereteket valamelyik nevesebb helyi bronzöntő műhelyben is elsajátíthatták. Csak az a kérdés, hogy vajjon az önálló kerek bronzszobor öntéséig önmaguktól jutottak-e el, vagy pedig valamilyen külső hatás következtében. Ha az utóbbit tételezzük fel, — s ez a valószínűbb, mert a művészi fejlődés ugrásokat nem igen tűr meg, — akkor itáliai befolyásra vagy esetleg Magyarországon működő olasz szobrász hatására kell gondolnunk.

A Kolozsvári testvérek akkor, amikor a nyugati lovagkultúra és az olasz realizmus hatásait egyesítve újjáalkották a páncélba öltözött, pajzstartó lovagszent régi, szinte heraldikailag megrögzített, de kissé már megfakult alakját, nagy tettet vittek végbe mind az egyetemes szobrászat, mind a magyar kultúra szempontjából. Szobruk jelentősége abban rejlik, hogy az formai megoldásában, sőt anyagában is teljesen független az architektúrától, ami a középkor dómokhoz kötött közsobrászatával szemben óriási lépés, amely, csakúgy mint a testvérpár lovaszobrai, leghatározottabban a renaissance problémáit előlegezi és annak útját készíti elő. Ugyanekkor a magyar nemzet rajongva szeretett hősének, Szent László királynak, az ország címerpajzsát tartó, ezzel együtt mintegy az országot jelképező szent hősnek, az eszményképét alkották meg, amely mélyen belevésődött a nemzet lelkébe.

A váradi szobor formai és ikonografiai szempontból egyaránt nagy hatással volt az egykorú és későbbi magyarországi művészetre. Andrea Scolari váradi püspök pecsétjén²⁰⁹ (1422) lévő Szent László a testvérpár szobortípusának az ú. n. lágy stílusban való átalakítása.²¹⁰ A Keresztrefeszítést ábrázoló, jóval későbbi zágrábi oltárkép mesterét is ez az ikonografiai típus befolyásolta (XVI. sz. eleje). Inkább formai szempontból hatott a kristyóri orthodox templom falfestményére (XIV. század vége),²¹¹ mely magyar szenteket ábrázol, kétízben ugyanolyan alakbeállítással, mint a váradi szobor. Ez a festmény az ugyanott lévő, egyéb magyar vonatkozásokat is tartalmazó freskóktól stílusban, viseletben egyaránt elüt. Az öltözet, a rövid, fürtös hajviselet, mely különösen Szent István alakján a nyugati székesegyházak királysobraira emlékeztet, — erős nyugati befolyást feltételez. A későbbi ribicei falfestménysorozat (1417)²¹² magyar szentjeinek ábrázolásában már túl-

²⁰⁹ V. ö. Balogh J.: *Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége*. Arch. Ért. 1926. 178. l.

²¹⁰ A régibb és az újabb irodalom egyaránt a váradi gótikus pecsétekben az ottani székesegyház gótikus szárnyasoltárainak a másolatait látja, de teljesen tévesen, mert a gótikus építészeti háttér nem más, mint tagoló, díszítő elem, a pecséteken épűgy, mint a korabeli egyéb emlékeken.

²¹¹ Dragomir, S.: *Vechile biserici din Zarand*. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Sectia pentru Transilvania pe 1929. Cluj, 1930. p. 234. — Dragomir érdekes tanulmányára dr. C. Daicovicu egyetemi tanár, műemlék bizottsági titkár úr volt szíves felhívni figyelmemet. — V. ö. Továbbá I. D. Stefanescu könyvét (*La peinture religieuse en Valachie et Transsylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*. Paris, 1930.), melyben a freskók keletkezését hol a XIV. század végére (p. 242, 247, 389), hol a XV. század elejére teszi (p. 112, 182, 242), de úgy látszik, mégis a korábbi keltezést tartja helyesnek.

²¹² Dragomir, op. cit. p. 253.

nyomó a bizánci hatás, de az alakbeállítás, a pajzstartás motívuma itt is²¹³ a váradi szobrot követi.

A testvérpár szinte klasszikus lovagtípusának hatása még egy sokkal későbbi erdélyi emléken, a gyulafehérvári Lázó-kápolna (1512) keresztes pajzsot tartó, koronás, páncélos vitézt²¹⁴ ábrázoló, kiváló dom-borművén (35. kép.) is érezhető, sőt talán itt a legjobban, mert annak ellenére, hogy későbbi stílusú, szellemben igen közeláll hozzá. Tulajdonképen nem más, mint annak renaissance átfogalmazása.

Nem lephet meg, hogy a Kolozsvári testvérek formailag kris-tálytisztá, mély szimbolikus tartalmu lovagszentábrázolása a külföld szobrászatát is befolyásolta. Ebből a szempontból elsősorban a prágai dóm Szent Vencel-szobra (34. kép.) jön tekintetbe, mely 1373-ban készült és a Parler-műhely kőfaragójegyjét viseli. Már Pinder²¹⁵ rámutatott arra, hogy ez a szobor nehezen egyeztethető össze a Parler-kör stílusával, továbbá, hogy a megállás ábrázolása oly meggyőző, amilyenhez hasonlót a korábbi XIV. századi művészetben nem lehet találni és a sírkőszobrászat segítségével sem lehet megmagyarázni. Főleg a fedetlen lábak állásának motívumát (Stehen einer Figur auf unverhüllten Beinen) tartja nagy tettek. Később Kletzl külön tanulmányban behatóbban foglalkozott a szoborral.²¹⁶ Előzményeit az olasz művészetben keresi és mintaképének a Johann von Neumarkt Liber Viaticus-ának olaszos stílusú Szent Vencel-miniaturáját tartja, amelyen már megvannak a szobor főbb motívumai, az alakbeállítás, a lándzsatartás, a háttérfal-ként leomló, hosszú köpeny és az általa is kiemelt és hangsúlyozott motívum: a rálépés a köpenyre. Továbbá utal a Képes Magyar Krónika miniaturáira, melyeken (fol. 11.) hasonló pajzstartó, harcoss alakok szintén előfordulnak. Úgy gondolja, hogy a Vencel-szobor ilyenfajta olaszos emlékek hatása alatt alakult ki, majd végzi fejtegetéseit a következő megjegyzéssel: „Ihre Bindung nach dem Vorbilde hin bleibt so deutlich, dass sie innerhalb der parlerischen Hüttenplastik, rein stilistisch betrachtet, fremd wirkt.“ (S. 154.) Nagyon jellemző mind a végső eredmény, mind a tipológiai levezetés, mely az olasz befolyást döntőnek mutatta ki. A Szent Vencel valóban idegen mintakép után és rész-

²¹³ Radu havasalföldi vajda pénzeit szintén a Kolozsvári testvérek pajzstartó vitéztípusa díszíti. (Moisil, C.: *Monetele lui Radu I. Basarab*. Bulletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Anul X—XVI. 1917—1923. București, 1923. p. 127.)

²¹⁴ Ikonografiai meghatározása nagyon nehéz, mert keresztes pajzsos Szent Györgyöt és más lovagszenteket (Mauritius, Theodorus, Sebestyén, Flórián) szokás ábrázolni, de közülük egyet sem illet meg a királyi korona. (Künstle, K.: *Ikonographie der Heiligen*. Bd. II. Freiburg in Breisgau, 1926.) Lehetséges hogy talán Szent Lászlót ábrázolja, az ugyanolyan beállítású és fegyverzetű párdarabja pedig Szent Istvánt. Ha így lenne, akkor feltűnő ikonografiai eltéréssel állunk szemben, mert Szent László jelvénye mindig a kettős és nem az egyszerű keresztes pajzs. Viszont a magyar szent királyok jelenléte egy magyar kápolnán eszmei és egyházi vonatkozásban nagyon megokolt.

²¹⁵ Pinder, op. cit. S. 62.

²¹⁶ Kletzl, O.: *Die Wenzelstatue mit einem Parlerzeichen*. Zeitschrift für bildende Kunst, 1931—1932. S. 136—155.

ben olasz hatás alatt készült. A közvetlen mintakép azonban nem a Liber Viaticusnak kissé eltérő miniatúrája volt, hanem a Kolozsvári testvérek szobra, amely valóban olasz elemeket is magába olvasztott. A két szobor alapvázában teljesen megegyezik: köpenyháttér előtt kibontakozó lovagalak, mely baljában címeres pajzsot tart. Az összefüggés épen úgy kiterjed az egyensúlyi megoldásra (a támasztó és a pihenő láb hangsúlyozása, a rálépés által kifeszített köpenyháttér), mint a részletekre (a köpeny zsinóros kapcsolása). Viszont eltérő, sőt ellentétes a két szobor stílusa. A Vencel-szobor stílusa sokkal lágyabb, beállítása az enyhe S-alakú lendülettel gótikusabb, általában sokkal északibb jellegű. Mellette a váradi szobornak a merőleges hangsúlyozására és nem az S-vonalra felépített szerkezete szinte olaszosan hat. Ebben a stiláris különbségben egyszersmind a keletkezési időpontok között lévő távolság is kifejeződik. A prágai szobor S-alakú lendülete már későbbi fejlődési fokot²¹⁷ képvisel.

Magának a prágai Szent Vencelnek a dátuma (1373), a váradi szoborral való összefüggést még bizonyosabbá teszi. Ez az az esztendő, amelyben a Szent György-szobrot felállították, amikor, sőt valószínűleg még korábban is, a Kolozsvári testvérpár hosszabb időt fölthetett Prágában. Ott tartózkodásuk alkalmával bizonyára kapcsolatba kerültek a Parler-műhellyel, amely valószínűleg egy vázlat alapján ismerhette meg a kitűnő felépítésű váradi szobrokat. A Kolozsvári testvérek lovagszenttípusa²¹⁸ a Parler-műhelyre oly nagy hatással volt, hogy annak formái megoldását és szellemi tartalmát, a nemzetvédő szimbolummá alakított szent lovag eszményképét, egyaránt átvették. A Parler-műhely szobra viszont erősen befolyásolta a cseh és német művészi területeket. A gyakran előforduló Szent Vencel-ábrázolások jóformán mind a prágai dóm szobrára, tehát közvetve a Kolozsvári testvérek koncepciójára mennek vissza.²¹⁹ Több kutató (Pinder, Kletzl, Tietze) rámu-

²¹⁷ A Vencel-szobor későbbi fejlődési foka, valamint a prágai Parler-körben való élszigeteltsége egyúttal azt is bizonyítják, hogy a váradi töredék tényleg korábbi emlék másolata és nem esetleg a prágai Vencel után készült szobor.

²¹⁸ V. ö. Kletzl következő megjegyzését (op. cit. S. 151.): „Es wird überhaupt klar, dass Impulse von der Ikonographie her nur dann typenbildende Kraft erreichen, wenn sie in den Rahmen einer ausserordentlich künstlerischen Leistung eingehoben erscheinen.“

²¹⁹ Szent Vencel-szobrok a sulzbachi (Oberpfalz) plébánia templomban, a nürnbergi Frauenkircheben (*Zeitschrift für bild. Kunst*, 1931–1932. S. 149.) és a berlini Kaiser Friedrich Museumban (*Kat. Vöge*, No. 54.); Szent Vencelt ábrázoló viktringi oltár a bécsi Stefansdomban (Kieslinger, F.: *Gotische Glasmalerei in Österreich*. Wien, 1928. Taf. XIV. 1.); üvegfestmény Wiener-Neustadtban (Kieslinger, op. cit. Taf. 87.); miniatúrák a Waldstein-breviáriumban és Wenzel von Radetz missaléjában (*Zeitschrift für bild. Kunst*, 1931–1932. S. 139, 148.), továbbá Szent Györgyöt ábrázoló üvegfestmény Judenburgban (Kieslinger, op. cit. Taf. 58.). Szent Vencel ábrázolásának ez a típusa egészen a barok korig élt. (Szent Vencel szobra a prágai várban a régi érseki palotán. Památky archeológické. XXXIV. 1924–25. Tab. LXVI.)

latott arra is, hogy a bécsi Stefansdom hercegszobrai²²⁰ szintén a prágai Szent Vencellel függnek össze, vagyis a Kolozsvári testvérpár művészetének távolabbi hatókörébe²²¹ ezek is beletartoznak.

A váradi királysobrok másik két tagjáról, Szent Istvánról és Szent Imréről, másolat nem maradt fenn, de a Szent László-másolattöredék és a különböző leírások segítségével most már ezekről is tisztább fogalmat alkothattunk. A Szent Imre-szobor körülbelül megegyezhetett a Szent Lászlóval, de esetleg azzal a különbséggel, — feltéve, hogy Evlia Cselebi megjegyzése²²² helyes —, hogy a pajzsot a vállához emelte. Ez a fajta lovagábrázolás szintoly régi eredetű, mint a pajzsot leeresztve tartó típus. A XIV. században főleg az olasz művészetben fordul elő, ahonnan átvette a német és cseh művészet is.²²³ Valószínű tehát, hogy a testvérpár ennél a szobornál még nagyobb mértékben használta fel az olasz mintaképeket,²²⁴ mint a Szent Lászlónál. A két páncélos, pajzsos fiatal vitézzel érdekes ellentétet alkotott Szent István (esetleg hoszszú ruhás, köpenyes) alakja, mely a királyi méltóság régi jelképét, az országalmát, tartotta. Ha ez a szobor is páncélos volt, akkor nagyjából olyan lehetett, mint a mezőtelegdi²²⁵ templomban lévő Szent István-freskó, azzal a különbséggel, hogy fegyverzete a korábbi, Nagy Lajos-kori divatot követte.

A három váradi királysobor, mint architektúrától független, bronz kerek szobrok, melyek egyben történeti személyeket ábrázolnak, szellemben, formában, anyagban egyaránt új irányt, új utakat jelölő alkotások, melyek csakúgy mint a lovasszobrok, átmenetet jelentenek a renaissance-hoz. Fontos lenne tehát tudni, hogy felállításukban mennyire érvényesültek új gondolatok. Elhelyezésükről, a különböző tudósítások mozaikszerű adatait összerakva, eléggé világos képet kaphatunk. Miskolczy azt írja róluk, hogy ugyanott vannak elhelyezve, ahol a lovasszobor, Szamosközy hasonló értesítést ad, de megtoldja azzal, hogy a gyalogszobrok

²²⁰ III. Albrecht (?) a Bischofstor-on c. 1375, IV. Rudolf (?) a Singertor-on c. 1400 és egy ismeretlen herceg már erősen manierisztikus szobra a nyugati homlokzatról a Museum der Stadt Wien-ben [v. ö. Ernst, R.—Garger, E.: *Die früh- und hochgotische Plastik des Stefansdomes*. München, s. a. (1927). Taf. 66—68, 81—83, 91—95.; Tietze, H.: *Geschichte und Beschreibung des St. Stefansdomes in Wien*. Wien, 1931. Abb. 92, 105, 658. S. 144, 147, 156, 525. (Öst. Kunsttopographie Bd. XXIII.)]

²²¹ A Nagy Lajos-kori magyar kultúra külföldi hatásának ez nem az egyedüli példája. Kletzl (op. cit. S. 153.) azt állítja hogy a Képes Magyar Krónika „jene Stilstufe repräsentiert von der der neue böhmische Stil in der Buchmalerei unmittelbar abgesetzt werden kann.“

²²² „... derekukat öv, vállukat pajzs díszítette.“ Bizonyos, hogy ez az általánosítás túlzás, mert pl. határozottan tudjuk, hogy Szent Istvánnak nem volt pajzsa. Szent Lászlóé pedig a váradi töredék tanúsága szerint a földre volt támasztva. Tehát legfeljebb csak az egyik alak emelhetette a vállához a pajzsát.

²²³ V. ö. Kletzl idézett cikkét. Ebből a típusból fejlődtek ki a németországi Roland-szobrok. (Bremen, Halberstadt, Zerbst.)

²²⁴ A vállhoz emelt pajzsral ábrázolt lovag előfordul a Képes Magyar Krónikában is (fol. 11. — *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott műkincsek kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest, 1933. 3. kép.)

²²⁵ Arch. Ért. 1892. 387. l.

35. kép. Szent László (?) Dombornő a Lázó kápolnán.
Gyulafehérvár, Székesegyház.

36. kép. Lovas. Kályhacsempé a vajdabunyadi várból.

nagyon közel állnak a lovashoz („proxime assistunt“).²²⁶ Többet mond Matthias Miles: szerinte a gyalogszobrok a lovasszobortól balra állottak. Feljegyzésének megfelel a Houfnagel-féle metszet (20. kép.),²²⁷ melyen a gyalogszoboralakok a lovasszobortól balra, a székesegyház északnyugati sarka mellett, egymáshoz szorítva jelennek meg.²²⁸ A rajzon, mely túlzottan felületes és naturalista hajlandóságú, a szobrok földre helyezve vannak ábrázolva, miáltal úgy tűnnek fel, mintha a várban járókelő vitézek lennének, csak a felirat alapján lehet őket a szobrokkal azonosítani. Pedig felállításuk nem lehetett és nem is volt ilyen merészen naturalista. Szerencsés véletlen folytán a szobrok felállítási módját hitelesen megállapíthatjuk Szalárdi feljegyzéseiből, ki „az három oszlopokon álló ... statuák“-nak nevezi őket. Fontos és érdekes megjegyzés, mert azt bizonyítja, hogy a szoborművek önálló, architektúrától független jellege a felállításban is kifejezésre jutott. Új, renaissance-os gondolat érvényesül ebben is, szemben a gótikus dómszobrászat architektúrához kötött szoboralakjaival. Mivel azonban a fejlődés sohasem ugrásszerű, a felállítást nem szabad úgy elképzelni, mintha ezek az oszlopok teljesen szabad térbe lettek volna elhelyezve. Valószínűbbnek tartjuk, hogy az oszlopok a székesegyház homlokzatának északnyugati oldalához voltak illesztve és ezeken álltak a szobrok.²²⁹ Ilyen módon biztosítva volt nemcsak a szobrok önállósága, az architektúrától való függetlensége, de egyszersmind a szabad térbe való elhelyezés egyensúlya is, mert a székesegyház falfelülete nyugodt háttérrel adott a szobroknak.²³⁰

A három királysobor története egybeesik a lovasszoboréval. A róluk szóló feljegyzések azonban jóval gyérebbek, mert sokkal kevésbé foglalkoztatták a krónikairók képzeletét, mint a lovasszobor. A nép azonban szeretettel vette körül, és, mint már említettük, Várad talizmánjainak tekintette őket. Szívós ragaszkodásuk hiúsította meg Rudolf császár tervét is, ki a szobrokat Prágába akarta vitetni. Pusztulásuk Várad elestével (1660) következett be. A bevonuló török csapatok, mint a magyarok bálványait, széttörte, majd később Belgrádba hurcolta, ahol ágyúöntésre próbálta felhasználni.

²²⁶ Ez a megjegyzés indította Bagyaryt arra a téves feltevésre, hogy a három gyalogszobor a lovasszobor mellékalakjaiként volt felállítva. Felesleges bizonyítani, hogy a XIV. században ilyen szoboresoport elképzelhetetlen.

²²⁷ A metszet megdönti Kárász Leónak ama feltevését, hogy a gyalogszobrok a lovasszoborral egy sorban álltak volna.

²²⁸ Johann Sibmacher metszetén (Történelmi Képcsarnok 627. sz.) a bronzszobrok teljesen értelmetlenül eltorzítva, a székesegyház északi falához kapcsolódó épület felett tűnnek fel félalakban.

²²⁹ Talán erre vonatkozik Miksa főherceg következő megjegyzése is: „wie sie an der Kirchen stehen sollen.“

²³⁰ Fejlődéstörténeti szempontból érdekes, hogy hazánk másik, szintén történeti személyeket ábrázoló nevezetes bronzszobor-sorozata, Mátyás budai palotáját díszítő Hunyadi-szobrok, — mint török források alapján sikerült megállapítanunk, — a palota homlokzatán fülkékben voltak elhelyezve. (v. ö. Balogh J.: *Buda és Pest a renaissance korban*. Német fordításban megjelent — *Budapest als Kunststadt*, hgg. von Prof. A. Hekler. Küsnacht am Rigi, 1933. S. 34.)

IV.

A középkorból kevés néven nevezhető művészegyéniség ismeretes, érthető tehát, hogy amikor egy-egy signatura alapján ilyen felbukkan, a kutatás igyekszik munkásságát különféle attribúciók segítségével kiszélesíteni. Így volt ez a Kolozsvári testvérek esetében is. Alig vált bizonyossá Wenrich tanulmánya alapján, hogy a prágai szobor az ő művük, Hampel több cikkben megkísérelte bebizonyítani, hogy az aacheni magyar címerek, Nagy Lajos király ajándékai, a testvérpár munkái, sőt odáig ment fejtegetéseiben, hogy a címereket díszítő félállati alakokban arcképüket ismerte fel. Feltevése merőben lehetetlen. Mint már a Szent György-szoborral kapcsolatban rámutattunk, a stílussajátságok nemcsak nem hasonlóak, hanem egyenesen ellentétesek. A magyar kutatók nagy része nem is fogadta el Hampel feltevését, viszont a német kutatók, egészen Pinderig többé-kevésbé mindig együtt emlegették a prágai szobrot és az aacheni címereket. A két teljesen különböző világból származó emlék összekapcsolása sok további téves megállapításra adott alkalmat és még a legújabb időkig is egyik főoka annak, hogy a német kutatók sok tekintetben helytelen beállításban szemlélik a prágai Szent Györgyöt.

Az aacheni címerekre vonatkozó feltevés részben azért is tudott a közfelfogásban meggyökeresedni, mert ezáltal a testvérpár működését Nagy Lajos megbízásával hozhatták összefüggésbe, amint a prágai szobrot is igyekeztek Nagy Lajossal, mint állítólagos ajándékozóval, összekapcsolni. Mindkét feltevés hibás lévén, jelenleg nincs pozitív adatunk arra vonatkozólag, hogy a testvérpár a művészetkedvelő király számára is dolgozott volna. De annak ellenére, hogy sem oklevél, sem emlék nem bizonyítja, hogy a testvérpár az udvari művészek²³¹ sorába tartozott, elképzelhetetlen, hogy Nagy Lajos ne vette volna igénybe országa legkiválóbb művészeinek munkásságát. Kapcsolatukat, — melynek csak azért nem maradhatott nyoma, mert a visegrádi és egyéb királyi várak emlékei elpusztultak, — annál is inkább feltételezni kell, mert a testvérpár művészetét a lovagi és udvari kultúra teljesen áthatotta.

Hampel feltevése szolgáltatott alkalmat arra is, hogy Pinder és

²³¹ Ilyen udvari művészek voltak Károly Róbert idejében „magister Paulus filius Michaelis de Lyppua (Lippa) carpentarius domini regis“ (1329, 1337), aki talán a visegrádi építkezésekben vehetett részt (Nagy I.: *Anjoukori Okmánytár* II. Budapest, 1881. 439—441. l.; III. Budapest, 1883. 437. l.; V. Budapest, 1887. 249, 309. l.), Pietro da Siena „aurifaber noster“ (1331), továbbá „magister Herthul pictor domini regis“ (1326). Nagy Lajos idejében az említett Paulus carpentarius (1345) és Hertul festő (pictor noster 1348), azonkívül „Nicolaus cimerarius noster“ (1352), később „pictor noster“ (1356), „magister Johannes pictor regis Hungarie“ (†1370, — a festőkre vonatkozólag v. ö. *Magyar Könyvszemle* 1930. 390—392. l.), „Magister Ambrosius murator noster de Diosgewr“, aki nyilván a gyönyörű diósgyőri vár mestere volt (Fejér G.: *Codex diplomaticus Hungariae*. Tom. IX. Vol. V. Budae, 1834. p. 254.) és „Conradus campanista noster“ (1357).

Brătianu a Kolozsvári testvéreknek²³³ tulajdonították a Curtea de Argeşben előkerült nagy arany övcsatot, mely Radu Negru havasalföldi vajda tetemét díszítette. Feltevésük, melyet ők maguk is inkább csak lehetőségnek tartottak, nem talált elfogadásra. Roth és Drăghiceanu²³³ igen helyesen meg is cáfolták. Ez az érdekes XIV. századi ötvösmunka valóban nem hozható kapcsolatba a Kolozsvári testvérekkel, az aacheni nagy címerekkel azonban mégis erős stílusrokon-ságot mutat, úgyhogy Roth Viktor véleményéhez csatlakozva valószínűnek tartjuk, hogy erdélyi szász ötvösök munkája.²³⁴ Nagy Lajos idejében, épen a király politikai, hittérítői törekvései következtében Havasalfölddel igen élénk volt az összeköttetés. A király szerzeteseket küldött, hogy a románokat megnyerje a római katolikus hitnek, majd élete végén felállította a rövid életű argyasi (Argeş) püspökséget.²³⁵ Ha katolizáló törekvései nem is találtak visszhangra, udvarának lovagi kultúrája mégis erősen hatott Radu Negru vajdára, ki öltözetében, ékszereiben, pénzeiben egyaránt²³⁶ a magyar Anjouk szokásait követte. Az Anjou-kori magyar kultúra kisugárzó erejének ezek ugyanolyan emlékei, mint a kristyóri falfestmények.

A testvérpár egyéni művészete a külföldi kutatást is arra indította, hogy hatásuk irányát, erejét nyomozza. Két bécsi mütörténész, Ernst Garger és Franz Kieslinger, felvetették azt a gondolatot, hogy a bécsi Stefansdom Singertorját díszítő, lovagokkal túlszűfolt relief, mely Szent Pál megtérését ábrázolja, a Kolozsvári testvérek hatása alatt készült. Feltevésük, bármennyire is érdekes, mégsem fogadható el. A relief és a prágai szobor között még oly fokú stílusösszefüggés sincs, melyből akár távoli hatásra lehetne következtetni. A bábszerű alakok, melyekből teljességgel hiányzik a Szent György könnyed hajlékonysága és finom körvonalai, az esetlen járású jámbor lovacskák, nemesak kapcsolatban nincsenek a prágai szoborral, hanem annak formában és felfogásban egyaránt tökéletes ellentétei.

²³² Drăghiceanu, V.: *Curtea Domnească din Argeş*. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Anul X—XVI. 1917—1923. Bucureşti, 1923. p. 68.

²³³ Drăghiceanu, op. cit. p. 68.

²³⁴ A szász-román kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozólag v. ö. Horváth J.: *Az erdélyi szász városok közgazdasági viszonyai a nemzeti fejedelemség megalakulásáig*. Gyula, 1905. 50. l.; Jickeli, O. F.: *Der Handel der Siebenbürger Sachsen bis zur Schlacht bei Mohatsch*. Hermannstadt, 1912. S. 21—22.

²³⁵ V. ö. Pór A.: *Nagy Lajos*, Budapest, 1892. 407—409. l.; Szilágyi S.: *A magy. nemz. tört.* III. Budapest, 1895. 278. l.; Miskolczy I.: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, 1923. 123. l.; Jancsó B.: *Erdély története*. Cluj-Kolozsvár, 1931. 65—66. l.; továbbá Drăghiceanu op. cit. p. 42.

²³⁶ *Buletinul*, X—XVI. 1923. p. 56, 47, 103, 116, 61. V. ö. Drăghiceanu megjegyzését (op. cit. p. 57.): „Statul și societatea noastră din veacul al XIV-lea se organiză de pe modelul Ungariei angevine.“

A sok hozzászólást kiváltó, de helytelen feltevésekkel²³⁷ szemben Czakó Elemérnek az az érdekes és minden tekintetben meggyőző tanulmánya, melyben Nagybánya város gyönyörű pecsétjét²³⁸ (38. kép.) a Kolozsvári testvérek művészetéhez kapcsolta, semmi figyelmet sem keltett. Holott eddig ez az egyetlen emlék, melynek stílusa csakugyan összefügg a testvérpár művészetével. A pecsét nemcsak régi oklevelek lenyomataiból ismeretes, hanem az 1906-ban előkerült, ezüsthől öntött eredeti²³⁹ pecsétnyomóról is. (Nagybánya, Városi Levéltár — 37. kép.).^{239a} A rajta lévő ábrázolás érdekes vegyüléke a királyi fenség szimbolumának és a mindennapi élet jelenségeinek. Az előbbit Szent István trónoló alakjával jelképezi a művész, az utóbbit a foglalatосkodó bányászokkal. A két jelenetet roppant ügyesen, hármas lépcsőzetű, sziklás hegygel kapcsolja egybe oly módon, hogy a legfelső csúcsra helyezi a királyt, a hegy aljába pedig a bányászokat, miáltal a kompozíció formai elemeit hatásosan használja fel a szimbolikus tartalom kiemelésére. A pecsét a heraldikai sémáktól elütő ábrázolásával, magas művészi színvonalával, nem kevésbé nagy méreteivel (átmérője 74 mm.), újszerű nyolcszögű alakjával, sőt szokatlan feliratával²⁴⁰ egyaránt kiemelkedik az egykorú akár belföldi, akár külföldi várospecsétek közül. A nagybányai pecsét több mint okiratot megerősítő jelvény, az önálló szobrászi remekmű magaslatán áll. Mestere csak nagy művész lehetett, nem méltatlan a Kolozsvári testvérek vésőjére sem. A stílussajátságok, mint a tiszta, világos, kiegyensúlyozott kompozíció, az emberi mozgás folyamatos, valóságos ábrázolása, és különösen a tájképi háttér a sziklatömbökkel, fákkal és a talajra nyomott virágokkal, meg épen a testvérpár művészetére utalnak. Ez az olasz eredetű tájképábrázolás²⁴¹ Magyarországon csak a Kolozs-

²³⁷ Toldy Ferenc nyomán többen azt állítják, (Vass József, Buday Károly), hogy a Kolozsvári testvérek műve volt a négy evangélista mellszobra Váradon. A téves attribúció Miskolczi szövegének félreértésén alapszik. Hasonlóképpen tévesen és alaptalanul állítja Mangold, hogy a kassai dóm szobrai (Károly Róbert, Erzsébet, Nagy Lajos, illetőleg helyesen Szent István, Szent László, Szent Imre szobrai. V. ö. Mihalik I.: Három kassai kőszobor. Arch. Ért. 1910. 213. l.) a testvérpártól származnak.

²³⁸ Henszlmann I.: *A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei*. Arch. Köz. IV. 1864. 129. l.; Decsényi Gy.: *Nagybánya régi pecsétjei*. Turul, 1886. 97. l.; Schönherr Gy.: *Nagybánya város XIV. századi pecsétjei*. Turul, 1906. 1. l.

²³⁹ A technikai kivételre vonatkozólag v. ö. Czakó megállapításait (Turul 1906. 11—12. l.)

^{239a} A közölt képek kliséit a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak köszönöm. Mindkettő először a Turul 1906-ik évfolyamában jelent meg. (2. és 5. l.)

²⁴⁰ A szokásos vallásos és erkölcsi tartalmú feliratok helyett a következő, már kissé humanistaízü jelmondat díszíti: S. D. R. D. MVTVVS. AMOR. CIVIV. OPTIMV. E. CIVITATIS. FMAMETV. (Sigillum De Rivulo Dominarum. Mutuum amor civium optimum est civitatis fundamentum. — Schönherr olvasása.)

²⁴¹ A több levélből összeállított tölgygalyak a prágai szobor sziklás talapzatának rányomott levéldíszjei között épúgy előfordulnak, mint a pecséten.

37. kép. Nagybánya város pecsétnyomója.
Nagybánya, Városi levéltár.

38. kép. Nagybánya város pecsétje.
(Új lenyomat.)

vári testvérek művészetében volt ismeretes.²⁴² Valószínű tehát, hogy a nagybányai tyarium az ő művészetükkel függ össze, sőt a pecsét nagy művészi értékei feljogosítanak arra is, hogy azt egyenesen a testvérpár munkájának tartsuk, mely a 60-as évek végén, a 70-es évek elején,²⁴³ körülbelül a Szent Györggyel egyidőben készülhetett.

Tekintve, hogy a különböző nemzetek pecsételmei művészet-történeti szempontból nincsenek kellőképpen közzétéve, sőt túlnyomórészt kiadatlanul hevernek a levéltárakban, céltalan fáradság lenne a nagybányai pecsét előzményei után kutatni. Különbösen is a pecsét kompozíciója annyira egyéni, hogy aligha lehet hozzá közvetlen mintaképet találni. Művészi gyökérszálai inkább a nagy szobrászathoz vezetnek, az olasz bronz- és ezüstreliefek tájképi háttereihez, továbbá a középkori szobrászat Európa-szerte divatos hónapábrázolásaihoz és talán még közvetlenebbül a firenzei Campanile domborműveihez,²⁴⁴ amelyek sok szeretettel és részletmegfigyeléssel ábrázolták a különböző mesterségeket, emberi foglalkozásokat. Nem hiányzik a pecsétből a helyi vonás sem. Szent István alakja Károly Róbert második kettős pecsétjének királytípusát követi, amely mint láttuk, Pietro da Siena munkája. A Kolozsvári testvérek ebben a munkájukban is szerencsés kézzel, biztos fínom ösztönrel olvasztották össze a helyi hagyományokat az olasz újításokkal.

V.

A Kolozsvári testvérekkel összefüggő problémák utolsó csoportja faji származásukra vonatkozik. Az idevágó vélemények csak olyan ellentétesek, sőt sokszor zavarosak, mint az alkotásukról, a Szent Györgyszoborról valók. A magyar művészettörténészek egy része magyar művészeknek tartja őket, mások ismét (Hampel) a szász kutatókkal együtt szász eredetűeknek. Természetesen az utóbbi felfogás vert gyökeret a német tudományban, amelyik ezen a réven művészetükre is igényt emel.

A szász leszármazás érveit legvilágosabban és a leghatározottabb formában Pinder foglalta össze. Szerinte Kolozsvár német város és a testvérpár maga prágai signaturájukban szülővárosuk nevét németül, még hozzá szász dialektusban jelölte meg. Majd tovább folytatva, annak a véleményének ad kifejezést, hogy ilyen remekmű, mint a prágai Szent

²⁴² A Nagy Lajos-kori magyarországi művészet irányaira jellemző, hogy Újbánya pecsétnyomója (Budapest, M. Nemz. Múz.) viszont nem olasz, hanem francia hatás alatt keletkezett.

²⁴³ Schönherr (Turul, 1906. 6. 1). úgy véli, hogy abban az időben készült, midőn a város Nagy Lajostól 1347-ben és 1376-ban kiváltságokat kapott. Szerinte keletkezése közelebb áll az első dátumhoz, mint a másodikhoz, mert 1360 táján a városnak már kis pecsétje is volt. Nem bizonyos azonban, hogy a kis pecséttel egyidejűleg éppen ezt a nagy pecsétet használták; lehetett az egy régebbi típusú is. Ezért úgy gondoljuk, hogy helyesebb a stílussajátságok alapján a Szent Györggyel egyidejűleg, a 70-es évekre, keltezni.

²⁴⁴ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 443—446.

György csak régi kultúrából fejlődhetett ki, nem pedig a fiatal és félreeső magyar művészetből. Az utóbbi érv művészeti jellegű, melyre csak később térünk rá. Előbb a két, illetőleg három történeti-filológiai érvet kell megvizsgálnunk.

Pinder első és talán leglényegesebb érve az, hogy Kolozsvár német város. Kolozsvár fejlődésében és régi történetében a németiség szerepét és jelentőségét a magyar és szász kutatás egyaránt eléggé kidomborította, úgyhogy itt felesleges vele foglalkozni. Ezzel szemben szükséges, hogy Kolozsvár magyar lakosságára vonatkozó adatokat felsorakoztassuk. A kolozsvári régi Zápolya-utcából honfoglaláskori temető maradványai kerültek elő. A Várad Regestrum 1213—1229-ből való feljegyzései a kolozsvári (castrum Clus) várjobbágyok között számos magyar nevet sorolnak fel.²⁴⁵ Az epternachi kolostornak a tatárjárás idejéből (1241) való feljegyzése, mely aligha lehet a magyarok javára elfogult, Kolozsvárnak csak magyar lakosságáról tud. („Item in quodam castro quod dicitur Clusa ceceidit infinita multitudo Ungarorum“).²⁴⁶ A XIII. és XIV. századi oklevelekben a Kolozsvár környéki falvak, helységek magyar névjelzésekkel szerepelnek.²⁴⁷ Kolozsvár neve teljes alakjában (Clusvär) először a magyar „vár“ végződéssel fordul elő (1275), míg annak szó szerinti német fordítása (Clusenburg) csak 1349-ben.²⁴⁸ A XIV. századi kolozsvári határjárási oklevelek túlnyomó részben magyar határneve-

²⁴⁵ Márki S.: *Kolozsvár neve*. Földrajzi Közlemények, 1904. 401, 402—404. I.

²⁴⁶ Korrespondenzblatt des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Bd. I. 1878. S. 93.

²⁴⁷ Várad Regestrum feljegyzése 1229-ből (Márki, op. cit. 403. l.), az 1282, 1291, 1299, 1326, 1347, 1352. 1361, 1368, 1371, 1374 (Jakab *Oklevéltárának* II, 12, 13, 14, 15, 20, 25, 27, 29, 34, 40, 44. számú oklevelei), az 1283. (Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae*. T. V. Vol. III. Budae, 1830. p. 153—156), és az 1297-i oklevelek (Zimmermann, Fr.-Werner, C.: *Urkundenbuch zur Gesch. der Deutschen in Siebenbürgen*. Bd. I. Hermannstadt, 1892. S. 205—208.)

²⁴⁸ A „Clus“ szó eredetére vonatkozó megjegyzéseket l. a 100. jegyzetben. Adolf Schullerus maga (Korrespondenzblatt Bd. XXVIII. S. 30—31.), ki német szónak tartja, elismeri, hogy nem származhatott a német telepesektől, mert már azok feltűnése előtt használatban volt. Rudolf Schuller (*Aus der Vergangenheit Klausenburgs*. Cluj-Klausenburg, 1925. S. 15.) a német eredetmagyarázatnak ezt a nehézségét megkerülendő, azt állítja, hogy a castrum Clus Kolozs-Aknával és nem Kolozsvárral azonos, de merész feltevését semmivel sem tudja bizonyítani. Karácsonyi János egyik munkájában (*Erdély és Szent László*. Erdélyi Múzeum, 1915. 30. l.) a latin eredet mellett foglalt állást (ciausa-clusa), ugyanő tíz évvel később (*A vallon-olaszok Erdélyben*. Magyar Nyelv, XXI. 1925. 23. l.) a Clus nevet azzal a feltevessel magyarázza, hogy Szent István ide a gyepük védelmére latinul, illetőleg ó-francia nyelven beszélő vallon-olaszokat telepített (clausa-clusa-clus-clos). Történeti adatokkal ő sem rendelkezik. V. ö. továbbá Nicolae Drăganu munkáját (*Români în veacurile IX—XIV. pe baza toponimiei și a onomasticeii*. București, 1933. p. 437—441.), melyben ismerteti az eddigi magyarázatokat, azonkívül kifejti új elméletét, mely szerint Clus a szláv Miklus szóból eredne (Miklus-Klus-Cluj).

ket sorolnak fel.²⁴⁹ A Kolozsvárra vonatkozó oklevelekben igen sok a magyar szó, kifejezés.²⁵⁰ A városi polgárok között is számos magyart találhatunk (comes Thomas, filius Zekul civis de Kuluswar^{250a}, Ladislaus dictus Darabus^{250b}, Johannes Bogar^{250c} stb.). Már a XIV. század első felében (c. 1327—1340) nagy szerepet játszott a város életében a generatio Zekul vagy Scekul vagyis a Székely nemzetség.^{250d} Valószínűleg ebből a családból származott a fentemlített Thomas Zekul és ennek a fia, Nicolaus városbíró. A városi magisztrátus előljárói között is voltak magyarok, bár ezeket már nehéz kiválasztani, mert a latin nevek épügy jelölhettek magyar, mint német származású embereket.²⁵¹ Ezért csak a föltétlenül biztosak közül három igen jellemző példát említünk: Petrus Czekel esküdt polgárt 1323-ból^{251a}, Johannes Zekelt, a város megbízottját 1352-ből²⁵² és a Székely nemzetség előbb említett tagját, Nicolaus filius Thome dictus Zekul-t, ki 1377-ben volt városbíró.²⁵³ Tehát a magyarok nemcsak a megyei kormányzásban²⁵⁴ vettek részt, hanem a város igazgatásában is. Van adat arra is, hogy a magyarok az ipari életben tevékenykedtek. 1381-ben a szűcsök egyik céhmestere, Jakab, kétségtelenül magyar volt.²⁵⁵

²⁴⁹ Az 1366. (Jakab: *Oklevéltár*, I. 56—57. l.), 1370. (Jakab: *Oklevéltár*, I. 65. l.), 1377. (Zimmermann, Fr.—Werner, C.—Müller, G.: *Urkundenbuch*, II. Hermannstadt, 1897. S. 465—471.; Jakab: *Oklevéltár* I. 86—94. l.), 1381. (*Urkundenbuch*, II. S. 544.), 1413. (*Urkundenbuch*, III. Hermannstadt, 1902. S. 580, 589.) határjárás oklevelek. Az 1366-i oklevélben szereplő magyar határnevek: Gyewrgyfalva, Felekpataka, Hataarpataka, Zupurberez, Zamosfalva, Hegeshalom, Cherebereke, Baglyasto, Patha, Erewspatakfeo, Sooskwth, Akna tere. Az 1370-ikiben: feneketlen tou, Starkpataka. Az 1377-ikiben: flekhegy, [Felek hegy], Banabyk, Rewd, Gyurgfalwa, Ahton, Rivulus potak vulgariter dictus, Zamusfalva, Patha, monticulus vulgariter domb dictus, Wasarew, Sospatak, Zamus, Bochteleke pataka, Tarchaháza, Ondoteleke, Zentmyklos, Swk, Feyrd, Teulgyspatak, Kayantho, patok, magnum meatum aque similiter patak dictum, papfalva, patak, Tulfahatar, Andornokmal, potok, Kwbanya, Baach, Monostar, papfalvapataka, Nadas. Az 1381-ikiben: Bothtelkepataka, Capus. Az 1413-ikiben: Kewkuthpathaka.

²⁵⁰ 1316-ban „causis... vulneris, quod wlgo dicitur Boyseb“ (Jakab: *Oklevéltár*, I. 16. sz.). 1331-ben „sylvas nostras, vulgariter „Feketw Erdw“ vocatas“ (Jakab: *Oklevéltár*, I. 21. sz.); 1366-ban „cortices arborum vulgariter Cheer vocate“ (Jakab: *Oklevéltár*, I. 31. sz.); „arbore tiljs vulgariter Harsffa vocata“ (Jakab: *Oklevéltár*, I. 32. sz.); 1377-ben: „rivulus patak vulgariter dictus, monticulus vulgariter domb dictus“ (Jakab: *Oklevéltár*, I. 54. sz.).

^{250a} *Urkundenbuch*. I. S. 516.

^{250b} *Urkundenbuch*. II. S. 277.

^{250c} *Urkundenbuch*. III. S. 50.

^{250d} Nagy I.: *Anjoukori okmánytár*. IV. Budapest, 1884. 503—506. l.; *Urkundenbuch*. I. S. 506—507., 516; *Urkundenbuch*, II. S. 27—28.

²⁵¹ v. ö. Jakab: *Oklevéltár*, I. 353. l.

^{251a} *Urkundenbuch*. I. S. 378.

²⁵² Jakab: *Oklevéltár*, I. 27. sz.

²⁵³ Jakab: *Oklevéltár*, I. 51. és 53. sz. Város bírósága körül-belül 1368-tól 1384-ig tartott. (V. ö. *Urkundenbuch*, II. S. 312; 456, 462, 464, 465; 493, 494, 496; 503, 504, 508; 547; 559, 560, 561; 587, 588.)

²⁵⁴ V. ö. Wertner, M.: *Siebenbürgens Komitatsbeamtenkörper*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, Bd. XXIX. 1899. S. 257—264.

²⁵⁵ Jakab: *Oklevéltár*, I. 64. l. jegyzet.

A magyarság nem volt érzéketlen a vallási és művészi étellel szemben sem. 1372-ben Bakányi Péter és felesége a Magyar-utcában lévő telküket („in platea Mager Utcha vocata“) a Szent Mihály-egyháznak adományozták.²⁵⁶ Ugyanebből az oklevélből az is kitűnik, hogy a magyar lakosságról nevezték el a város egyik utcáját. Mint a XV. századi oklevelekből tudjuk, a magyarság főképp a Farkas-, Király-, Közép-, Magyar-, Szent Péter-, Híd-, Monostor-, Széna-, Szeben-, Fazekas- és Torda-utcákban lakott, melyeket már ekkor magyar nevükön említenek.²⁵⁷ Ugyancsak XV. századi oklevelekből értesülünk arról, hogy már Nagy Lajos korában a magyaroknak külön templomuk volt, az „Ecclesia Beatorum Petri et Pauli apostolorum“, mert ebben az időben a királytól telket kaptak, hogy reája az egyház malmát felépíthessék. Az oklevél maga úgy emlékezik meg a templomról, mint amelyik a legrégibb időktől kezdve („a primaevs temporibus“) az ott lakóknak plébániai és főegyháza volt. („parochialis... primordialis et Capitalis Ecclesia“).²⁵⁸ A szász lakosság hatalmi és számbeli túlsúlya Zsigmond király uralkodása idejében jutott. Előretörésük azonban korántsem nyomhatta el teljesen a magyarságot,²⁵⁹ sőt annál nagyobb ellenállásra ösztönözte. A XV. század közepén (1453) a magyarság külön testületet alkot, amelyik maga szedte be a városi adót.²⁶⁰ Ugyanekkor soraikból a legkülönbözőbb iparágak²⁶¹ művelői kerültek ki, többek között ötvösök, kőfaragók és asztalosok is. Kultúrális²⁶² és hatalmi súlyuk eredménye Szilágyi Mihály kormányzónak 1458-ban kelt rendelete,²⁶³ melyben úgy intézkedik, hogy a bíró az egyik évben magyar, a másikban a szász nemzetből választassék, továbbá a centumvirek és az esküdtek fele magyar, fele szász legyen.²⁶⁴

Az utóbb említett adatok már a XV. századból valók, de mivel föltétlenül hosszú évtizedekre, sőt mondhatni két századra visszanyúló fejlődés eredményei, a XIV. század viszonyainak megítélésénél

²⁵⁶ Jakab: *Oklevéltár*, I. 70. l.

²⁵⁷ V.ö. Szabó K.: *A kolozsvári magyar polgárság összeírása 1453-ból*. *Tört. Tár* 1882., 525—541., 729—745. l. (A „Regestrum Hungarorum de civitate Clusvar“ című, 1453-ból való kézirat közlése). Jakab: *Oklevéltár*, I. 167., 189. l.

²⁵⁸ Jakab: *Oklevéltár*, I. 190. l.

²⁵⁹ Több más erdélyi helységben a szászság előretörése a korábbi magyar telepeket többé-kevésbé megsemmisítette. (Kisch, G.: *Erloschenes Magyarentum im Siebenbürger Sachsenlande*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Bd. XLII. 1924. S. 135—160).

²⁶⁰ *Tört. Tár*, 1882., 525. l. V. ö. ezenkívül Jakab: *Oklevéltár*, I. 187. és 189. l.-on közölt okleveleket, melyek „tota Communitas hungarice nacionis“ról emlékeznek meg.

²⁶¹ Voltak magyar fazekasok, lakatosok, üvegesek, takácsok, szűcsök, süvegesek, nyergesek, ijgyártók, pajzsgyártók stb. stb. Felsorolásukat l. a „Regestrum Hungarorum de civitate Clusvar“-ban. (*Tört. Tár*, 1882., 525—541., 729—745. l.)

²⁶² Ugyanez az összeírás több magyar „literatus“-t is megemlít.

²⁶³ Jakab: *Oklevéltár*, I. 192. l.

²⁶⁴ Mint érdekes adatot említjük meg, hogy Miklós szebeni ötvös leánya, Ágnes, 1469-ben Franciscus Italicus de Florencia, kolozsvári lakos házában tanult magyarul. (Jakab: *Oklevéltár*, I. 231. l.)

is bizonyos fokig tekintetbe kell venni azokat, annál is inkább, mert már a XIV. századból való adatokban megvannak ennek a kialakulásnak a gyökerei.²⁶⁵ Bár a XIII—XIV. századból Kolozsvár magyar lakosságáról az okleveles anyag pusztulása következtében csak gyér adataink lehetnek, mégis ezek elegendő és kétségbevonhatatlan bizonyítékot szolgáltatnak a magyarság ottlételéről, sőt némileg politikai és kulturális életéről is tájékoztatnak. Kolozsvár korántsem volt olyan tiszta német város, mint Nagyszeben vagy Beszterce, lakosai között magyarok és szászok egyaránt voltak. Tehát semmiképpen sem lehet azt állítani, hogy a testvérpár azért szász eredetű, mert Kolozsvár német város volt. (Pinder: „zudem-Klausenburg war eine deutsche Stadt.“) A helyzet az, hogy Kolozsvár nemzetiségi viszonyaiból nem lehet határozottan megállapítani a testvérpár faji származását. A kérdést ezen az alapon nem dönthetjük el, mert épúgy származhattak a magyar, mint a német lakosságból.

Pinder második érve a német származás mellett úgy szól, hogy a testvérpár prágai szobrán szász dialektusban nevezte meg szülővárosát. Ha utánanézzünk, hogy ez a megállapítás honnan ered, rájövünk arra, hogy ez az első pillanatban nagyon meggyőzőnek, sőt döntőnek ható érv mindössze egy elképzelt lehetőség feltételes valószínűsítésén alapszik. A feltevés története a következő: 1906-ban Roth Viktor megkérdezte a *Korrespondenzblatt des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* szerkesztőségét,²⁶⁶ vajjon nem lehetséges-e, hogy a szobron „Clussenbrich“ helymegjelölés volt. Levele szószerint így hangzik: „Ich glaube, dass weder die Lesart „Clusenbach“ noch die Lesart „Clussenberch“ richtig ist, sondern „Clussenbrich“. Ist meine Ansicht begründet, so wäre damit für unsere Geschichte der Plastik viel gewonnen. weil dann die siebenbürgische-sächische Namensform vorläge. Es wäre damit auch der Beweis geliefert, dass Georg und Martin von Klausenburg nicht nur Siebenbürger überhaupt, sondern zugleich Sachsen gewesen sind.“ (Tehát Roth maga sem volt teljesen biztos a testvérpár szász eredetében.) A szerkesztőség (Adolf Schullerus) válaszában kifejti, hogy a prágai szobor feliratát 1757-ben megújították, akkor kaphatta a Clussenberch névformát, a téves Clussenbach név pedig egyedül a berlini gipszmásolaton fordul elő, majd így folytatja: „welches die Originalform gewesen ist, lässt sich natürlich nicht mehr feststellen, doch geht, wenn auch die Originalinschrift Clussenberch gelautet haben sollte, diese Lautform augenscheinlich auf die Form —brich zurück, die wir doch auch für jene Zeit schon annehmen müssen.“ Példaképpen említi Syberg nevét, mely a következő formákban fordul elő: Syberg (1289), Syburg (1414), Seybrich (XV. sz. vége). „Nach Analogie von Seybrich, Syberg steht also philologisch der Deutung von Clussenberch als —brich nichts im Wege“, végzi fejtegetéseit Schullerus. Roth a

²⁶⁵ Kolozsvár XIV.—XV. századi magyar lakosságára vonatkozólag v. ö. még ezenkívül Jakob: *Kolozsvár története*, I. Buda, 1870., 353—357. l. és Márki. op. cit. 401—402. l.

²⁶⁶ *Korrespondenzblatt*, Bd. XXIX. 1906. S. 31.

Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen c. munkájában részletesen közli Schullerus gondolatmenetét és felfogását magáévá teszi. Innen került aztán Pinder könyvébe most már határozott tényként az, hogy a testvérpár szász dialektusban nevezte meg szülővárosát. Íme, így lett az elméleti feltevésből harmadkézben már kétséget nem tűrő tény. A kérdés filológiai részéhez nem szólhatunk hozzá, mert erre a feladatra nem vagyunk illetékesek, de tulajdonképen nem is szükséges, mert a történeti tények úgyis eléggé ellentmondanak Schullerus teljesen elméleti jellegű fejtegetéseinek. Tudvalévő, hogy a prágai szoborfelirat egyetlenegy másolatában sem fordul elő a Roth által feltételezett „Clussenbrich“ változat, sőt a Schullerustól említett „Seybrich“ analogia is csak a XV. század végéről való. A kérdést teljesen eldönti az a tény, hogy nincs egyetlenegy olyan oklevél vagy feljegyzés sem a XIV. századból, sem a későbbi időkből, amelyben a feltételezett „Clussenbrich“ változat előfordulna. A feltevésnek semmiféle pozitív alapja nem lévén, bizonyító ereje sem lehet. A prágai signaturán Kolozsvár neve nem szász dialektusban szerepelt, hanem egyszerűen csak németül, mégpedig, mint fentebb kifejtettük, valószínűleg Clusenburg formában, tehát a legelső német változatban.

A szoborfeliraton szereplő német helynév a szász, de főként a német kutatók leggyakrabban hangoztatott érve a testvérpár német származása mellett, pedig a kérdést több oknál fogva még ez sem dönti el. Először azért nem, mert — mint már fentebb kimutattuk, — a feliratot nem a Kolozsvári testvérek fogalmazták, hanem a prágai udvar valamelyik latinul tudó, humanista műveltségű papja, akinek a felfogásához, nyelvtudásához a testvérpár alkalmazkodott. Az ő szerepük nem volt több, mint hogy a valószínűleg német nyelven folyó megbeszélés alkalmával városuk nevét németül mondták be, amint ez a német nyelvhasználat alkalmával idegen földön természetes volt. A feliratot német pap fogalmazta, tehát a testvérpár is csak német városnevet mondhatott, mert csak ez volt a szövegíró számára érthető, otthonos hangzású. Ha a Kolozsvári testvérek szülővárosukat az akkor túlnyomóan német kultúrájú Prágában német nyelven jelölték meg, ezzel csak a közérthetőségnek tettek eleget, mert a feliratot a helyi írástudó közönség számára érthetően kellett megfogalmazni, ezt pedig csak a Clusenburg és nem az idegen és számukra értelmetlen hangzású Colosvar névvel lehetett. Mind a felirati szöveg írója, mind a testvérpár természetesen alkalmazkodott a Prágában uralkodó német kultúrához és német nyelvhasználathoz. Ezt nemzetiségi demonstrációnak venni, mint ahogy Pinder tette, a XIV. század viszonyainak teljes félreértése, a mi korunk problémáinak visszavetítése a múltba. De még a nemzetiségi harcoktól áthatott XIX. században is olyan magyar művészeink kiknek magyar fajiságához kétség nem férhet, ha külföldön dolgoztak, épen a közérthetőség kedvéért nem restelték nevüket németes vagy franciás alakban műveikre írni (pl. Paul von Szinyei, Ladislav de Paál). De idézhetünk egy korábbi, sőt épen kolozsvári példát. Kakas István kolozsvári lakos Rudolf császárhoz írott leveleiben „Clausenburg“-nak

irta városát,²⁶⁷ mégpedig nem csak német (1602), hanem még latin nyelvű levelében is (1600).^{267a} A helyzet itt ugyanaz, mint a prágai szobor signaturája esetében. A német nyelvhasználatban, sőt német közönséggel szemben, különösen német kultúrterületen, általános volt a német helynév alkalmazása, ami csak olyan természetes, mint ahogy magyar beszédben, írásban magyar helyneveket mondunk. Schullerus Márki Sándor tanulmányára írt bírálatában nagyon helyesen, szintén azt hangsúlyozta,²⁶⁸ hogy a német nyelvhasználatban, német kultúrkörben a német helynév volt az általános. Meggyőző fejtegetései a prágai signatura²⁶⁹ esetében is érvényesek. Tehát az eredmény az, hogy amint Kolozsvár város nemzetiségi összetételéből nem lehet biztos következtetést levonni a testvérpár származására nézve, úgy a prágai szobron használt „Clussenberch“ helymegjelölést sem lehet döntő érvnek tekinteni. A kérdés nyílt marad; magyarok épügy lehettek, mint szászok.

De ha a testvérpár származásáról nincsenek is okleveleink vagy egykorú feljegyzéseink, egy hiteles emléküink mégis van, amely mint a testvérpár szellemi gyermeke és nemcsak kezemunkája a legmegbízhatóbb vallomást teheti művészeink faji hovátartozandóságáról. Ez az emlék a prágai Szent György.

Már a prágai szobor stíluslemzésének eredményei is fontos tanulságokat tartalmaznak a testvérpár származásáról. Láttuk, hogy a szobor alkotóelemei között egyetlen egy sincs, amely akár a birodalmi német, akár a szász művészetből eredne. Ilyesmit sem a szász kutatók, sem Pinder nem voltak képesek kimutatni, noha jelenleg épen Pinder a német szobrászati legalaposabb és legfínomabb érzékű ismerője. Ellenben vannak a szoborban olasz elemek, mégpedig olyan mértékben, ahogy a szász művészetben egyáltalán nem, a német művészetben pedig csak

²⁶⁷ *Földrajzi Közlemények*, 1904., 413. l.

^{267a} A szászok sem következtetéseket a német helynév használatában. Pl. a XVI. században a brassói latin nyelvű számadások Kőhalmot nem egyszer magyarul nevezik meg, holott a helységnek van latin (Rupes) és német (Reps) neve is. (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. Bd. I. Kronstadt, 1886. Reg.; Bd. II. 1889. Reg.; Bd. III. 1896. Reg.) Óriási tévedés lenne ebből a bejegyző magyar voltára következtetni. Hasonlóképpen Nagyszeben számadásaiban is sűrűn fordulnak elő magyar helynevek (*Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*. Bd. I. c. 1360–1516. Hermannstadt 1880. Reg. — *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*. I. Bd. I. Abt.)

²⁶⁸ *Korrespondenzblatt*, Bd. XXVIII. 1905. S. 31–34.

²⁶⁹ A középkor kevésbé gondos, nemzetiségi szempontokat meg épenséggel tekintetbe nem vevő név- és nyelvhasználatára jellemző, hogy a Parler-művészcsalád tagjainak neve német (Parler, Perler), latin (Parlerius, Perlerius) és cseh (Parlerz, Parlercz, Parlarz) változatokban szerepel az oklevelekben. (Thieme-Becker: *Künstlerlexikon*. Bd. XXVI. Leipzig, 1932. S. 242.). Te gyük fel, hogy csak olyan oklevelek maradtak volna fenn, melyekben a cseh változat fordul elő, akkor a Prágában működő, de német születésű mesterek leszármazására vonatkozólag azt a téves következtetést kellene levonni, hogy csehek voltak. Az ilyen jelenségek fokozott óvatosságra intenek.

nagy ritkán fordul elő, akkor is inkább csak a festészetben.²⁷⁰ Érdekes körülmény, hogy az olasz művészettől legerősebben befolyásolt német művész éppen a magyar származású Dürer volt. Az olasz igazodáson kívül a prágai szobor szorosán összefügg a magyar hagyományokkal, amelyek különösen a lóábrázolás terén a XIII. századig nyúlnak vissza. Tehát Pindernek a magyar művészetre tett megjegyzése „junge und abgelegene Kunst“, bármennyire is hangoztatja tárgyilagosságát, épen nem állja meg a helyét, csak a magyar dolgokban való tájékozatlanságát árulja el. A magyar művészet, mely akkor már négy évszázados multra tekinthetett vissza, természetszerűleg régebbi, mint az erdélyi szász művészet, mely csak a szászok letelepedése után alakult ki.

Azt lehetne mondani, hogy mind a magyar hagyományokba való bekapcsolódás, mind az olasz tanulságok nagymértékű, de e mellett congeniálisan megértő felhasználása, a helyi, magyarországi viszonyokból adódott, tehát csak külsőségek. Feltételezhető az is, hogy a testvérpár egyéni felfogása mindezek ellenére német szellemű. A kérdés lényege most már épen abban rejlik, hogy a Kolozsvári testvérek művészi felfogása hogyan viszonylik a német és a szász művészethez? Hogy ezt megismerhessük, vessük össze a prágai szobrot a német és szász emlékekkel, de ez alkalommal nem stílus, hanem felfogás szempontjából.

A német művészeti törekvések és felfogás megismerésére legalkalmasabb emlék a bázeli székesegyházat díszítő Szent György csoport,²⁷¹ mely témában, műfajban teljesen megegyezik a prágai szoborral, sőt azzal csaknem egyidejűleg készült.²⁷² Mindezek ellenére nincs egyetlenegy részletük, melyben valami hasonlóság vagy épen közösség mutatkoznék. A részleteket mellőzve, csak néhány lényegbevágó, felfogásbeli különbségre mutatunk rá. A bázeli Szent György lova galop volántban van ábrázolva, vagyis olyan mozgásban, mely az elvont vonallendületnek kedvez, mint ahogy ez számos német és osztrák lovaspecséten látható. Ezzel szemben a prágai Szent György lova ágaskodik, aminek ismét valóságos, földhöz kötött jellege van. Továbbá a bázeli szobron az ábrázolás nincs összpontosítva egy zárt kompozícióba, mint a prágain, hanem széjjel van osztva, sőt a koronás sisakot tartó angyal alakjával megtoldva, valami részletező mesélőkedv nyilvánul meg benne. A valóságos részletek, az esetlegességek keresése a lovas és különösen a ló mintázásában is feltűnik, de nemcsak itt, hanem az egyéb korabeli emlékeken, mint a regensburgi Szent György és

²⁷⁰ V. ö. Glaser, C.: *Italienische Bildmotive in der altdeutschen Malerei*. Zeitschrift für bildende Kunst. 1914. S. 145—158. Jellemző, hogy az olasz átvételek legtöbbször a szerkezeti alapvázra szorítkoznak, de sohasem befolyásolják vagy módosítják az emlékek teljesen más szellemű, tiszta német stílusát. Ezzel szemben a Szent György szoborban az olasz hatás a stílusban is érvényesül, épen mert a testvérpár hasonló szellemi alkata ezt lehetővé tette.

²⁷¹ Közölve Pinder op. cit. S. 88. és Arch. Ért. 1916., 82. l.

²⁷² Az 1356-i földrengés után készült, a múlt században erősen restaurálták. (Futterer, I.: *Gotische Bildwerke der deutschen Schweiz*. Augsburg, 1930. S. 108.)

Szent Márton szobron, és a bécsi Stefansdom Paulus-domborművén.²⁷³ Ezzel szemben a prágai szobor valóságosabb, sokkal klasszikusabb, olaszosabb jellegű, azonkívül kevésbé közvetlen, inkább tartózkodóan tárgyilagos.²⁷⁴ Hogy a prágai szobrot mennyire nem lehet beilleszteni a német emlékek közé, hogy felfogása, stílusa mennyire ellentétes velük, arról legjobban akkor győződhetünk meg, ha tárgyilagos szemmel végiglapozzuk Pindernek a német szobrászatról szóló könyveit,²⁷⁵ melyekben a prágai szobrot is a német szobrászat alkotásaként könyveli el. De bármennyire is igyekszik ezt bizonyítani, a beillesztési kísérlet bizony nem szerencsés, mert a prágai Szent György az igazi német szobrok között idegenül, társtalanul hat.

Abban a nagyon szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a prágai Szent Györgynek az erdélyi szász művészethez való viszonyát szintén egy hasonló tárgyú és közel egykorú emlék segítségével világíthatjuk meg, mégpedig a földvári templom Szent György viadalát ábrázoló domborműves gyámkövével, amely körülbelül a század végén készülhetett.²⁷⁶ A felfogásbeli különbségek szembeszökőek.²⁷⁷ Mindenekelőtt feltűnik a részletező elbeszélő hajlam, amely a szűk és alkalmatlan helyen a sárkányviadal összes szereplőit és mozzanatait — (a vár, az erkélyen imádkozó királyi pár, a fák közül elővágató szent lovag, a barlang szájában megjelenő királyleány, végül a sárkány, még hozzá nem egyedül, hanem kicsinyeivel) — összesűríti, a helyett, hogy a küzdelem egy jelentős pillanatát választotta volna ki, mint a Kolozsvári testvérek. Jellemző ellentét, hogy a lovat vágatában, lebegve ábrázolja, felfogása tehát az elvont, valóságértlen ábrázolást kívánja. A sárkány mintázásába viszont az ismeretlen földvári művész sokkal több eleveniséget vitt be, mint a Kolozsvári testvérek, vonalvezetése idegesebb, nyugtalanabb, kifejezőbb szemben a prágai sárkány nyugodt, tárgyilagos valóságosságával. A földvári faragványnak ezek az alapvonásai teljesen megegyeznek a bázeli Szent György-szobor felfogásával, amit szintén nem lehet a véletlennek tulajdonítani, hanem a hasonló lélekalkat hasonló eredményeket létrehozó megnyilvánulásának. De éppen így nem lehet véletlen, hogy mindebből semmi sincs a prágai Szent Györgyben. A földvári

²⁷³ Pinder, op. cit. S. 85., 87, 81. Ernst-Garger, op. cit. Taf. 74—97.

²⁷⁴ V. ö. Zalozičky megjegyzését: „Die Pferdedarstellungen des Wiener Reliefs sind naturalistische auf visuellen Beobachtungen der Natur aufgebauete Darstellungen, die mit der formal durchdachten überindividuellen Pferdedarstellung des Prager Georgs nichts gemeinsames haben.“

²⁷⁵ Pinder, W.: *Die deutsche Plastik*. I. Teil. Wildpark-Potsdam. 1924. és *Die deutsche Plastik des vierzehnten Jahrhunderts*. München, 1925.

²⁷⁶ *Das Burzenland*. IV. Bd. Die Dörfer des Burzenlandes. I. Teil. Hgg. von E. Jekelius. Kronstadt 1929. Taf. 42. A XIV. század elejére való keltezés kissé korai, inkább a század végéről való. C. Theodor Müller legújában a század fordulóra teszi a földvári faragványok keletkezését. (*Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Hgg. von V. Roth. Berlin—Hermannstadt—Sibiu, 1934. S. 98.)

²⁷⁷ A két emlék minőségbeli különbségei nem állják útját annak, hogy felfogás tekintetében össze ne vessük őket, mert egy-egy faj felfogása, szellemisége azonos módon jelentkezik a kiváló és gyengébb emlékeken egyaránt. (Pl. az olasz felfogás Donatello alkotásaiban vagy a tizedrangú kőfaragók munkáiban.).

gyámkö az említett szellemi jellemvonásaival épen nem áll elszigetelten a XIV. századi erdélyi szász emlékek között. Például az aacheni nagy címert is szerkezeti elgondolásában a jelenetek, mozzanatok halmozása jellemzi, a figurális részletekben pedig, különösen a griff- és sárkányalakokban, élénk, ideges, érzékeny, kifejező mintázás. Az aacheni címer felfogásához, stílusához ismét egy szász emlék áll közel, a nagydisznódi ereklyetartó (architektonikus díszek halmozása, az angyalszárnyak kifejező, dekoratív, az aacheni griffekhez hasonló vonalvezetése).²⁷⁸ Az emlékek elvi hasonlósága, felfogásbeli összefüggése, szoros rokonsága mind azt bizonyítják, hogy a szász művészet egyénisége már a XIV. században egységes felfogásban nyilatkozott meg, egységes stílust alakított ki.

A XIV. századi szász emlékeken kifejeződő felfogásbeli sajátosságok egyáltalán nem mulékony jellegűek, hanem a szász művészet egész későbbi fejlődési folyamára érvényesek. A formák, motívumok halmozása, a túlradóan gazdag kompozíció jellemzi a XV—XVI. századi architektonikus díszű nagy mellboglárokat, besztercei Balázs esóktábláját (1500), sőt még a XVII. századi szász sírköveket is.

Mindezen jellemvonásoknak nyoma sincs a prágai Szent Györgyön, tőle merőben idegenek, felfogása lényegbevágóan eltérő, vagy ahogyan a német művészettörténészek mondanák: wesensfremd.

A szász emlékekkel való összevetést tovább is lehetne folytatni. Utalhatnánk arra, hogy az aacheni címer griffjeihez, sárkányaihoz hasonló felfogású, rendkívül kifejező és a mellett dekoratív vonalvezetésű állat- és szörnyábrázolásokat találhatunk a segesvári és a nagyszebeni bronz keresztelömedencéken,²⁷⁹ viszont a prágai sárkányjózan, nyugodt, valószerű mintázásából mindezek a tulajdonságok hiányoznak. Megemlíthetnénk azt is, hogy a későbbi szász Szent Györgyábrázolások német típusokat követnek.²⁸⁰ Az összevetést folytatni lehetne a Kolozsvári testvéreknek tulajdonított művekkel, a győri hermával, a váradi szobormásolattal,²⁸¹ az eredmény mindig ugyanaz: a felfogás, a formaalkotó képzelet a szász emlékeken egészen más, mint a Kolozsvári testvérek művein.

A fenti fejtegetések természetesen nem esztétikai értékítéletek, hanem pusztán a felfogásbeli különbségek lehető tárgyilagos megfigyelése és fogalmi megrögzítése. Kiindulási pontunk és elgondolási alapunk egyedül a műalkotások külső formáiban megnyilatkozó szellemiség vizsgálata és nem az egyes fajok művészetének rangsorolása, amelynek

²⁷⁸ Roth, V.: *Goldschmiedearbeiten*. Hermannstadt, 1922. Taf. 10. (Kunstdenkaler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. Bd. I.).

²⁷⁹ Roth, V.: *Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*. Strassburg, 1914. Taf. XVII.

²⁸⁰ Roth, V.: *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*. Strassburg, 1908. Taf. XVII. (A nagyszebeni Sigerus-gyűjtemény Szent György alakjával díszített csatja).

²⁸¹ V. ö. az aacheni nagy címer magyar szenteket ábrázoló, álló szobrocskáival. Az azonos tárgy és műfaj ellenére is az alakbeállításban, stílusban egészen más szellem nyilvánul meg.

alapján a szász és német kutatók már eleve elvetették annak még a gondolatát is, hogy a Kolozsvári testvérek munkássága összefügghet a magyar kultúrával és művészettel. Nem akarjuk követni ezt a tudománytalan felfogást, amely körülbelül úgy hangzik, hogy bármiféle tehetségnek csak egy bizonyos rangosztályból szabad erednie. Semmiképen sem akarjuk az erdélyi szász művészet jelentőségét csökkenteni, érdemeit, kiváló alkotásait kisebbiteni. Nem is a képesség hiányát tételezzük fel a szász művészetben, — ami távol áll tőlünk, épen mert ismerjük és méltányoljuk alkotásait, — hanem a szász emlékekben általánosan megfigyelhető eltérő felfogás az, ami bennünket arra indít, hogy a prágai szobor szellemiségének eredetét máshol keressük.

Azt hisszük, hogy teljes joggal és tárgyilagossággal kérdezhetjük, hogy az a sok negatívum, sőt ellentét, mely a prágai szobor és a német meg az erdélyi szász művészet között fennáll, nem azt bizonyítja-e, hogy itt más faji felfogás és lélekalkat művével állunk szemben? Ezen a ponton vetődik fel a kérdés, hogy a prágai Szent György-szobor hogyan viszonylik a magyar művészethez, mégpedig most már nemcsak a stílusleszármazás, hanem a faji felfogás, szellemiség tekintetében is. Sajnos, erre a kérdésre nem olyan egyszerű válaszolni, mint azokra, melyek a német és szász kapcsolatokra vonatkoznak. A felelet nemcsak azért nehéz, mert a mi emlékeink jobban ki voltak téve a századok viharainak, tehát nagyobb számban pusztultak el, hanem azért is, mert épen honi magyar műemlékeinkkel, a magyarlakta területek művészetével törődtek a legkevesebbet. Ellenben a magyar tudomány a multban és a jelenben is nagy szeretettel és érdeklődéssel foglalkozik a hazai német-ség művészetével és abban valami különös optikai csalódás folytán magyar művészetet lát. Természetes, hogy a magyar, német és a többi ittlakó népek művészete között egymást befolyásoló, módosító, kiegyenlítő kapcsolatok állottak fenn, amelyek létrehozták a történeti Magyarország — a szász kutatók által is elismert²⁸² — kultúrális egységét. Azonban itt még nem állhatunk meg. Kötelességünk keresni, hogy ebben a kultúrális és művészeti munkában mi magyarok milyen mértékben vetünk részt? Igaz, hogy ami a régebbi korok, különösen a középkor magyar művészetéből ránk maradt, felette kevés, de ha gondosan összegyűjtjük és más elemektől megrostáljuk, még így is végtelenül értékes anyagot kaphatunk, amely a későbbi korok, különösen a XVII—XVIII. század nagyszámú magyar eredetű darabjaival összevetve fontos tanulságokkal szolgálhat. Bizonyos, hogy ilyen szempontok szerint vizsgálva az anyagot, idővel a magyar művészet és művészi felfogás egyéni sajátosságai is megállapíthatók lesznek.

Ilyen törekvések már a Kolozsvári testvérek művészetével kapcsolatban is megnyilvánultak. Czako Elemér volt az első, aki művészetükben magyar vonásokat keresett és azokat a magyar szentek ábrázolásának szellemi előfeltételeiben vélte megtalálni (38. l.), és a prágai szoborban is a magyar lélek megnyilvánulását látta. Gondolatát azonban

²⁸² Roth, V.: *Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*. Strassburg, 1914. S. 58.

félreértették, tévesen magyarázták. Hampel²⁸³ erősen támadta, sőt szinte gúnyosan jelentette ki, hogy a XIV. századi magyar lelket nem ismerjük, a prágai szobor az általános európai katolikus szellem terméke. A két ellentétes felfogást Pósta Béla bölcs mérséklettel és nagy éleslátással igyekezett egymással kiegyenlíteni, rámutatván arra, hogy a Szent György-szobor igenis beleilleszkedik az általános európai művészi és szellemi áramlatokba, de e mellett már helyi sajátosságokat is megfigyelhetünk benne. Az utóbbiakat nemcsak általánosságokban, hanem határozott részletekben keresi és a loábrázolásban (bár korának kissé természettudományos művészetszemlélete alapján inkább csak hippológiai alapon és nem a tényleg magyar hagyományokban gyökerező, reális ábrázolásban) meg a fejtípusban ismeri fel. Ugyanő felállítja a magyar sajátosságok módszertani kutatásának ma is egyedül helyes elvét, mely szerint „azokat az eltéréseket kell keresnünk, melyek az egyes részleteket minden más nyugatitól elválasztják“ (14. l.).

Ilyenfajta kutatásokra a művészettörténeti tudomány mai iránya nagyon kedvező. A kutatók érdeklődése ma már nemcsak a külső formákhoz tapad, hanem igyekszik a bennük megnyilvánuló felfogást is megfigyelni és tanulmányozni. Például művészeti kölcsönhatások esetében nemcsak a formai átvételeket vizsgálják, hanem ugyanakkor az átvevő fél eltérő felfogásának megnyilatkozását is, sőt elsősorban az utóbbinak a jelentőségét emelik ki. Az új felfogás és módszer hatása különösen faji határkérdésekben (pl. francia-olasz, francia-német, bizánci-olasz) nem egy fontos átértékelést hozott létre.

Tehát annak ellenére, hogy a prágai szobor stílusában külföldi elemeket, hatásokat mutattunk ki, épséggel nem céltalan és értelmetlen dolog keresni azokat az elemeket, melyek a külföldi felfogásoktól eltérnek. Igaz, hogy ezen az úton egyelőre csak tapogatózva haladhatunk előre, de talán nem tévedünk, ha a prágai Szent György két alapvonásában magyar sajátosságokat vélünk felismerni. Ezek a tulajdonságok egyfelől az érzelmesség hiánya, másfelől a tárgyilagos természetközelség, naturalizmus és érzelmes bensőség nélkül.

Az első sajátosság feltűnő módon nyilvánul meg a Szent György arckifejzésében, úgyannyira, hogy ezért azt sokszor kifogásolták, sőt lesújtó bírálattal illették. Az ifjú arc komoly, tárgyilagosan megfigyelő arckifejzése valóban élesen kiválik az európai művészetek korabeli típusai közül, melyek ebben az időben, a gótika lágyabb felfogásu korszakában, többnyire érzelmes, sőt olykor negédesen érzelmes kifejezésűek. Ezzel szemben a magyar emlékeken ez a fanyar komolyság nem ritka. Erre a vonásra már utaltunk a győri herma tárgyalása alkalmával.^{283a} Most csak a derzsi falfestmény (Saul megtérése, 1419) ifjúalakját említjük. Úgy véljük, nem lehet teljesen véletlen, hogy a

²⁸³ Arch. Ért. 1906. 5. l.

^{283a} Már Gerevich Tibor a magyar művészet jellemző sajátóságaként emelte ki az etikai felfogás komolyságát és példaképpen a győri hermát idézte, de a tőle igen távolálló treneséni mellképpel együtt. (*A régi magyar művészet európai helyzete*. Minerva, III. 1923. 110. l.)

prágai Szent György egyedülállóan szokatlan arckifejezése, melyhez eddig egy analógiát sem tudtak említeni, épen ehhez a magyar emlékhöz áll²⁸⁴ legközelebb. Az ellenpróbát itt is meg lehet csinálni egy igen kiváló szász emlékkal, a kolozsvári Szent Mihály-templom arkangyal-védosztóját ábrázoló gyönyörű reliefjével (1444), melyet különös módon épen a szász kutatók nem vettek figyelembe.²⁸⁵ Már az alakfelépítés tördeltsége, gótikus szögletessége is ellentétben áll a Szent György folyamatosságával, a fürtös fejben, a tágranyílt, álmódzó szemekben pedig egészen más lelkiség tükröződik.^{285a}

A műemlékek pusztulása folytán kénytelenek voltunk a Szent Györgyöt jóval későbbi alkotásokkal összevetni, ami azonban, tekintve, hogy nem stíluskérdésről van szó, hanem az emlék szellemi hátteréről, felfogásáról, nem hamisítja meg a megfigyelés eredményét. Egy-egy faj különböző korokban, különböző stílusokban megnyilvánuló azonos lélekalkatát a külföldi irodalom nem egy esetben épen ilyen fejtípus összeállításokkal szokta²⁸⁶ megvilágítani. Ugyanezt a módszert használják akkor is, ha különböző fajok hasonló fejtípusaiban a faji lélekalkat sajátosságait, eltéréseit keresik.²⁸⁷ Ha egy ilyen sorozatot állítunk össze ifjú alakokat ábrázoló egykorú német, francia, olasz fejekből, továbbá a derzsi falfestményből meg a kolozsvári reliefből és összevetjük a Szent Györggyel, akkor annak valamennyitől elütő, és csak a derzsire emlékeztető szellemi egyénisége azonnal nyilvánvalóvá lesz. Ebben az eltérésben, mely az érzelmesség hiányában fejeződik ki a legélesebben, már faji sajátyságot vélünk megfigyelhetni.

A Szent György-szobor másik érdekes felfogásbeli jellemvonása a természetábrázolásban, főként a növényi elemek mintázásában jelentkezik. Nyugodtan állíthatjuk, hogyha olasz mester kezétől származnék a talapzat növényvilága, akkor sokkal valószínűbb lenne — mint ahogy a firenzei és pistojai ezüst oltárok növényei tényleg valószínűbbek is. Ha pedig német vagy szász művész kezétől, akkor nyugtalanabb, gótikusabb, érzelmesebb, amint gótikus ornamentikájukon számtalanszor

²⁸⁴ Gróh István (*A bizánci keresztény művészet első emlékei Erdélyben. A magyar görög katolikusok országos szövetségének kiadványai. I. Budapest, 1933. 18. l.*) teljesen tévesen állítja, hogy bizánci mester munkája. A nyugati stíluselemekkel szemben a bizánci hatás elenyészően csekély. A magyar lakosságú vidék és a festmények különleges stílusa, mely egyik népfaj művészetével sem hozható kapcsolatba, azt bizonyítja, hogy magyar mester műve.

²⁸⁵ Sándor. I.: *Kolozsvár címeres emlékei*. Genealogiai Füzetek, 1913. 5. l. — Kelemen L.: op. cit. Boabe de Gräu. 1933. p. 130.

^{285a} Talán erdélyi szász mester műve Goblinus erdélyi püspök (azelőtt keresztényszigeti plébános) finom rajzú, német szellemű pecsétje (1380) is. (*Urkundenbuch*. Bd. II. Taf. IV. 16.) A rajta lévő Szent Mihály némiképpen a kolozsvári dombormű előzményének tekinthető (a test arányai, a nagy szárnyak elhelyezése), bár az alak felépítése az utóbbiánál lágyabb, előkelőbb vonalú.

²⁸⁶ Weese, A.: *Skulptur und Malerei in Frankreich im XV. und XVI. Jahrhundert*. Wildpark-Potsdam. 1927. S. 22—25.

²⁸⁷ Például Swarzenski így világította meg az olasz, az antik és a francia művészet felfogásbeli különbségeit. (*Nicolo Pisano*. Frankfurt a/M. 1926. S. 25, 26, 53, 54, 93.)

láthatjuk. A prágai szobor növényvilágából nem hiányzik a valóság, de azt erős stilizálás egyensúlyozza, mintázása pedig nyugodt és tárgyilagos. Felfogását általában úgy jellemezhetnénk, hogy természet közelség naturalizmus nélkül, de stilizáló, ornamentális törekvésektől áthatva. Ismét nem tekinthetjük pusztán véletlennek, hogy a magyar virágornamentikában ugyanez a jellemvonás domborodik ki. Példaképpen említhetjük az erdélyi ornamentika mesésszép emlékeit, a magyar mesterek névjelzésével ellátott festett mennyezeteket, Sipos Dávid gyönyörű faragványait, sőt a későbbi időből való magyar népművészeti emlékeket és a jóval korábbi honfoglaláskori leleteket is. Bizonyos, hogy ezek az emlékek igen különböző hatások alatt keletkeztek, motívumaik is különböző eredetűek, stílusuk pedig a különböző korszakok szerint változik, de a felfogásuk, a szellemiségük, mely épen a természet közelség és a stilizálás harmóniáján alapszik, mindig ugyanaz. Amint ilyen lélekalkati tulajdonságok más népek művészetében is egyévesen nyilvánulnak meg (pl. a német művészetben a bonyolult, szövevényes szerkezet kedvelése a germán állatornamentikától kezdve a későgótikus szárnyasoltárokra át egész a barokk mennyezetfestményekig). Ugyanilyen az összefüggés a Szent György-szobor növényábrázolása és a magyar ornamentika között, melyhez még a síkszerű mintázásban is hozzákapcsolódik.

A magyar sajtóságok keresését tovább lehetne folytatni a külsőségeken, amint a kutatás eddig is épen ezekkel foglalkozott. A viselet, a fegyverzet, a lófelszerelésben mutatkozó, a nyugati szokástól eltérő vonások ugyan már nem olyan nagy jelentőségűek, de azért ezek sem épen tanulság nélkül valók. A fegyverzetre általában azt szokás mondani, hogy megfelel a nyugati szokásoknak. Lehet azonban, hogy pontos és minden részletre kiterjedő szakszerű vizsgálat itt is kimutathatna valami eltérést.²⁸⁸ Nagyobb figyelemmel volt a kutatás a lófelszerelésre. Több műtörténész hangsúlyozta, hogy a Szent György nyerge, mely a nyugati magas, székalakú nyeregformától elüt, ellenben nagyon hasonlít a későbbi korokból (XVI—XVII. század) való magyar nyergekhez, helyi sajtóság.²⁸⁹ Ez az alacsony nyeregforma fordul elő a bögözi és gelencei Szent László falfestményeken és a

²⁸⁸ V. ö. Demmin, Wirth, Zalozecky megjegyzéseit.

²⁸⁹ Nagy Géza előadása az Országos Régészeti és Embertani Társulatban. Arch. Ért. 1911. 95. l. — Egyedül Hampel állítja, hogy a Szent György alacsony nyerge nem magyar, hanem európai típusú, mert a M. Nemzeti Múzeum elefántcsont nyergei is ilyen szabásúak (Arch. Ért. 1906. 7. l.). A sok korábbi magyar vonatkozású példával szemben ezeknek a XV. századi emlékeknek nem lehet bizonyító erejük. Azonkívül az elefántcsontnyergek részben valószínűleg magyar megrendelésre készültek (Varju, E.: *Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Osztálya gyűjteményeiben*. Budapest, 1929. 18. l. V. ö. továbbá Schlosser, J.: *Elfenbeinsattel des ausgehenden Mittelalters*. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses. Bd. XV. 1894. S. 263 — Laking, G. F.: *A record of european armour and arms*. Vol. III. London. 1920. p. 175. — V. ö. továbbá Tai Tsung kínai császár [† 649] síremléken lévő reliefet. Kümmel, O.: *Die Kunst Chinas, Japans und Koreas*. Wildpark-Potsdam, 1929. S. 52.).

Képes Magyar Krónika²⁹⁰ több miniaturáján, mindig magyar lovasokkal kapcsolatban, ami szintén azt bizonyítja, hogy a helyi szokások közé tartozik.

A prágai szobor sokszor kiemelt helyi sajátosságai közé számít a Szent György hajviselete a hosszú fonatokkal, melyeket hol kúnoknak,²⁹¹ hol magyarnak²⁹² neveznek. Bár a kúnokat is szokták hosszú hajjal ábrázolni, bizonyos, hogy ebben az esetben nem lehet kún hajviseletről beszélni. A kúnok a XIV. század derekán még részben pogányok voltak.²⁹³ Elképzelhetetlen tehát, hogy Szent György lovagot, az egyház szentjét, pogány faj hajviselésével ábrázolták volna. A prágai szobor csak a magyar hajviseletet követheti, csak a magyar lovagok szokásait mutathatja. A hajviselet magyar jellege mellett szól az egykorú Képes Magyar Krónikának épen a magyarok bejövetelét ábrázoló miniaturája (fol. 11.), melyen ez a hosszú hajfonatos viselet²⁹⁴ kétszer is előfordul. A magyar nép körében pedig a befont, hosszú hajviselet egészen a XIX. század derekáig élt.²⁹⁵

A Kolozsvári testvérek prágai szobrukban magyar hajviseletű,²⁹⁶ tehát magyar vitézt akartak ábrázolni. Ebben a tényben nem annyira a külsőségek fontosak, mint inkább a lélektani háttér. Magyarokat német mesterek nem egyszer ábrázoltak, de mindig közömbös vagy

²⁹⁰ Fol. 4, 11, 19 v., 53, 63.

²⁹¹ Czakó, op. cit. 30. l.

²⁹² Pósta, op. cit. 14. l. — Pósta Béla más helyen (*A gyulafehérvári székes-egyház sírletelei*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiség-tárából. VIII. 1917. Kolozsvár 1918. 4. l.) a magyar fonatos hajviseletről több feljegyzést idéz (Thuróczy Wata pogány vezérről, Seyfried Helbing Frigyes osztrák hercegről, aki a magyarok módjára viselte üstökét) és megjegyzi, hogy a hosszú fonatos hajviselet általános uralattáji népszokás. Ennek egyik változata lehetett a magyar, másik változata pedig a kún viselet. V. ö. továbbá Fehér Géza megállapításait az ősi hún, bolgár, avar, magyar hajviseletről. (*A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai*. Budapest, 1931. 96—100. l.).

²⁹³ V. ö. Miskolczy I.: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, 1923. 121. l. — Nagy Lajos 1352 július 10-én azt írja a pápának, hogy országában kúnok, tatárok és más hitetlenek nagyszámmal vannak (Pör A.: *Nagy Lajos*. Budapest, 1892. 589. l.).

²⁹⁴ A Képes Magyar Krónika egy másik miniaturáján (fol. 12.) Árpád alighanem ilyen fonatos hajviselettel van ábrázolva, de ezt, épen mert homloknézetben van beállítva, nem lehet határozottan eldönteni.

²⁹⁵ *A Magyarság Néprajza*. Szerk. Czakó E. I. köt. Budapest, s. a. (1933) 385—386. l. (Viselet, írta Győrffy István). — Garay Á.: *Régi magyar férfihajviseletek*. A M. Nemz. Múz. Néprajzi Osztályának Értesítője. XII. 1911. 81—99. l.

²⁹⁶ Peter Suchenwirt XIV. századi német költő egyik versében található megjegyzésből, mely úgy szól, hogy az elpuhult ifjak selyemszalagot fűztek hajfonataik közé (*Peter Suchenwirt's Werke*. Hgg. von Alois Primisser. Wien. 1827. S. 101.), arra lehetne következtetni, hogy a hajfonatos viselet általános volt. Az egykorú német és egyéb nyugati szobrok ennek a feltevésnek ellentmondanak, mivel rajtuk ilyen hajviseletet sohasem találunk. Ellenben előfordul a rövid hajnak (tehát nem olyan hosszú hajnak, mint a Szent Györgyé) csigás fonatokba való osztása. (Ernst—Garger op. cit. Taf. 10, 22; Pinder, W.; *Die deutsche Plastik des vierzehnten Jahrhunderts*, München, 1925. Taf. 26, 68, 102.) Suchenwirt csak ilyen hajviseletre gondolhatott.

épenséggel ellenszenves beállításban (pl. Krisztust ostromzó poroszlók). Itt a helyzet egészen más, itt az történt, hogy a művészek a magyar ifjú külső megjelenésével ruházták fel az egyház szentjét vagy másképen kifejezve, a magyar vitéz alakját Szent György lovag képévé eszményítették. A tett jelentőségét fokozza, hogy a szobor idegen megrendelésre készült, idegen földre, idegen faji környezetbe szánták, melynek az ilyesmi szokatlan, esetleg ellenszenves lehetett. Ehhez már bizonyos foku faji öntudat kellett vagy legalább is a magyar fajnak szeretete és csodálata, amit viszont a szász nemzet részéről nehéz feltételezni.

Tehát a prágai szobor összes stílustényezői, felfogásbeli sajátosságai, szellemi tulajdonságai, lélektani rugói egyaránt szinte követelik az eredmény levonását, a testvérpár magyar származásának megállapítását. Nyugodtan állíthatjuk, hogy, ha bármilyen más ismeretlen származású műemlékről lenne szó, amelyeneket a kutatás szinte naponta hoz a nyilvánosság elé, a műtörténeti gyakorlat ennyi bizonyíték alapján feltétlenül a magyar eredet javára döntene. Tekintettel azonban arra, hogy okleveles bizonyítékunk nincs, nem vonjuk le a végső, immáron — úgy hisszük — szükségszerűen logikus következtetést, csak annak a feltétlenül biztos ténynek a leszögezésére szorítkozunk, hogy a prágai szobor a magyar kultúrával függ össze, a némettel ellenben nem, a sajátosságai magyar, nem pedig német vagy szász vonásokat tüntetnek fel. Ha tehát esetleg mindezek ellenére a Kolozsvári testvérek mégsem lennének magyar származásuak, akkor is teljesen beleolvadtak a magyar kultúrába, művészetük magyar sajátosságokkal telítődött meg. Hasonló jelenségeket a magyar irodalom multjában és jelenében nem egyet találhatunk. A Kolozsvári testvérek művészete a magyar kultúra talajából nőtt ki, a magyar felfogás, szellemiség kifejezője és ezért a magyar kultúra és művészet elválaszthatatlan és elidegeníthetetlen része marad mindörökké.

*

Egyetlen nagyjelentőségű alkotásból, néhány adatból és a hozzáfűzhető stílustörténeti következtetésekből lassankint kibontakozik előttünk a középkor egyik legnagyobb szobrászegyénisége. Márton és György, kolozsvári mesterek művészete a jövő fejlődés irányát jelző úttörő jelenség. Azok a problémák, melyekkel ők foglalkoztak, az álló alak, a lépő lovas és az ágaskodó lovas szobrászi megfogalmazása a renaissance legfőbb problémái lesznek a következő században. Az új feladatokat új anyagban, a bronzban oldották meg, amely újszerű elgondolások megvalósítására nagy lehetőségeket adott. Szobraik a gotikus stílus kötöttségéből kibontakozó valószerű felfogásukkal jellegzetes proto-renaissance alkotások. Művészetüknek ez az úttörő jellege emeli őket az egyetemes iránytjelző nagy művészegyéniségei közé.

Dr. Balogh Jolán.

Pótlás.

Kevéssel e tanulmány első részének megjelenése előtt látott napvilágot J. Pečirkának a Szent György szoborról szóló hosszabb cikke, melyet azonban csak elkésve kaptam kézhez.

Pečirka e dolgozatában, mint már korábban a Dějepis výtvarného uměnív Čechách című kiadványban (1931) Stech és Wirth nézetéhez lényegileg csatlakozva, az újraöntési elmélet újabb változatát alakította ki. Érvei a szobor eredetisége ellen a zárt középponti kompozíció, mely a ló, lovas és sárkány összhangzó mozdulatain épül fel, a ló naturalisztikus mintázása, a csomóra kötött farok, a sárkány és a talpazat részletező kidolgozása és a renaissance monogrammok. Úgy látja, hogy a szobor semmiképen sem kapcsolható a XIV. század lovasszobraihoz. Hosszú fejtegetéseinek eredményeként leszögezi, hogy a ló teljes egészében XVI. századi munka, a talpazat és a sárkány renaissance átdolgozás régi formák felhasználásával, a lovas a gotikus stílusjegyek megőrzésével készült másolat. Mivel Jan Štursa és I. Barták 1924 április 16-án adott szakvéleményükben megállapították, hogy a lovas, a ló és a sárkány egy darabban lettek kiöntve²⁹⁷, kénytelen az egész szobrot (a lovassal együtt!) a XVI. század második feléből származó munkának tekinteni. Majd továbbmenve megkísérli rekonstruálni az „eredeti” Szent Györgyöt. Úgy gondolja, hogy a lovas nem fordult oldalra, hanem előretekintett és így profilnézetben volt ábrázolva, baljában²⁹⁸ a ló kantárszárát tartotta, jobb-jával pedig előredőfött a ló előtt csuszó-mászó sárkányra. Vagyis a szobrot teljesen a bázeli Szent György szobor reliefszerű kompozíciójának sémája szerint képzei el.

Pečirka valamennyi érvére tanulmányunk első fejezetében már előre megadtuk a választ. Most csak a szobor kompozíciójára térünk vissza. Pečirka Lázár idevágó analógiáit nem tartja meggyőzőnek, a Codice di San Giorgio iniciáléképét (l. 6. kép) nem veszi figyelembe, a malines-i Biblia miniaturájának jelentőségét pedig azzal igyekszik csökkenteni, hogy ennek kompozíciója háromszöget alkot, míg a Szent Györgyé ellipszist. A prágai szobor előzményét a nürnbergi Germanisches Museum 1500 körül készült fareliefjében látja. Az utóbbi munka jelleztes német Szent György ábrázolási típust képvisel, melynek — épen mivel az oldalrafordulás motívumának térbeliségét nem aknázza ki, hanem egy síkba kényszeríti az összes szereplőket — semmi köze a prágai szoborhoz. Az

²⁹⁷ Nagyszerű bizonyíték, de nem az újraöntés, hanem a szobor eredetisége mellett, mert ha a gótikus lovas egyszerre készült a lóval, akkor bizonyos, hogy az utóbbi is gótikus munka.

²⁹⁸ A bal kéz mozdulatát jelenlegi állapotában értelmetlennek mondja. Elfelejtkezik arról, hogy Szent György épen balkezében tartotta az elveszett pajszot.

ilyenfajta ábrázolás igen gyakori a német művészetben²⁹⁹, de egy olyan példája sem ismeretes, — még a XVI. századból sem — melyből a prágai Szent György kompozíciója levezethető lenne. Ezzel szemben az olasz tipussal, mely 1373 előtt és azután is többször előfordul³⁰⁰, a leg-szorosabban összefügg. A fentemlített olasz miniatúrák és különösen a bécsi Liechtenstein-gyűjtemény olasz oltárképe a leghatározottabban a Szent György kompozícióját előlegezik. A háromszögű meg ellipszis-alaku kompozíciós vonalakkal való érvelés nem egyéb mint szavakkal való játék. Ha a szobrot főnézetben szemléljük, kompozíciója háromszöget ad ki, ha pedig oldalnézetben, akkor bele lehet rajzolni az ellipsziseket, de éppúgy a malines-i miniatúrába is. A szent és a sárkány mozdulatának formai egybekapcsolása sem egyedülálló a XIV. században. Ugyanilyen szoros szerkezeti kapocs fűzi össze Szent Mihályt és a sárkányt az orvietoi bronzszobron³⁰¹ (Fot. Raffaelli Armoni), melyet a

²⁹⁹ A német művészet főképp bizánci minták alapján olyan Szent György ábrázolási típust alakított ki, mely a lovas és a lovát többé-kevésbé a szemlélő felé fordítja és a sárkányt is szorosan bekapcsolva a kompozícióba, a cselekményt összpontosítja, de a kifelé irányuló mozgások ellenére is a szereplőket és azok testtagjait (l. a lovas) egy síkba kényszeríti. Ennek a típusnak több változata fordul elő. Az egyikben a ló balfelé halad, a sárkány vagy párhuzamos (agyagmodell XIII. század, Mainz, Städtisches Museum. — *Jahrbuch der kgl. preussischen Kunstsammlungen*. 1918. S. 134. után Taf. IV/1; [v. ö. bizánci zománcképekkel. — *Collection M. P. Botkine*. St. Pétersbourg, 1911. Pl. 79.]; partenheimi üvegablak, XV. század. — Back F.: *Mittelrheinische Kunst*. Frankfurt a/M. 1910. Taf. XLI.; oltárszobor c. 1500, Schenna [Merán mellett]; oltárszobor c. 1500, Friesach; — Leisching, J.: *Figurale Holzplastik* Bd. II. Wien, s. a. [1913], Taf. XXV.; szász mellboglár, Nagyszében, Sigerus-gyűjt., — Roth, V.: *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*. Strassburg, 1908. Taf. XVII.) vagy ellentétes irányú (a nürnbergi Germanisches Museum reliefje c. 1500. — Wilm, H.: *Mittelalterliche Plastik im Germanischen Nationalmuseum zu Nürnberg*. München, 1922. Taf. 74). Az utóbbi változat bizánci mintaképek felhasználásával készült. (V. ö. Arch, Ért. 1916. 88., 89. l. Ezt a típust követi a fenisi [Piemont] kastély freskója is, [Münchner Jahrbuch 1911. S. 196. Taf. III. 4]). A másik változatban a ló jobbfelé halad, a sárkány vele legtöbbször ellentétes irányú. (Peltaui pecsét XIII. sz. Kletler, P.: *Die Kunst im Osterreichischen Siegel*. Wien, 1927. Taf. XXIII/62; oltárterítő Friedberg c. 1500. — *Kunstdenkmäler im Grossherzogthum Hessen*. Provinz Oberhessen. Kreis Friedberg. Darmstadt, 1895. S. 108.; oltár, Konopist, XVI. század. — *Topographie der hist. und Kunstdenkmale im Königreichs Böhmen*. Bd. XXXV. Prag, 1912. S. 128.). Ez a típus szintén bizánci eredetű. (V. ö. Aufhäuser, J. B.: *Das Drachenzwunder des hl. Georg*. Byzantinisches Archiv. Heft. 5. Leipzig, 1911. Taf. II/b., továbbá Réau L.: *L'art russe*. Paris, 1921. Pl. 31.) A kezdetleges próbálkozásoktól eltekintve, valamennyinek a keletkezése az 1500-as évekre esik.

³⁰⁰ Példái a malinesi miniatúra, a Codice di San Giorgio miniatúrája, oltárkép Baronzio iskolájából (Bécs, Liechtenstein-gyűjt. — Marle op. cit. Vol. IV. The Hague, 1924. p. 345.), Giovanni dal Ponte oltárképe (Róma, Fabri-gyűjt. — Marle op. cit. Vol. IX. The Hague 1927. p. 85.), Cosimo Tura Szent György festménye (Ferrara, Catt.—Venturi op. cit. Vol. VII/3. Milano, 1914. p. 529.). Távolság álló változata S. Maria di Cerrate (Prov. Lecce) freskója (Münchner Jahrbuch 1911. S. 196. Taf. III/3.). Előzményének a Louvre kopt reliefje és a Barberini diptychon (Louvre) tekinthető. (Arch. Ért. 1911. 86—87. l.). Jellemző, hogy e realiztikusabb típus gyökérszála nem Bizánchoz, hanem a hellenisztikus hagyományoktól jobban áthatott egyiptomi művészethez vezetnek. Strzygowski, Taube (op. cit. Halle 1910. S. 30, 49.) és később Roosval éppen ezen az alapon egyiptomi típusnak is nevezik.

³⁰¹ Nagy kár, hogy a gyönyörű Szent Mihály szobor tervező művésze mindez ideig ismeretlen, mert ennek a felderítése esetleg a Kolozsvári testvérek olasz kapcsolataira is erősebb fényt vetne. A szobrot Matteo di Ugolino da Bologna harangöntő öntötte 1356-ban. (Fumi op. cit. p. 55.)

Szent György stílusmagyarázatánál többször idéztünk. Ugyanigy megtalálható — mint már az első fejezetben kimutattuk — az oldalrafordulás motivuma az orvietoi evangelista jelképeken (l. 10. kép).

Pečirka adós marad annak a bebizonyításával, hogy miképpen illeszkedik be az „újröntött” Szent György a XVI. század második felébe. Nem részletezi azt sem, hogyan képzeljük el ennek a felemás szobornak létrejöttét, mely egészen renaissance, félig renaissance és tisztán gótikus részekből tevődött volna össze. Aligha valószínű, hogy a XVI. században gótikus és „renaissance” stílusban egyaránt járatos művész akadt volna, márpedig valakinek az újröntéshez újból meg kellett mintázni a szobrot. Pečirka azt állítja, hogy az újröntést Wolf Hofsprucker és Thomas Jaroš végezték. Mindkettő puskaműves volt, akik a bronzöntés technikájához értettek³⁰², de a mintázáshoz nem és így az újröntendő szobor modelljét sem készíthették el³⁰³. De különben is a levéltári feljegyzések szerint sem Jaroš sem Hofsprucker nem öntötték újra a szobrot, hanem csak egyszerűen javították, mégpedig az előbbi 1563–1564-ben, közvetlenül a sérülés után helyreállította, az utóbbi pedig 1579-ben — miután a talapzatát és medencéjét 1573-ban újra felállították, — a hozzátartozó szökőkút vízvezetékét igazította ki. Munkájukért kapott csekély díjazások szintén azt bizonyítják, hogy csakis restaurálási, javítási munkálatokat végeztek rajta. Tehát a levéltári adatok épúgy, mint a szobor öntéséről szóló fentemlített szakvélemény a szobor eredetisége mellett tanuskodnak, Pečirka stílustörténeti érveipedig — mint fentebb kimutattuk — semmiképpen sem meggyőzőek.

Legújabbban — tanulmányunk első fejezetének közzététele után — telent meg Roth Viktor szerkesztésében „Die deutsche Kunst in Siebenbürgen” című nagyon szép és magyar vonatkozásaiban szokatlanul és jólesően tárgyilagos kiadvány. Ebben C. Theodor Müller, a szobrászi rész szerzője, a következőket írja a Szent Györgyről: „Dessen künstlerische Wurzel ist nicht in einer bestimmten lokalen monumentalplastischen Tradition zu suchen, sondern in einer überterritorialen, letzten Endes wohl stark italienisch bedingten Kultur, deren formale Bildung sich am besten an Miniaturen belegen lässt. Zugleich wird die deutsche Note des Werkes der beiden Klausenburger auf dieser internationalen Folie nur noch deutlicher greifbar”. Az utóbbi tétel bizonyításával a szerző adós marad, sem határozott német sajtóságokat, sem német stílusleszermazást nem tud kimutatni. Az olasz analógiák jelentőségéből sem vonja le a szükség-

³⁰² A prágai királyi várkert ú. n. „éneklő szökőkút”-ját Tomas Jaroš öntölte segédjeivel együtt, de az olasz Francesco Terzio modellje után. (V. ö. Wirth, Zd.: Die cehoslowakische Kunst. Prag, 1926. S. 31. Abb. 89). Munkájáért 2078 rajnai forintot kért. (Jahrb. der kunsthst. Slegen des allerh. Kaiserhauses. Bd. XV. 1891. Reg. 8106.)

³⁰³ Ezzel szemben a Kolozsvári testvérek signaturáiból, melyeken munkáikkal kapcsolatban egyszer a conflare, másszor a facere ige szerepel, következik, hogy ők nemcsak szobraik modelljeit készítették el, hanem maguk is öntötték ki azokat. Egész életükön át tartó ideális munkaközösségüket és harmonikus együttműködésüket úgy kell elképzelni, hogy az egyik volt a tervező művész és a másik a bronzöntő technikus.

szerű következtetéseket. A prágai szobor stílusrejtélyét a „területfeletti“ kultúra semmitmondó fogalmával véli megoldhatni.³⁰⁴

Mind Pečirka, mind Müller cikke ellentétes nézetükkel e tanulmány első fejezetében kifejtett megállapításainkat igazolják. A prágai Szent György az olasz szobrászati előzmények és a magyar hagyományok, a Nagy Lajos-kori kultúra nélkül meg nem magyarázhatók. Ha az előbbit nem veszik tekintetbe és csak a német művészet ellentétes felfogású alkotásaival vetik össze, természetesen a XVI. századi újraöntés elméletéhez kell eljutniok. Ha pedig a magyar kultúra mellőzésével igyekeznek a problémát megoldani, akkor a „népek feletti“, „nemzetközi“, és „területeken feletti“ kultúra üres fogalmának zsákutcájába kerülnek. A prágai Szent György rejtélye e két összehangzó és egymásba kapcsolódó tényező³⁰⁵ ismerete nélkül meg nem fejthető.

Az újabban összegyűjtött adatok alapján a Szent György szobor történetéhez néhány kiegészítést kell tennünk, (V. ö. 135–136. l.) A szobor előtt lévő, fából való vízmedencét 1662-ben kőmedencével cserélték fel, nyilván ugyanekkor kapta barokk volutás talapzatát. Jan Josef Dietzler 1733-ból való rajzán már ezen talapzaton látható, előtte vízmedence áll, mögötte oszlop a kétéfjű sassal; az egész csoportozat a prágai vár Wladislaw szárnya előtt a harmadik udvaron van elhelyezve. A szobor helyét pontosan megjelöli a prágai várnak 1760 körül készült alaprajza. Mikor Mária Terézia uralkodása idejében a palotát átalakították, a Szent György szobrot a vízmedencével együtt, de az oszlop nélkül, átvitték ugyanennek az udvarnak a Szent Vitus-dóm felőli oldalára. Ebben az új felállításában mutatja Philipp és Franz Heger metszete (1792). Helyét a prágai várnak a XVIII. század végén készült alaprajza pontosan feltünteti. Itt állott barokk talapzatán 1929-ig, amikor a váruddar átalakítása alkalmával új talapzatra helyezték.

Cikkem első fejezetének 86. jegyzetében Bunyitay nyomán tévesen írtam, hogy Andreas de Eugubio 1345-ben váradi kanonok volt. Andreas Károly Róbert udvari orvosaként működött, a váradi kanonoki tisztséget pedig 1345-ben Ladislaus de Eugubio, az előbbi fia viselte. (Bossányi A.: *Regesta supplicationum* I/1. Budapest, 1916. 307. l.)

³⁰⁴ Ugyanebben a fejezetben (S. 117.) Müller rámutat arra, hogy a trencsényi herma a Parler-kör művészi irányába tartozik. E sorok írója e tanulmány korábban megjelent első fejezetében (120. l.) ugyanerre az eredményre jutott.

³⁰⁵ Az olasz kultúra magyarországi elterjedésére új fényt derítenek azok a nagyszerű leletek, melyek az esztergomi várban végzett ásásokból a legújabbban kerültek ki. A feltárt XIV. századi firenzei stílusú falfestmények (v. ö. Gerevich Tibor 1934. október 29.-én az Orsz. Magy. Régészeti és Művészettörténeli Társulatban tartott előadását) azt bizonyítják, hogy a toskán kultúra, a Kolozsvári testvérek művészetének főforrása, sokkal közelebbi kapcsolatban állott az Anjoukori Magyarországgal, semmint eddig feltehető volt. Ilyen háttér előtt a prágai szobor toskán vonatkozásai új jelentőséget kapnak.

A 127. lapon említett váradi püspök nem Meszesi Demeter, hanem Futaki Demeter (v. ö. Bossányi op. cit. I/1. 301—303. l.).

A Szent György lovagok pecsétjének irodalmához (55. jegyzet) pótlólag csatolandó: Szendrei J.: *Magyar hadtörténelmi emlékek*. Budapest, 1896. 115. l. — Szendrei J.: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest, 1905. 35. l.

A 124. lapon ismertetett pécsi Szent György dombormű irodalma: [Czobor Béla]: *Legújabb pécsi leletek*. Egyházművészeti Lap, 1882. 295. l. — Szőnyi O.: *A pécsi püspöki múzeum kőtára*. Pécs, 1906. 230. l. 733. sz. — Balogh J.: *A magyarországi Szent György-ábrázolások forrásai*. Arch. Ért. 1929. 145—148. l. — Szőnyi O.: *A pécsi dómmúzeum*. Magyar művészet 1929. 536. l.

Függelék.

I.

KOLOZSVÁRI MÁRTON ÉS GYÖRGY SZOBRAINAK FELIRATAL.

1. A váradi gyalog királyszobrok felirata:

Miskolczy István másolata szerint (1609):

anno d. MCCC 40. Serenissimo Principe regnante Domino Lodovico Rege hungarie XXXX. venerabilis dominus Pater Demetrius episcopus Varadiensis fieri fecit has sanctorum imagines per Martinum & Georgium filios magistri Nicolai pictoris de Colosvar.

2. A prágai Szent György szobor felirata:

a) *Bohuslaus Balbinus* feljegyzése szerint (1677):

A. D. 1373 hoc Opus Imaginis S. Georgii per Martinum et Georgium de Clussenberch conflatum est.

b) *Jan Beckovsky* feljegyzése szerint (1700):

Anno Domini 1373. Hoc Opus Imaginis S. Georgij per Martinum & Georgium de Clussenberch conflatum est.

c) *Karel Vladislav Zap* saját szavai szerint Balbin után, de tényleg más ismeretlen forrás nyomán (1857):

A. D. MCCCLXXIII HOC OPUS IMAGINIS S. GEORGII P. MARTINUM ET GEORGIUM DE CLUSSENBACH CONFLATU EST.

d) *Ferdinand B. Mikovec* ismeretlen eredetű, régi hiteles másolat nyomán (1865):

A. D. MCCCLXXIII. hoc opus imaginis S. Georgii p. martinum et georgium de clussenberch conflatum est.

e) *Bernhard Grueber* ismeretlen forrás nyomán (1876):

A. Dni MCCCLXXIII. hoc opus imaginis S. Georgii per martinum et georgium de Clusenberch conflatum est.

f) *Bernhard Grueber* ismeretlen forrás nyomán (1876):

A. D. M. CCCLXXIII. hoc opus imaginis S. Georgii p. martinum et georgium de Clussenberg conflatu est.

3. A váradi Szent László lovasszobor felirata:

a) *Miskolczy István* másolata szerint (1609):

anno M. 390. die XX. mensis May Rege Sigismundo, & Maria Regina feliciter regnantibus hoc opus fieri fecit Reverendus in Christo pater d. Joannes Episcopus Varadinensis (sic!) per Magistros Martinum & Georgium de Colosvar in honorem S. Ladislai Regis.

b) *Polos István* feljegyzése szerint (1671):

A. 1390 die 20. mensis Maij Rege Sigismundo et Maria Regina feliciter regnantibus. Hoc opus fieri fecit R[everen]dus in Christo Pater D[omi]nus Joannes Episcopus Varadiensis p[er] Magistros Martinu[m] et Georgiu[m] de Colosvar in honorem Sancti Ladislai Regis.

II.

Bibliografia.³⁰⁶

³⁰⁶ A Bibliografiába jelentős és jelentéktelen cikkeket egyaránt felvettem, mert tudomány- és kultúrtörténeti szempontból az utóbbiak is érdekesek, azonfelül alkalmasak a Kolozsvári testvérek általános jelentőségének és műveik iránt megnyilvánuló nagy érdeklődésnek a megvilágítására. Az adatok összegyűjtésében — amennyire a körülmények engedték — lehető teljességre törekedtem. Azt hiszem, hogy ezt a magyar irodalomra vonatkozólag lényegileg sikerült is elérnem. A külföldi irodalom teljessége már kevésbbé bizonyos, bár ennek érdekében is minden lehető megtettem. A külföldi bibliografiai adatok gyűjtésében, illetőleg a már meglévő hibás idézetek javításában és kiegészítésében segítségemre voltak Dr. Jan Emler úr, a prágai egyetemi könyvtár igazgatója (Verejná a Universitní Knihovna v Praze), Dr. Lise Adler úrnő, a prágai egyetemi könyvtár tisztviselője, Dr. R. Hönigschmid úr, a prágai Műemlék Bizottság vezetője (Státny Památkovy Úrad pro Cechy), a prágai Városi Múzeum (Museum Hlavního Mesta Prahy), Dr. Hans Vollmer úr, a Thieme-Becker Künstlerlexikon szerkesztője, Prof. Dr. W. Sörrensen úr, a berlini állami múzeumok könyvtárának vezetője, a bécsi National-Bibliothek, a párisi Bibliothèque de l'Art et d'Archéologie (Université de Paris), a londoni British Museum és Dr. Fleischer Gyula úr, a bécsi gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történeti Intézet titkára. Szíves közreműködésükért fogadják valamennyien hálás köszönetemet.

A címszavakat kronológikus sorrendben közlöm, egy-egy éven belül 1933-ig betűrend szerint, az utolsó, 1934. év tanulmányait pedig megjelenésük sorrendjében. Azokat a cikkeket, melyeket nem volt módomban tanulmányozni, *-gal jelöltem meg.

I. Nagyvárad királyszobrok.

a) **Források:**

Janus Pannonius: Abiens valere jubet sanctos reges Waradini című epigrammája, melyet 1459 telén irt. — Jani Pannonii Poemata. Trajecti ad Rhenum, 1784. p. 643. (Lib. II. Epigr. V.)

Bonfinius, Antonius: Rerum Hungaricarum Decades. Dec. I. Lib. I. Ed. Basileae, 1568. p. 27.; Ed. Posonii, 1744. p. 20. (Bonfini ezt a részt még Mátyás uralkodása idejében, 1485—1490 között írta.)

De Sancto Ladislao című magyar és latin nyelvű ének a XVI. század elejéről való Peer-codexben. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. — Régi magyar codexek. Közzéteszi Volf György. Nyelvemléktár. II. Budapest, 1874. 96. l. — Középkori magyar költői maradványok. Közzéteszi Szilády Áron. Régi Magyar Költők Tára I. Budapest, 1877. 203. l.

Oláh, Nicolaus: Hungaria et Attila. Lib. I. Cap. 16. Ed. Vindobonae, 1763. p. 71. (Oláh Miklós ezt a munkáját saját feljegyzése szerint 1536-ban írta Bruxelles-ben.)

Heltai Gáspár: Chronica az Magyarocnac dolgairól. Colosvar, 1575. 5. l. — Új kiadása: Tizenhatodik századbeli magyar történetírók. Szerkeszti Toldy Ferenc. Pest, 1854. 80. l.

Bornemisza Péter: Énekek három rendbe külömb külömb felec. Detrekeo Varaba, 1582. 195. l.

Rudolf császár levele Miksa főherceghez, melyben kéri, hogy küldje fel Prágába a váradi bronzszobrokat. Úgy tudja, hogy az egyik közülük Mátyás királyt ábrázolja. 1598 nov. 15. Podiebrad. — Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Abt. „Ungarn“. Fasc. 132.

Miksa főherceg levele Rudolf császárhoz, melyben értesíti, hogy négy bronzszobor van Váradon, három gyalogos, melyek a három szent királyt ábrázolják és Szent László lovasszobra. A szobrokat nem szállíthatja Prágába, mert a nép ragaszkodik hozzájuk. 1598. dec. 1. Kassa. — Bécs. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Abt. „Ungarn“. Fasc. 132.

Rudolf császár levele Miksa főherceghez, melyben értesíti, hogy lemond a váradi szobrokról, tekintve, hogy azok nem világi emlékek. 1598. dec. 14. Podiebrad. — Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Abt. „Ungarn“. Fasc. 132.³⁰⁷

Szamosközy, Stephanus: Rerum Transylvanicarum Pentas Quinta. Lib. III. „Equestris statua divi Ladislai“. — Szamosközy István történeti maradványai. 1566—1603. Kiadta Szilágyi Sándor. II. 1598—1599. Budapest, 1876. 167. l. (Mon. Hung. Hist. II. oszt. XXVIII. köt.)

Miskolczy István feljegyzése a váradi várról. 1609 jun. 27. — Eredeti kézírata (Diarium Stephani Miskolczy V. D. M. et Senioris per Tractum Zempliniensem) 1804-ben Keresztely József szalacsi ref. lelkész birtokában volt. — Sinay Miklós hitelesített másolata (1799) után közölte Jakob Ferdinand von Miller. (Zeitschrift von und für Ungern hgg. von Ludwig v. Schedius. Pesth. 1804. S. 84—87.) — Sinay kézírata a Magyar Nemzeti

³⁰⁷ Az itt közölt regeszták az eredeti levelek alapján készültek. A Magyar Történelmi Társaság (IX. 1861. 95. l.) közzétett regeszták pontatlanok.

Múzeum könyvtárába került.) V. ö. Podhradczky József: Szent László király tetemeinek historiája. Buda, 1836. 14. l. 8. jegyzet).

Isthvánfi, Nicolaus: Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV. (Lib. XXXI.) Ed. Coloniae Agrippinae, 1622. p. 731.; ed. Vindobonae, 1758, p. 449 a. — Eredeti kézírata 1614-ből a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-Könyvtárának kéziratárában.

Braun Georgius: Theatri praecipuarum totius mundi urbium liber sextus. S. 1. (Coloniae Agrippinae) 1618. fol. 40.

Petrus de Rewa (báró Révai Péter): De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septima auctore Petro de Reem... quas emendatas et auctas publicabat Comes Franciscus de Nadasd. Francofurti, 1659. p. 8. — Schwandtner, Joannes Georgius: Scriptorum Rerum Hungaricarum. Tom. II. Vindobonae, 1746. p. 618.

Zeiler Martin: Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn. Ulm, 1646; Ulm, 1660. S. 314.

Evlia Cselebi leírása a Kolozsvári testvérek váradi szobrainak pusztulásáról. 1660. — Evlia Cselebi magyarországi utazásai. Kiadta Karácson Imre. I. Budapest, 1904. 41—44. l. (Török—magyarkori történelmi emlékek. II. oszt. III. köt.)

**Szalárdi János* emlékirata Várad pusztulásáról. 1660 aug. 31. (Más idézet szerint jul. 31.) Debrecen. — Az emlékiratot 1910-ben Karácsonyi János fedezte fel s a Biharmegyei régészeti és történelmi egyesület ugyanez év május 16.-án tartott közgyűlésén Gyalóky Jenő ismertette (v. ö. Archaeológiai Értesítő U. F. XXXII. Budapest, 1912. 89. 265. l.).

Szalárdi János siralmas magyar krónikája (1662). — Kiadta báró Kemény Zsigmond. Pest, 1853. 575, 590. l. (Ujabb Nemzeti Könyvtár, III.)

Zeiler, Martin: Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn. — Uj kiadása Johann Bezától. Leipzig, 1664. S. 261, 265.

Miles, Matthias: Siebenbürgischer Würg-Engel. Hermannstadt, 1670. S. 205.

Polos István feljegyzése a váradi szent László szoborról. 1671. — Közölte Varju Elemér (Archaeológiai Értesítő. U. F. XXXIX. Budapest, 1920—1922. 103—104. l.).

Krekwitz, Georg: Totius Principatus Transylvaniae Accurata Descriptio. Nürnberg und Frankfurt, 1688. S. 324, 327.

b) Metszetek.

Georgius Houfnagel (*Joris Hoefnagel*) rajza után készült metszet. — Felirata: Varadinum, vulgo Gros Wardein, Transilvaniae oppidum, cum munitissimo propugnaculo. In provinciae introitu secundo, a Mahumeta Turcarum Imp. obsessum et frustra tentatum..... E. Statua Regis equestris et tres statuae pedestres ex aere fusili. Communicavit Georgius Houfnaglius. — Rézkarc, 336×463 mm. — Történelmi Képcsarnok, Lt. sz. 2293. — Kiadta: Braun, Georgius: Theatri praecipuarum totius mundi urbium liber sextus. S. 1. (Coloniae Agrippinae), 1618. fol. 40. (N. B. az első kötet címe: Civitate Orbis Terrarum. 1572.)

Johann Sibmacher metszete ismeretlen rajzoló vázolata után. — Felirata: Wahre Contrafactur der Vöstung Gros Waradein, in Ober Ungeř. wie die vom Türckn belegret gewest. Año 1598. — Rézkarc, 157×265 mm. — Történelmi Képcsarnok, Lt. sz. 627. — Kiadta: Ortelius, Hieronymus: Chronologia Oder Historische beschreibung aller Kriegsempörungen . . . in . . . Vngern auch Siebenbürgen mit dem Türken. Ed. Nürnberg, 1603. S. 416; ed. Nürnberg, 1620. S. 416.

Johann Sibmacher metszete retusált állapotban. — Felirata: Wahre Contrafactur der Vöstung Gros Waradein in Obern Ungeř wie die vom Türckn belegret gewest. Año 1598; baloldalon fent P 247. — Rézkarc, 156×265 mm. — Történelmi Képcsarnok, Lt. sz. 2951. — Kiadta: Ortelius Redivivus et continuatus. Frankfurt am Mayn. 1665. I. Theil. S. 247.

Metszet ismeretlen metszőtől, Johann Sibmacher metszete után. — Felirata: Wahre Contrafactur der Voestung Gros Waradein, in Ober Ungern, wie die vom Türcken belaeget gewest. Anno 1598.; jobboldalon fent P. 1926, lent 29. — Rézkarc, 300×388 mm. — Történelmi Képcsarnok, Lt. sz. 6058.

Johann Sibmacher metszete retusált állapotban. — Felirata: Wahre Contrafactur der Vestung Gros Waradein in Ober Ungeř wies vom Türcken bestürmt ist gewest 1660. — Rézkarc, 158×270 mm. — Történelmi Képcsarnok. Lt. sz. 6056.

c) Irodalom 1879-ig.

Kazy, Franciscus: Historia Regni Hungariae. Tom. II. Tyrnaviae, 1741. p. 241.

Petri de Rewa (báró Révai Péter): Sacrae Coronae Regni Hungariae Commentarius post Augustanam editionem anni MDCXIII plurimis locis emendatus et ad nostra usque tempora perductus. Animadversiones atque emendationes auctoris in msc. addidit *Carolus Andreas Bel.* — Schwandtner, Joannes Georgius: Scriptorum Rerum Hungaricarum. Tom. II. Vindobonae, 1746. p. 443. nota b. (N. B. ez a feljegyzés nincs benne sem az 1613-as augsburgi, sem az 1732-iki nagyszombati kiadásban.)

Pray, Georgius: Dissertatio de Sancto Ladislao. Posonii, 1774. p. 24.

Pray, Georgius: Specimen Hierarchiae Hungaricae. Pars II. Posonii-Cassoviae, 1779. p. 178.

Miller, Jacob Ferdinand von: Nachrichten eines Augenzeigen aus dem XVII. Jahrh. von Grosswardeiner Festung. — Zeitschrift von und für Ungern. Hgg. von Ludwig von Schedius Bd. V. Pesth, 1804. S. 84—87, 92.

Kereszturi, Josephus Aloysius: Compendiaria descriptio . . . Episcopatus et Capituli M. Varadiensis. Magno-Varadini, 1806. p. 62, 78, 230—231.

Schönwisner, Stephanus: Catalogus Numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchenyiani. Pars III. Pestini, 1807. p. 105—106.

Fessler, Ignaz, Aurel: Die Geschichte der Ungern und ihrer Land-sassen. III. Theil. Leipzig, 1816. S. 1058.

—: Magyar szorgalom és mesterségek történeti rajzolatja. — Honművész. Pest, 1833. 70. l.

Podhradczky József: Szent László király tetemeinek historiája. Buda, 1836. 10—11, 14—18, 43. l. (Szent László királynak és viselt dolgainak historiája II. rész).

Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. I. Pest, 1851. 116. l.; II. kiadás, I. Pest, 1852. 148. l.

Horváth Mihály: Magyar regesták a bécsi cs. levéltárból. — Magyar Történelmi Tár. IX. Pest, 1861. 95. l.

Vass József: Az Anjouk és műveltségünk. — Budapesti Szemle. XII. Pest, 1861. 281. l.

Ipolyi Arnold: A középkori szobrászat Magyarországon. Pest, 1863. 64. l. (A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. X. kötet, XIII. darab.)

Horváth Mihály: Magyarország történelme. Új dolgozat. II. kiadás, IV. Pest, 1871. 366. l.

Ipolyi Arnold: Kisebb munkái. I. Magyar műtörténelmi tanulmányok. Budapest, 1873. 190. l.

Osváth Pál: Bihar várm. sárréti járása leírása. Nagyvárad. 1875. 122. l.

Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története. III. Bpest, 1876. 108. l.

Szilády Aron: Középkori magyar költői maradványok. — Régi Magyar Költők Tára. I. Budapest, 1877. 281. l.

II. Prágai Szent György szobor.

a) Források:

Hagek ex Sibotan, Venceslaus (új ortográfia szerint Václov Hájek z Libočan): Kronyka Czeská. Praha. 1541., fol. 347. v.

[*Hájek z Libocan, Václav*]: O nešťastné příhodě kteráž se stala skrze oheň v Menším městě Pražském a na hradě svatého Václava i Hradčanech atd. léta MDXXXI.; Praha, 1541. (Leírás a prágai vár 1541. jun. 2.-iki égéséről). Ujra kiadta Ferdinand B. Mikovec: Lumir. Díl. II. Praha, 1852. str. 1077.

Kühr von Kührbach építési irnok feljegyzése, mely szerint az a fa-medence, mely felett a Szent György szobor állott, oly gyorsan rothadt, hogy minden 10 évben ujjal kellett felcserélni. (XVI. század I. fele) — Prága, a prágai vár levéltára (v. ö. Zaloziecky S. 14).

Trnicky z Trnic, Jirik (I. Ferdinánd udvari költője) verse Miksa császár koronázása alkalmával (1562 szept. 20.) tartott lovagjátékokról. — Közölte: Dlabacz, Gottfried Johann (Dlabáč, Bohumir Jan): Abhandlung von den Schicksa'en der Künste in Böhmen. Prag, 1897. S. 13. — Kézirata a bécsi Nationalbibliothekban.

Tomas Jaros puszkaműves „23 Schock Groschen böhmisch“-t kapott „umb besserung und zurichtung des kupfern pildtwergs des ritter St. Georgen so im schlosshof auf dem rohrkasten stehet“. 1563 vagy 1564. Prága, a prágai vár levéltára.³⁰⁸

³⁰⁸ A Jaros-ra vonatkozó feljegyzést Dr. Jan Morávek úr, a prágai vár levéltárosa (Archiv Pražského Hradu) fedezte fel. Ugyanő küldötte meg nekem lekötelező szivességgel az eredeti szöveget, melyért e helyen is hálás köszönetet mondok.

A cseh udvari kamara jegyzéket küld Miksa császárnak, melyben az építőmesteri hivatal a prágai kir. várban tervbevett munkálatokra engedélyt kér. Ezek között szerepel a Szent György szobor talapzatának és medencéjének felállítása. 1573 máj. 27. — Prága, Prágai vár levéltára. Közölve: Jahrb. der Kunsthist. Slegen des allerh. Kaiserhauses. Bd. XII. Wien, 1891. Reg. 8144.

Wolf Hoffprucker puskaműves jegyzéke a prágai várban végzett munkálatokról. Ezek között szerepel a Szent György kijavítása és ismét vízszökötetéshez való igazítása, melyért 15 schok groschen-t kér. 1579, okt. 30. Prága. Prága, a prágai vár levéltára. — Közölve: Jahrb. der Kunsthist. Slegen des allerh. Kaiserhauses. Bd. XII. Wien, 1891. Reg. 8204³⁰⁹.

Johann Carl Misner von Wisenberg építési irnok feljegyzése arról, hogy a Szent György szobor fából való kutmedencéjét 1662-ben kőmedencével cserélték fel. — Prága, prágai vár levéltára. *Johann Carl Misner von Wisenberg, Bauschreiber* kéziratosa feljegyzései: „Gedenkbuch über etliche notirte Nachrichte, so zum Königl. Prager Schloss Bauschreiber-Ambt dienlich...“ (kivül: Notationes zum Königl. Prager Schloss Bauschreiber-Ambt gehörige.) fol. 6 b. (Památky archeologické. Dil. XXXII. V Praze, 1920. str. 115.)

Balbinus, Bohuslaus: Epitome historica Rerum Bohemicarum. Lib. III. Cap. XXI. Pragae, 1677. p. 379.

Balbinus, Bohuslaus: Miscellanea historica regni Bohemiae. Lib. III. Dec. I. Pragae, 1681. p. 126. (Cap. IX. és §. III.)

Beckowsky, Jan: Poselkyně Starých Přeběhův Českých. Tom. I. Praha, 1700. str. 587.

Beckowszky, Jan: Poselkyně Starých přiběhův českých. Dil druhý (Od roku 1526—1715) K vydána upravil Dr. Antonín Rezek. Dil. II. Sv. I. Praha, 1879. str. 94.

Redeln, Karl Adolph: Das sehenswürdige Prag. Ed. Franckfurth und Leipzig, s. a. (1710.) S. 73. (II. Buch, V. Cap.); Ed. Nürnberg-Prag, s. a. (1728) S. 99.

Feljegyzés arról, hogy a Szent György szobor pajzsát ellopták. 1749. Prága, a prágai vár levéltára. (V. ö. Zalozičky S. 14.)

V. C.: Kunstsachen, Etwas zur Kunstgeschichte Böhmens. — [Dobrowsky, Joseph]: Böhmische Literatur auf das Jahr 1779. Prag, 1779. S. 209, 214—215.

[*Opitz, Johann Ferdinand*]: Vollständige Beschreibung der königlichen Haupt- und Residenzstadt Prag Bd. I. Prag—Wien, 1787. S. 48.

Schaller, Jaroslav: Beschreibung der königlichen Haupt- und Residenzstadt Prag. Bd. I. Prag, 1794. S. 450.

Dlabacz, Gottfried, Johann (Dlabáč, Bohumir Jan): Abhandlung von den Schicksalen der Künste in Böhmen. Prag, 1797. S. 13. (Neuere Abhandlungen des k. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften. Bd. III.)

³⁰⁹ Czákó közlése (17. 1. 3. jegyzet) pontatlan, az évszám (1573) hibás.

b) **Rajzok és metszetek.**

Jan Josef Dietzler rajza (1733) a prágai vár harmadik udvaráról, melyen a Szent György szobor a vár Wladislav szárnya előtt látható. — Lavirozott tollrajz, 620×295 mm. — Prága, Városi Múzeum. Nr. 31208. — Közölve: Památky archeologické. Dil. XXXII. V Praze, 1921. Tab. XIX.; Wirth, Zdenek: Prag in Bildern aus fünf Jahr. Prag, 1932. Nr. 42. Umění, Sv. VII. Praha, 1934., str. 366.

A prágai vár alaprajza 1760 körül, a Mária Terézia-féle átalakítás előtt, amely feltünteti a Szent György szobor helyét a királyi palota mellett (No. 28). — Tollrajz, 930×610 mm. — Prága, a prágai vár levéltára. — Közölve: Památky archeologické. Dil. XXXII. V Praze, 1920. Tab. X.

A. L. Klose vízvezetéki térképe a prágai várról, mely a Szent György szobor („sanct Girgs“) helyét a vár harmadik udvarán, a királyi palota előtt jelöli meg. — Prága, a prágai vár levéltára. (V. ö. Czakó 16. 1., 2. jegyzet.)

A prágai vár átépítésének terve a XVIII. század második feléből, amely a Szent György szobor helyét a harmadik udvar tulsó oldalán, a Szent Vitus-dóm mellett jelöli meg. — Tollrajz, 545×360 mm. — Prága, a prágai vár levéltára. — Közölve: Památky archeologické. Dil. XXXII. V Praze, 1920., str. 94.

A prágai vár alaprajza a XVIII. század végéről, amely a Szent György szobor helyét a Szent Vitus-dóm mellett tünteti fel. — Tollrajz, 980×605 mm. — Prága, a prágai vár levéltára. — Közölve: Památky archeologické. Dil. XXXII. V Praze, 1921. Tab. XVI.

Caspar Pluth metszete, Philipp és Franz Heger rajza (1792) után a prágai vár harmadik udvaráról, melyen a Szent György szobor a Szent Vitus-dóm előtt látható. — Színezett rézkarc, 641×460 mm. — Prága, Városi Múzeum, Nr. 13041 — Közölve: Wirth, Zdenek: Prag in Bildern aus fünf Jahr. Prag, 1932. No. 80. — Umění. Sv. VII. Praha, 1934., str. 367.

Illusztráció 1823-ból, amelyen a Szent György szobor a Szent Vitus-dóm előtt látható. — Rézkarc. — Közölve: Griesel, A. W.: Neuestes Gemälde von Prag. Prag, 1823. S. 26 után 4-ik melléklet.

c) **Irodalom 1879-ig.**

Fiorillo, Johann Dominicus: Geschichte der zeichnenden Künste in Deutschland. Bd. I. Hannover, 1815. S. 134—135.

Griesel, A. W.: Neuestes Gemälde von Prag. Prag, 1823. S. 48, 239.

* *Schottky, Max*: Prag wie es war und wie es ist. Bd. II. Prag, 1832. S. 90.

Nagler, G. K.: Neuestes allgemeines Künstler-Lexicon. Bd. II. München, 1835. S. 565. (Clausenburg, Martin von); Bd. III. München, 1836. S. 15. (Clussenbach, Martin und Georg von.)

Kugler, Franz: Handbuch der Kunstgeschichte. I. Aufl. Stuttgart, 1842. S. 592; IV. Aufl. Bd. II. Stuttgart, 1861. S. 138.

Palacky, Franz: Geschichte von Böhmen. II. Bd. II. Abt. Prag, 1842. S. 417.

Fischer, Adolf: Beschreibung der grossen Feuersbrunst zu Prag im Jahre 1541. Nach des Augenzeugen Hagek böhmischer Erzählung. — Libussa. Jahrbuch für 1844. III. Jahrgang. Prag, 1844. S. 313.

Mikovec, Ferd. B.: Požár Pražsky roku 1541. — Lumir. Dil. II. Praha, 1852. str. 1077.

Kugler, Franz: Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte. II. Theil. Stuttgart, 1854. S. 495.

Passavant, Johann David: Ueber mittelalterliche Kunst in Böhmen und Mähren. — Zeitschrift für christliche Archaeologie und Kunst. Bd. I. Leipzig, 1856. S. 161.

Zap, Karel Vladislav: Bronzová socha sv. Jiří na hradě Pražském. — Památky archaeologické. Dil. II. V Praze, 1857., str. 175—176.

Ambros, August W.: Der Dom zu Prag. Prag, 1858. S. 352.

Schnaase, Carl: Geschichte der bildenden Künste im Mittelalter. I. Aufl. Bd. IV. Düsseldorf, 1861. S. 534—535.; II. Aufl. Bd. IV. Düsseldorf, 1874. S. 500—501, (Gesch. der bild. Künste. Bd. VI.)

* *Zap, Karel Vladislav*: Historické a umělecké památky prazské. Praha, 1864. str. 97.

Mikovec, Ferdinand B.: Jízdecká socha sv. Jiří na hradě Pražském. — Starožitnosti a památky země české. Sv. II. Praha, 1865., str. 56—58.

* *Zap, Karl — Mikovec, Ferdinand B.*: Alterthümer und Denkwürdigkeiten Böhmens. Bd. II. Prag, 1865. S. 60.

Lübke, Wilhelm: Geschichte der Plastik. Leipzig, 1871. S. 456.

Nagler, G. K. — Andresen, A.: Die Monogrammisten Bd. IV. München, 1871. S. 231. No. 814. (Georg und Martin von Klussenberg.)

Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. IV. Leipzig, 1876. S. 348. (Grueber közlése).

Grueber, Bernhard: Die Kunst des Mittelalters in Böhmen. III. Theil. Wien, 1876. S. 107.

Palacky, Frantisek: Dějiny Národu českého. Dilu II. Částka II. Oddeleni I. Praha, 1876., p. 220.

III. Irodalom 1879-től (Wenrich cikkétől) napjainkig.

Wenrich Vilmos: Néhány szó két hazai művészről. — Századok. Budapest, 1879. 122—125. l. (Magy. Tört. Társ. 1879 aug. 23—30.-i vidéki kirándulása Maros-Torda vm.-be, s Marosvásárhely és Segesvár városaiba.)

Bunyitay Vincze: A váradi püspökség története. I. Nagyvárad, 1883. 188, 209, 307. l.

Mangold Lajos: A magyarok oknyomozó története. I. kiadás. Budapest, 1883. 75. l.; V. kiadás. Budapest. 1907. 107. l.

Márki Sándor: Mária, Magyarország királynéja. Budapest, 1885. 138, 164. l. (Magyar Történeti Életrajzok).

K. Nagy Sándor: Biharország. II. Nagyvárad, 1885. 127. l.

- Pasteiner Gyula*: A művészetek története. Budapest, 1885. 320—321. l.
- Czobor Béla*: Szent György szobra Prágában. — Egyházművészeti Lap. VII. Budapest, 1886. 251—254. l.
- Irmei Ferenc*: Geschichte der deutschen Kunst című sorozat ismertetése. — Archaeológiai Értesítő. U. F. VI. Budapest, 1886. 262. l.
- Bode, Wilhelm*: Geschichte der deutschen Plastik. Berlin, 1887. S. 90. (Geschichte der deutschen Kunst. Bd. II.)
- Hampel József*: Ötvösművek Nagy Lajos korából és az erdélyi ötvösiskola. — Archaeológiai Értesítő. U. F. VIII. Budapest, 1888. 193. l.
- Wenrich, Wilhelm*: Künstlernamen aus siebenbürgisch-sächsischer Vergangenheit. — Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. N. F. Bd. XXII. Hermannstadt, 1889. S. 63.
- Körber, Paul—Krecar, Johann W.*: Illustrierter Führer durch Prag und Umgebung. s. a. (1890 után) S. 71.
- Demmin, August*: Die Kriegswaffen in ihrer geschichtlicher Entwicklung. Gera, 1891. S. 401; IV. Aufl. Leipzig, 1893. S. 401—402.
- Bunyitay Vincze*: Szent László király emlékezete. Budapest, 1892. 59, 63. l.
- Hampel, Joseph*: Metallwerke der ungarischen Capelle in Aachener Münsterschatz. — Zeitschrift des Aachener Geschichts vereines. Bd. XIV. Aachen, 1892. S. 54—71.
- Kárász Leo*: Az aacheni magyar kápolna ötvösművei — Archaeológiai Értesítő. U. F. XII. Budapest, 1892. 198. l.
- Meltzl, Oskar von*: Über Gewerbe und Handel der Sachsen im XIV. und XV. Jahrhundert. Hermannstadt, 1892. S. 28—29.
- Meltzl Oszkár*: Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században. — Századok. Budapest, 1892. 653. l.
- * *Ottuv Naucny Slovník*. Sv. V. V Praze, 1892. str. 470. (Clussenberka nebo z Clussenbachu, Marlin a Jiři.)
- Pór Antal*: Nagy Lajos. Budapest, 1892. 594—595. l. (Magyar Történeti Életrajzok.)
- — Bibliographische Notizen. — Repertorium für Kunstwissenschaft. Bd. XVI. Berlin—Stuttgart—Wien, 1893. S. 257. (Hampel aacheni cikkének ismertetése.)
- Neuwirth, Joseph*: Geschichte der bildenden Kunst in Böhmen. Bd. I. Prag, 1893. S. 235.
- Pór Antal*: Az Anjou-kori Mária-kép Krumbauban. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XIII. Budapest, 1893. 236. l.
- Pasteiner Gyula*: Szent György lovasszobra. — Művészi Ipar. Budapest, 1894. 95. l.
- A Magyar Nemzet Története*. Szerkeszti Szilágyi Sándor. III. Budapest, 1895. 346. l. utáni képes tábla.
- Neuwirth József*: Festészet és szobrászat a középkorban. Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben. XII. Csehország, II. rész. Budapest, 1896. 351—352. l. (Megjelent németül is: Oest.-Ungarische Monarchie. Bd. XII. Böhmen II. Wien, 1896.)
- * *Borovsky, Frantisek*: Čechy. Sv. III. Dil. I. V Praze, 1897. str 111—112.

Czobor Béla: Egyházi emlékeink a XIV. századból. — Magyarország történelmi emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. I. rész, szerkeszti Czobor Béla. Budapest, 1897—1901. 164. l.

Gerecze Péter: Építőművészeti és szobrászati emlékeink. — Magyarország történelmi emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. I. rész, szerkeszti Czobor Béla. Budapest, 1897—1901. 147—148. l.

Gyalui, Wolfgang: Eine ungarische Statue in Prag. — Budapesti Tagblatt. 1897. No. 248.

Pulszky Ferenc: Magyarország Archaeológiája. II. Budapest, 1897. 203. l.

* **Tomek, Václav Vratislav:** Dějepis města Prahy. Sv. XI. V Praze. 1897. str. 206.

Baedeker, Karl: Österreich-Ungarn. 25. Aufl. Leipzig, 1898. S. 261.; 26. Aufl. Leipzig, 1903. S. 273.; 27. Aufl. Leipzig, 1907. S. 283.; 29. Aufl. Leipzig, 1913. S. 299.

Czobor Béla: Egyházi emlékek a történelmi kiállításon. — Matlekovits Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. V. Budapest, 1898. 549. l.

Gerecze Péter: Szobrászati emlékek Magyarországon. — Matlekovits Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. V. Budapest, 1898. 468—469. l.

Czobor Béla: Szent László király ereklyetartó mellszobra. — Forster Gyula: III. Béla király emlékezete. Budapest, 1900. 307—327. l.

Forster Gyula: Szent László király váradi egyháza. — Forster Gyula: III. Béla király emlékezete. Budapest, 1900. 302—303. l.

Nemes Mihály—Nagy Géza: A magyar viseletek története. Budapest, 1900. 95, 116, 120. l.

Radisics, Elemér: Exposition retrospective de la Hongrie. — Gazette des Beaux Arts. Vol. XXIV. Paris, 1900. p. 276.

Szalay Imre: A prágai Szent György szobor. Ország-Világ. XXI. évf. II. köt. Budapest, 1900. 919. l.

* **Casopis Národní Politika** 1901. évfolyamában állítólag Borovský cikke. (A prágai egyetemi könyvtár tudósítása szerint a nagyobb cikkek között nem fordul elő.)

Neuwirth, Joseph: Prag. Leipzig. 1901. S. 81.; II. Aufl. Leipzig, 1912. S. 62. (Berühmte Kunststätten. Nr. 8.)

Lüer, Hermann: Technik der Bronzeplastik Leipzig. s. a. (1902). S. 29.

Divald Kornél: Budapest művészete a török hódoltság koráig. Budapest, s. a. (1903). 144. l.

— — — Az első ércszobor Magyarországon. — Budapesti Hirlap. 1904. jan. 15-iki sz. 19. l.

* **Beissel, Stephan:** Kunstschatze des Aachener Kaiserdomes. M. Gladbach, 1904. S. 10.

Czakó Elemér: Kolozsvári Márton és György XIV-ik századi szobrászok. Budapest, 1904.

- Lüer, Hermann*: Kunstgeschichte der unedlen Metalle. Stuttgart, 1904. S. 323. (Lüer, Hermann—Creutz Max: Geschichte der Metallkunst. Bd. I.)
- Márki Sándor*: Kolozsvár neve. — Földrajzi Közlemények. Budapest, 1904. 406. l. (12. sz.) 408. l. (21. sz.)
- Márki, Alexander*: Über dem Namen Kolozsvár. — Abrégé du Bulletin de la Société Hongroise de Géographie. Supplément au XXXII. vol. de Földrajzi Közlemények. Budapest, 1904. S. 159. (No. 12), 161 (No. 21).
- Bagyary Simon*: Szent László nagyváradi lovasszobra. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXV. Budapest, 1905. 211. l.
- Czakó Elemér*: Kolozsvári Márton és György művészete. — Művészet, IV. Budapest, 1905. 371. l.
- Kárász Leo*: Kolozsvári Márton és György. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXV. Budapest, 1905. 125. l.
- Kárász Leo*: Uti jegyzetek Szent György szobrokról. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXV. Budapest, 1905. 314. l.
- Lübke, Wilhelm—Semrau, Max*: Die Kunst des Mittelalters. Stuttgart, 1905. S. 387. Lübke, Wilhelm: Grundriss der Kunstgeschichte XIII. Aufl. Bd. II)
- Téglás Gábor*: Márki Sándor Kolozsvár neve című munkájának ismertetése. Századok. Budapest, 1905. 177. l.
- Woermann, Karl*: Geschichte der Kunst. I. Aufl. Bd. II. Leipzig—Wien. 1905. S. 334.
- Czakó Elemér*: A prágai Szent György szobor. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXVI. Budapest, 1906. 1. l.
- Czakó Elemér*: A nagybányai typarium. — Turul. Budapest, 1906. 10—12. l.
- Gereze Péter*: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. — Magyarország műemlékei. II. Budapest, 1906. 1128. hasáb.
- Kárász Leo*: A prágai Szent György szobor. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXVI. Budapest, 1906. 4. l.
- Lázár Béla*: Reinach Salomon: A művészet kis tükre című munkájának magyar fordításához tett kiegészítése. I. kiadás. Budapest, 1906. 132. l.; II. kiadás. Budapest, 1911. 132. l.
- Myskowszky Ernő*: A magyar képzőművészet története. Budapest, 1906. 43. l. (Tudományos Zsebkönyvtár 196—198. sz.)
- Roth, Victor*: Deutsche Kunst in Siebenbürgen. — Beilage zur Allgemeinen Zeitung. München, 1906. No. 19. S. 146.
- Roth Victor*: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. Strassburg, 1906. S. 9—13. (Studien zur deutschen Kunstgeschichte. 75. Heft.)
- Schönherr Gyula*: Nagybánya város XIV. századi pecsétei. — Turul. Budapest, 1906. 5. l.
- Schullerus, Adolf*: válasz Roth Victornek a prágai szobor signatúrájának kérdésében. — Korrespondenzblatt des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. N. F. Bd. XXIX. Hermannstadt, 1906. S. 31.
- Divald Kornél*: Magyarország középkori képzőművészete. — Beöthy Zsolt: A művészetek története. II. Budapest, 1907. 575—576. 650. l.

Kemény Lajos: A Kolozsvári testvérek kronológiájához. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXVII. Budapest, 1907. 188. l.

Varjú Elemér: Az Árpádok ábrázolása. — Csánki Dezső: Árpád és az Árpádok. Budapest, 1907. 332—333. l.

**Bulley, Margaret Hattersley*: St. George for merrie England. London, 1908. Pl. 77.

Friedländer: Roth, Victor: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen című munkájának ismertetése. — Repertorium für Kunstwissenschaft. Bd. XXXI. Berlin, 1908. S. 174.

Palacky, František: Dějiny Národu českého v Čechách a v Moravě otisk dle původního vydání. Praha, 1908. str. 420. No. 307. — Palackého Dějiny Národu českého. Poznámky. II. vydání. Praha, 1922, str. 131. No. 307.

Pósta Béla: Kolozsvári Márton és György Szent György szobra. — Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Brassóban 1908 június 7—9. napján tartott negyedik vándorgyűlésének Emlékkönyve. Kolozsvár, 1908. 61—73. lap.

Kabdebó Gyula: A szobrászat története. Budapest, 1909. 98—99. l. (Építő Munkavezetők Könyvtára. XIX—XX. kötet).

Springer, Anton: Handbuch der Kunstgeschichte. Bd. II. Kunst des Mittelalters. VIII. Aufl. völlig umgearbeitet von Joseph Neuwirth. Leipzig, 1909. S. 427.; X. Aufl. Leipzig, 1919. S. 444.; XII. Aufl. Leipzig, 1924. S. 463. (NB. az 1898-iki V. kiadásában még nem szerepel a prágai szobor.)

Bánóczy József: Szent László lovasszobra Nagyváradon. — Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára. Budapest, 1910. 226—239. l.

Taube, Otto Freiherr von: Die Darstellung des heiligen Georg in der italienischen Kunst. Halle a/S. 1910. S. 66, 165.

a. b.: Szent László lovas szobráról. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXXI. Budapest, 1911. 287. l.

Márton Lajos: Az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat 1910-ben. (Ismerteti Nagy Géza előadását a magyar nyergekről.) — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXXI. Budapest, 1911. 95. l.

Rosenberg, Marc: Der Goldschmiede Merkzeichen. II. Aufl. Frankfurt a/M., 1911. S. 840. No. 5192.; III. Aufl. Bd. IV. Frankfurt a/M., 1928. No. 8087.

Jacob, Georg: Sultan Soliman als Retter des Sanct Georg zu Ofen. — Orientalisches Archiv. Bd. II. Leipzig, 1911—1912. S. 10.

Supka, Géza: Der Sanct Georg zu Ofen. — Orientalisches Archiv. Bd. II. Leipzig, 1911—1912. S. 95.

Buday Károly: A magyar művelődés a XIV. század első felében. Budapest, 1912. 124. l.

Gyalóky Jenő: A nagyváradi királyszobrok helyéről. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXXII. Budapest, 1912. 265—268. l.

Supka Géza: Szent György budai domborműve és a nagyváradi szobrok Evlia Cselebi útleírásában. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXXII. Budapest, 1912. 29, 32—34. l.

Karabacek, Josef von: Zur orientalischen Altertumskunde. IV. Mu-

hammedanische Kunststudien. Wien, 1913. S. 94. (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Klasse. 172. Bd 1. Abhandlung.)

Roth, Victor: Die siebenbürgisch-sächsische Kunst in der magyarischen Forschung. — Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. N. F. Bd. XXXIX. Hermannstadt, 1913. S. 550.

Stech, V. V.—Wirth, Zdeněk: Statue de Saint-Georges au château royal de Prague. Wirth, Zdeněk—Štenc, Jan: La richesse d'art de la Bohême. Tom. I Prague, 1913. p. 7—9.

Révai Nagy Lexikona. XI. Budapest, 1914, 816. l.

Faymonville, Karl: Aachen. I. Das Münster. Düsseldorf, 1916. S. 244. (Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz. Bd. X/1.)

Lázár Béla: Kolozsvári György és Márton művészete. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXXVI. Budapest, 1916. 63—107. l.

Lázár, Bela: Studien zur Kunstgeschichte. Wien, 1917. S. 1—50. (Die Kunst der Brüder Kolozsvári.)

Tietze, Hans: Wirth, Zdeněk: La richesse d'art de la Bohême című művének ismertetése. — Repertorium für Kunstwissenschaft. Bd. XL. Berlin, 1917. S. 287—288., Anm. 2.

Woermann, Karl: Geschichte der Kunst. II. Aufl. Bd. III. Leipzig—Wien, 1918. S. 421.

* *Novotny, Karel*: Bronzová socha sv. Jiří na hradě Pražském. — Umění. Sv. I. Praha, 1918—1921. str. 101—104.

Podlaha, Antonín: Z pamětní knihy stavebních pisarů Hradu Pražského z let 1683—1919. Památky archeologické. Díl. XXXII. V Praze. 1920. str. 115.

Podlaha, Antonín: Plány a kresby chované v kanceláři správy hradu Pražského. — Památky archeologické. Díl. XXXII. V Praze, 1920—21. str. 97, 165. tab. X., XVI.

Podlaha, Antonín: Pohled na třetí nádvoří Hradu Pražského z. r. 1733. — Památky archeologické. Díl. XXXII. V Praze, 1920—1921. str. 252.

V. E.: Kolozsvári Márton és György váradi királysobraitól. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XXXIX. Budapest, 1920—1922. 103. l.

Brătianu, G. I.: Les fouilles de Curtea de Argesh. — Revue Archéologique. Sér. V. Vol. XIII. Paris, 1921. p. 6.

Kastner, Eugenio: Cultura italiana alla corte transilvana nel secolo XVI. — Corvina. Anno II. Vol. III. Budapest, 1922. p. 53.

Brătianu, G. I.: Les bijoux de Curtea de Argesh et leurs éléments italiens. — Revue Archéologique. Sér. V. Vol. XVII. Paris, 1923. p. 92.

Csaki, Michael: Activitățile sașilor din Transilvania în domeniul artei plastice. — Bevezetés a szerzőnek „Inventariul monumentelor și obiectelor istorice și artistice săsești din Transilvania” című munkájához. Cluj, 1923. p. 12. (Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice. Secțiunea pentru Transilvania. III.)

Drăghiceanu, Virgiliu: Curtea Domnească din Argeș. Note istorice și arheologice. — Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Anul X—XVI. (Curtea Domnească din Argeș.) București, 1923. p. 68. 266.

Gerevich Tibor: A régi magyar művészet európai helyzete. — Minerva. III. Budapest, 1923. 110. l.

Gerevich Tibor: Kolozsvári Tamás. — Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve. I. 1920—1922. Budapest, 1923. 187. l. 19. jegyzet.

Kieslinger, Franz: Zur Geschichte der gotischen Plastik in Österreich. Wien, 1923. S. 20. 31.

Miskolczy István: Magyarország az Anjouk korában, Budapest, 1923. 136. l.

Winkler, E.: Bericht über die seit 1919 erschienene tschechische kunstgeschichtliche Litteratur. — Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte. Bd. II. Wien, 1923. S. 124.

Pinder, Wilhelm: Die deutsche Plastik vom ausgehenden Mittelalter bis zum Ende der Renaissance. Bd. I. Wildpark—Potsdam, 1924. S. 88—92. (Handbuch der Kunstwissenschaft.)

* *Podlaha, Antonín*: Socha sv. Jiří na hradě pražském. — Památky 1924. No. 4. str. 27—28, — Vestník sdružení pro povznesení znalosti památek. Praha.

Roosval, Johnny: Nya Sankt Görans Studier. Stockholm, 1924. p. 77, 84, 178.

Jan Stursa szobrászművésznek és *J. Barták* akadémiai öntőmesternek a csehszlovák kultuszminiszterium felszólítására adott hivatalos szakvéleménye, mely szerint a lovas, a ló, a sárkány és a talapzat viaszkiolvasztási eljárással „aus einem einzigen Stücken gegossen sind.“ 1924. ápr. 16. Prága. (Dr. Jan Morávek közlése.)

Pinder, Wilhelm: Die deutsche Plastik des vierzehnten Jahrhunderts. München, 1925. S. 67—70.

Pecirka, J.: Pinder, Wilhelm: Die deutsche Plastik des vierzehnten Jahrhunderts és Die deutsche Plastik Bd. I. című műveinek ismertetése. Památky Archeologické. D.l. XXXIV. 1924—1925. V Praze, 1925. str. 307.

Buday Árpád: Erdély művészettörténeti jelentősége. — Nagyenyedi Album. Szerkeszti Lukinich Imre, Budapest, 1926. 66—67. l.

Művészeti Lexikon. Szerkeszti Éber László. Budapest, 1926. 406. l. (*Divald Kornél* közlése).

Garger, Ernst: Die Reliefs an den Fürstentoren des Stefandoms. Wien, 1926. S. 43.

Kieslinger, Franz: Die mittelalterliche Plastik in Österreich. Wien—Leipzig, 1926. S. 57—58.

Németh Antal: Emlékezés a Kolozsvári testvérekre. — Magyar Művészet. II. Budapest, 1926. 264—271. l.

Wirth, Zdenek: Die čechoslovakische Kunst. Prag, 1926. No. 88. S. 31.

Divald Kornél: Magyar művészettörténet. Budapest, 1927. 76—78. l. (Szent István könyvek 47. sz.)

Divald Kornél: Magyarország művészeti emlékei. Budapest. 1927. 102—105. l.

Ernyey József: A M. Nemzeti Múzeum „Csák Máté“ hermája. — Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve. II. 1923—1926. Budapest, 1927. 387. l.

Genthon István: Kieslinger, Franz: Die mittelalterliche Plastik in Österreich. című könyvének bírálata. — Magyar Művészet. III. Budapest, 1927. 240. l.

Genthon István: Magyar művészek Ausztriában a mohácsi vészig. Budapest, 1927. 14—16. l.

Gerevich Tibor: A magyar művészet jelentősége. — Magyar Szemle I. Budapest, 1927. 242, 248, 250, 252. l.

Karlinger, Hans: Die Kunst der Gotik, Berlin. 1927. S. 90. 425. (Propyläen—Kunstgeschichte. Bd. VII.)

Bruhns Leo: Bildner und Maler des Mittelalters. Leipzig, 1928. S. 147. (Die Meisterwerke Bd. III.)

Leffler, Béla: Ungersk Konst. Stockholm, 1928, p. 12.

Pinder, Wilhelm: Der hl. Georg am Prager Hradschin. — Sudeten-deutsches Jahrbuch. Bd. IV. Kassel, 1928. S. 67—73.

Zaloziecky, Wladimir: Das Georgstandbild im Prager Schlosshof. — 1928. március 9-én tartott előadás. — Sitzungsberichte der kunstgeschichtlichen Gesellschaft Berlin (Oktober 1927 bis Mai 1928) S. 12—15.

Ismertetés Pinder, Wilhelm: Der hl. Georg im Prager Hradschin című cikkéről. — Die christliche Kunst. Bd. XXV. München, 1928—1929. S. 127.

Balogh Jolán: A magyarországi Szent György-ábrázolások forrásai. — Archaeológiai Értesítő. U. F. XLIII. Budapest, 1929. 148—152. l.

Divald Kornél: A magyar iparművészet története. Budapest, 1929. 64, 112. l. (Szent István könyvek 75—76. sz.)

Gerevich, Tiberio: L'arte antica ungherese. Roma, s. a. (1929.) p. 12. (Pubblicazioni dell' „Istituto per l'Europa orientale. Ser. I. Vol. XXI.) — Különlenyomat a „L'Ungheria“ Roma, s. a. (1929) című munkából. (Pubblicazioni dell' „Istituto per l'Europa Orientale“. Ser. II. Vol. XVIII. p. 332.)

Langewiesche, Karl Robert: Tore, Türme und Brunnen. Königstein i/Taunus—Leipzig, 1929. S. 59. (Die blauen Bücher című sorozatból)

Morávek, Jan: Pražský hrad. V Praze, 1929. str. 25. (Sbírka Průvodců „Orbis“ Čis. 6.)

Morávek, Jan: Die Prager Burg. Prag, 1929. S. 30.

Péter András: Magyar művészet. — Magyarország Vereckétől napjainkig. V. Budapest, 1929. 32. l.

Réau, Louis: L'art en Hongrie. — Michel, André: Histoire de l'Art. Vol. VIII/3. Paris, 1929. p. 998.

* *Prágai ujságcikkek* a Szent György szobor új felállítására alkalmából. 1929. (A prágai Egyetemi Könyvtár közlése).

Balogh, Jolanda: L'arte italiana in Ungheria. — Le Vie d'Italia. XXXVI. Milano, 1930. p. 662.

Dehio, Georg: Geschichte der deutschen Kunst. IV. Aufl. II. Textband. Berlin—Leipzig, 1930. S. 104.

Péter András: A magyar művészet története. I. Budapest, 1930. 68—70, 167. l.

Tarczai György (Divald Kornél): Az Árpádház szentjei. Budapest, s. a. (1930) 94, 162. l., 88. jegyzet.

- Divald, Kornél*: Old Hungarian Art. London, 1931. p. 98—100.
- Gombosi George*: Hungarian Art. — Hungary, A friendly gift to the Rotarians of every part of the world offered by the Hungarian Rotarians. Budapest, 1931. p. 193.
- Lyka Károly*: A művészetek története. Budapest, 1931. 176—177. l.
- Pecirka, Jar.*: Plastika. — Dějepis výtvarného umění v Čechách. Díl. I. Středověk. Redigoval Zdeněk Wirth. Praha, 1931. str. 208—209.
- Schaeffer, Albrecht—Diehl, Robert*: Ross und Reiter, ihre Darstellung in der plastischen Kunst. Leipzig, 1931. S. 29, 46.
- Supka Géza*: Eine ungarische Kunstgeschichte. — A Műgyűjtő—Der Kenner. Budapest, 1931. 42. l.
- Thieme, Ulrich—Becker, Felix*: Allgemeine Lexikon der bildenden Künstler. Hgg. von Hans Vollmer. Bd. XXIV. Leipzig, 1931. S. 160. (L. S. közlése.)
- Ybl, Ervin von*: Die Entwicklung der ungarischen Plastik. — Fenno-Ugrica. III. Finn-ugor közművelődési kongresszus. Budapest, 1931. 641—642. l.
- Ismertetés Balogh Jolán*: A magyarországi Szent György-ábrázolások forrásai című cikkéről — L'Arte. Torino, 1932. p. 501. Bibl. No. 345.
- Genthon István*: A régi magyar festőművészet. Vác, 1932. 19, 23. lap.
- Gerevich, Tiburce*: L'art hongrois. — La Hongrie d'hier et d'aujourd'hui. Paris, 1932 p. 64.
- Hekler Antal*: A középkor s a renaissance művészete. Budapest. s. a. (1932.) 99. l.
- Hekler, Anton*: Kunstgeschichte. — Die Entstehung einer internationalen Wissenschaftspolitik. Hgg. von Zoltán Magyary. Leipzig, 1932. S. 98.
- Kampis Antal*: A középkori magyar faszobrászat történetének vázolata 1450-ig. Budapest, 1932. 12. l.
- Stengl Marianne*: Győr műemlékei. Győr, 1932. 6. l.
- Varju Elemér—Höllrigl József*: Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye. Budapest, 1932. 31. l. III. terem. 26. sz. (A Magyar Nemzeti Múzeum Kiállításai VII.) — Smigelschi Ottó szénrajza, mely azt a jelenetet ábrázolja, midőn Kolozsvári Márton és György bemutatják a Szent László szobor mintáját Nagy Lajosnak.
- Balogh Jolán*: Buda és Pest a renaissance korban. — Német fordításban megjelent: Budapest als Kunststadt. Hgg. von A. Hekler. Küssnacht a/Rigi, 1933. S. 35.
- Csányi Károly*: Győr részletes kalauza. Budapest, 1933. 25. l. (Thirring G.—Vigyázó J.: Részletes helyi kalauzok. 19. sz.)
- Károly Rezső*: Őszi séta a budapesti Szent György szobor körül. — Képes Krónika. XV. Budapest, 1933. 43. sz.
- Pecirka Jar.*: Socha sv. Jiří na hradě pražském. — Umění. Sv. VII. Praha, 1934. str. 365—382, továbbá: * Prager Presse. 1934. No. von 14. Juli. S. 6.
- Balogh Jolán*: Márton és György kolozsvári szobrászok. I. közlemény. — Erdélyi Múzeum. XXXIX. Cluj-Kolozsvár, 1934. 108—135. l.

B—y Á—d: Erdélyi Múzeum. — Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József-tudományegyetem archaeologiai intézetéből. IX—X. 1933—34. Szeged, 1934. 312. l.

Müller, C. Theodor: Plastik. — Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hgg. von Victor Roth. Berlin—Hermannstadt/Sibiu, 1934. S. 31, 116—117.

Gerevich Tibor: Erdélyi művészet. — Magyar Szemle. XXII. Budapest, 1934. 228, 231. l.

Biró József: A kolozsvári Szent Mihály templom barok emlékei. Cluj-Kolozsvár, 1934. 8—9. l.

K[lein, Karl Kurl]: Balogh Jolán, Márton és György kolozsvári szobrászok. (Ismertetés.) Siebenbürgische Vierteljahrschrift. 57. — 1934. évf. 342.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

természettudományi szakosztályának közleményei

DR SZÁDECZKY GYULA

szakosztályi elnök.

SZERKESZTIK:

1934.

DR. BALOGH ERNŐ

szakosztályi titkár.

(FUNDO ROCKEFELLERIANO ADIUVANTE EDITUM. — IX.)

Musci monstruosi Transsilvanici.

I. Catharinaea Haussknechtii torzok Erdélyből

— 1 táblán 5 eredeti rajzzal —

írta: Györfly István (Szeged)

Erdély botanikai tekintetben is kiváló pont. Virágos növényei, mohái már sok meglepetést hoztak a multban is, jelenben is.

Erdélyi anyag csak legújabban áll rendelkezésemre, amennyiben szűkös voltuk megengedi, felette szeretném Erdély mohavegetációjának torz=monstruózus alakjai közreadásával a Föld e felejthetetlenül szép pontjának ismeretét a magam munkájával is növelni.

Ez alkalommal a *Catharinaea Haussknechtii* (Jur. et Milde) Broth. rendellenességeit fogom ismertetni.

*

Az erdélyi mohák kiváló ismerője: bold. Péterfi Márton írta¹ és rajzolta le² legelőször a *Catharinaea Haussknechtii* (Jur. et Milde) Broth. torz alakját.

Magam is több monstruózus erdélyi példányra bukkantam, amelyeket a megfelelőbb helyen: e folyóirat hasábjain ismertetek alábbiakban. Nyomban meg is említem, hogy az egyik torz alaknak a világirodalomban eddig nincsen párja.

Torz-növényeim három csoportba oszthatók:

I. *Epigonesolenoidia*-t mutatók, II. *Synvaginula* + *epigonesolenoidia* és végre III. *Kettős tok*. (Ezeket részletesen tárgyalom több év óta készülő könyvemben: Atlas bryoteratologicus — Handbuch der Moosabnormitäten und Moosteratologie.)

I. *Epigonesolenoidia*.

Bold. Péterfi leírta abnormis példányok is ide tartoznak.

Cluj-Kolozsvár mellett én magam is szedtem ilyen *epigonesolenoidia*³ mutató példányokat, amelyeknél tehát a fejlődő embryumot takaró epigonium nem szakad fel, a fiatal sporophyton nem emeli fel a magasba a ruptura révén

¹ Martin Péterfi: O formă teratologică la *Catharinaea Haussknechtii* (Jur et Milde) Broth. *Buletinul Societății de Științe din Cluj*. Tomul I. Fascicolul 1 Decembrie 1921, 149—152. old. Változatlan lapszámozással és változatlan formában még közreadott: *Contribuțiuni botanice din Cluj* (Contributions botaniques de Cluj, Roumanie.) Tomul I. Fascicolul 1 Decembrie 1921, Cluj, fűzetben mint harmadik cikk.

² l. c. p. 150 fig. a. m.

³ l. Györfly in *Revue générale de botanique*, Tom. XLI. 1929, No. 487, Paris 1929. p. 401.

leszakított tetőrészt, a calyptrát, fátolként, hanem kihatja e védő epigoniumot, nagy kínlődés után a sporophyton és ezen a hasítékon át búvik ki belőle, védtelenül; — az így visszatartott fejlődése közben nem is igen tudhat teljesen kialakulni.

Talált torz példányaimat következőkben jellemezem:

Termőhely: „Bryophyta regni Hungariae exsiccata, Tom. I. No. 41. Hungaria occidentalis. Comit. Torda-Aranyos. In silvis infra pagum Szelicse alt. ca 600 m 1914 8. XI. leg. Györffy & Péterfi.“ — Anomale detexit I. Györffy 1933.

Erős a hitem, hogy Cluj-Kolozsvár környékén nagyon gyakori az epigonesolenoidia-s *Catharinaea Haussknechtii*. Az első torz példányokat mi még 1914-ben felszedtük, de mivel az exsiccatum részére Péterfi Márton akkoron való custosom altisztjeinkkel készítette elő és pakolta be, nem vette észre a torz példányokat.

E faj első torzait saját, újabb gyűjtése alapján Péterfi közölte 1921-ben. Közleménye változatlan szöveggel két folyóiratban jelent meg (német szövegben idézem).

A kettőnk gyűjtötte növényeket 1933-ban újra átnézve, bukkantam rá a torz egyedekre. Következőkben leírandó 4 példány epigonesolenoidia-t mutatott.

Általában ezek az 1914-ben gyűjtöttek erősebben fejlettek voltak, mint az 1921-ben Péterfi-től leírtak (feltételezem, hogy Péterfi rajzai megközelítően hűek).

Tab. 1. ábra: olyan egyedet ábrázol, melynek epigoniumcsőve 4 mm hosszú, az epigonium hegyén bújt ki a sporophyton s oldalt áll el 4 mm-nyire. A tok urna része kissé rövidebb, mint a rendes egyedeké, de nagyjában egyező alakú.

Tab. 3. ábra: Ezen egyednek 30 mm magas, rendes sporophytonja mellett ült eme torz alakja, amely csupán 6 mm magasságot ért el. Ez az epigonesolenoidias sporophyton hosszú ideig viaskodott a szívós epigoniummal, amíg azt hegyén ki tudta repeszteni, ki tudott nagy nehézséggel belőle csúszni nagyobb részével, azonban tartós ideig foghatta opercularis részénél fogva még az epigoniumcső, — ezért a növekedő seta sokszorosan görbedezett, amíg végül is kitepte magát belőle. De ekkorára fejlődésében visszamaradt erősen. — Még megemlítendő az is, hogy a toksüvegnek csőr része nem fejlődött ki. — Az epigonium cső hegyén néhány, szokásosan kifejlődő durva sertefog látható itt is.

A harmadik torzegyed elég rosszul fejlett, urnája is megcsavarodott.

Tab. 2. ábra: aránylag jól kifejlett tokja 2 mm hosszú, lefelé tekint; setája szintén csavarodott, mert fogva tartotta egy ideig az epigonium cső. Az epigonium cső 4 mm hosszú, hegyén néhány sertefog látható.

*

Az epigonesolenoidiat exogeneus factorok okozzák és pedig: a száraz levegő szívósabbá teszi az epigonium szövetét, emiatt a fejlődő enbryum nem tudja letépni kellő időben s fátolka (calyptra)-ként nem emelheti fel a magasba, hosszú ideig viaskodik vele, amíg végül a hegyén kirepeszti s belülről kibúvik a sporopyton.

Cluj-Kolozsvár környékén ilyen viszonyok megteremtéséhez felette alkalmas helyzet van, ugyanis a termőhely substratuma sarmata-homok erdei humus-szal keverten. A durvaszemű homok nagyon könnyen nyeli el a meleg sugarait, részben reflectálja, így több epigoniumot fejlődése közben oly mértékben kiszárithat, hogy fenti torz esetek keletkezése egész könnyen érthetővé válik.

II. *Synvaginula* + *epigonesolenoidia*.

Lelőhely: „Hungaria occ. Com. Torda-Aranyos. In silvis infra pagum Szelicse alt ca 600 m. 1914. 8. XI. leg. Györfly et Péterfi „Bryoph. regni Hung. exs.“ Tom. I. No. 41.“ Anomale detex. 1933. Györfly.

Tab. 4. ábra: Itt a gametophytonon 3 sporophyton ült, amelyek közül egy normális volt. A másik kettőnek vaginulája oldalt összenőtt középig. A synvaginula egyik tagja setája 19 mm hosszú volt, rajta normális tok ült, a másik sporophyton azonban epigonesolenoidiás volt. Az epigonesolenoidiat mutató sporophytonnak tokja egyszor körbe csavart és elég fejletlen.

III. *Kettős tok.*

Lelőhely: „Transilvania, distr. Cojocna. Ad vias in silva Făget prope oppidum Cluj, solo arenoso. Alt cca 550 m s. m. 13 Mart. 1921 leg. M. Péterfi.“ Flora Romaniae exsiccata (Museum botanicum universitatis) Cluj, No. 118.

A bécsi *Naturhistorisches Museum* Növénytani Osztálya gyűjteményében⁴ feküdt a fenti schedával⁵ ellátott növény.

Amikor kinyitottam a convolutumot és észrevettem a kettős tokot, azt hittem szikrázik a szemem. Nagy óvatossággal a tok-erdőből kiszedve, jelent meg a torz alakja teljes szépségében, amelynek a *moha világirodalomban nincsen párja*. Azon frissiben megmutattam következő botanikusoknak: a) intézetemben H. Dr. Pákh, Gallé L. assistenseimnek, b) otthon: feleségemnek (absol. stud. rer. nat.), Katinka okl. középisk. tanár, hepaticologus és Barnabás (stud. rer.) nat.) fiamnak, bryologus. Nem lázalomról van itt tehát szó.

Tab. 5. ábrája mutatja be e pompás példányt. Vaginulája normális, setája 19 mm magas volt.

A seta tetején szinte egész rendes állásban, hajlatban ült egy 2 mm hosszú, sporáját már kihullajtott tok, amely tipikusan *Catharinaea Haussknechtii*-re emlékeztetett. Ennek a majdnem egyenesen felfelé álló toknak nyaki (collaris) részéből vékony, gyenge nyéli részen elágazólag ült egy másik tok. Ez a collaris részéből kiálló második tok erősebben fejlett, nyelével együtt 3.5 mm hosszúságú.

Az urna nagyjában, egészében *Haussknechtii*-nek megfelelő, csupán némi elváltozás vehető észre rajta. Ugyanis fent cylindricus, de alul a másik tok felé eső oldalán lapszerű felülete van; éppen úgy kissé laposodó az egyenesen álló toknak is az errefelé néző oldala.

Fejlődésük kezdetén eme, fissió útján keletkezett tokok egymás mellett helyezkedtek el, csak a fejlődés további szakaszán tolódtak el egymástól.

A tok nyakalja vályúlatos és cérnavékonyosságúvá elkeskenyedett rész köti össze a másik tokkal.

Két dolgon csudálkozom: Egyik: hogy ez a finom vékony összefüggő rész nem tört a moha kiporciózásánál, sem a bepakolásnál, sem a Wien-be való szétküldéskor, sem a Szegedre leszállításkor. De még inkább azon, hogy ezt a

⁴ Herb. Mus. hist. natur. Vindob. Acqu. 1924. No. 9043.

⁵ I. még Schedae ad „Floram Romaniae exsiccata“ a Museo botanico Universitatis Clusensis editae Centuria II. in *Buletinul de Informații al Grădini botanice și al Muzeului botanic dela Universitatea din Cluj*. Vol. II. 1922. No. 1, Cluj 1922. p. 22.

pompás, roppant feltűnő, elágazó tokot bold. Péterfi a gyűjtéskor nem vette észre. Pedig igazán élesszemű ember volt.

Mivel a fentebb ismertetett *Catharinaea Hausknechtii* rendellenességek egyrészt felette ritkák, a mai irodalmi ismereteink szerint, de másrészt megkettős tokot *e möhánál még soha senkisémet lelt, és le sem írt* eddigé, így a világirodalom új, a legnagyobb érdeklődésre tarthat számot, ezért is dolgozatom in extenso németül is adom, mert különben nyelvünk izoláltsága miatt tartalma keveseknek leendene hozzáférhető.

Kötelességemnek tartom, hogy e helyütt is hálás köszönetet mondjak Hofrat Dr. Karl von Keissler (Wien) úrnak, a *Naturhistorisches Museum Növénytani Osztálya* igazgatójának, hogy tudományos vizsgálatra az osztály összes *Catharinaea* anyagát kikölcsönözni szíves volt.

Illesse köszönetem azonban e lap i. t. szerkesztőjét is, hogy cikkemnek helyet szorítani szíves volt s áldozatkészen németnyelvű kéziratom közléséhez is hozzájárulni kegyeskedett.

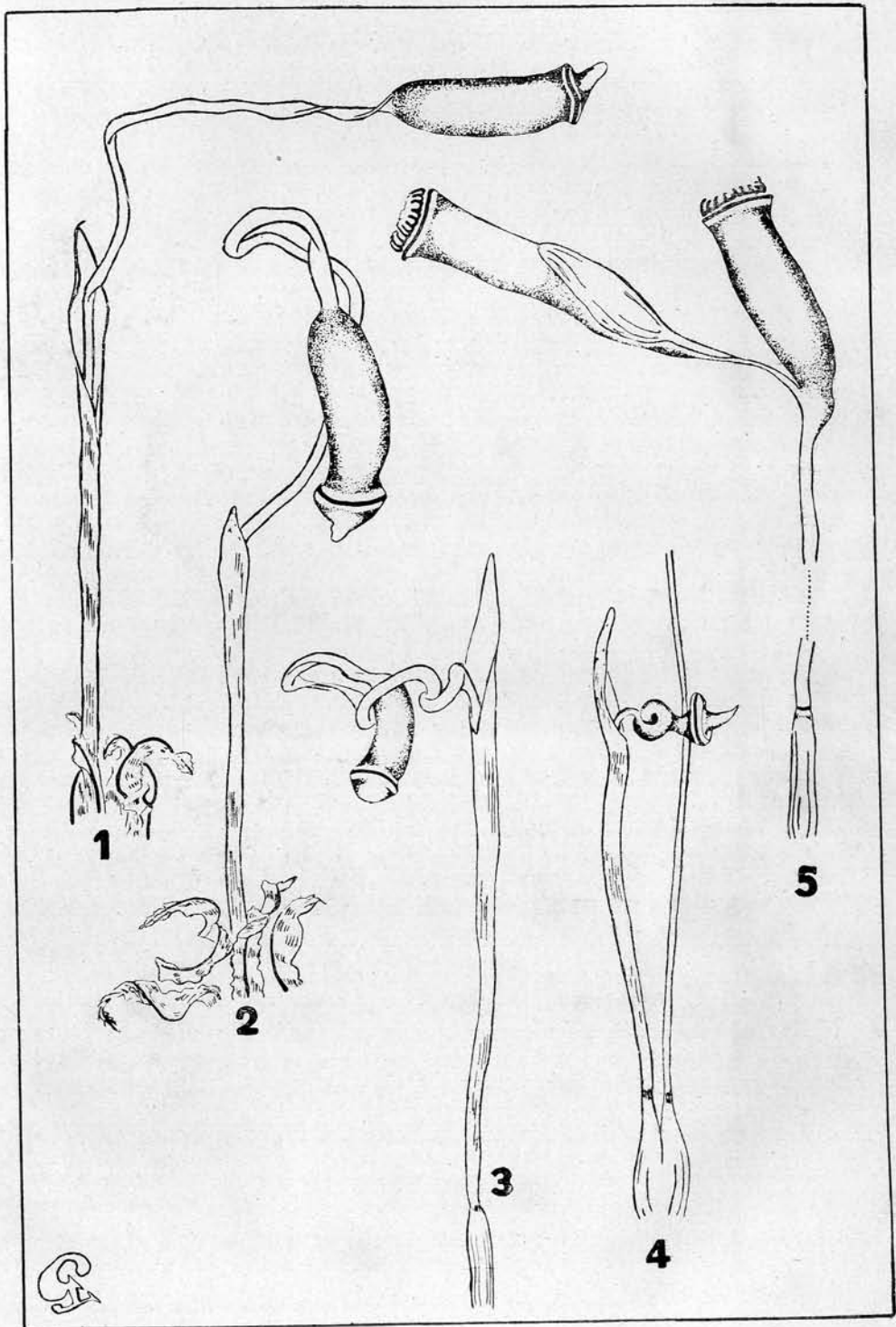
Köszönet és hála a *Rockefeller Foundation* elnökségének.

Írtam: Szegeden, *Hazslinszky Frigyes* születésének
CXVI. évforduló napján.

Táblamagyarázat.

Catharinaea Hausknechtii torzok.

1. ábra. *Euepigonesolenoidia* (Erdély: *Szelicse* mellett. 1914. XI. 8. leg. Györffy et Péterfi — *Bryoph. r. Hung. exs. No. 41.*) *Anomale detex.* 1933. Györffy (száraz állapotban rajzolva) — 15-szörös nagyítás.
2. ábra. Másik egyed *epigonesolenoidiás* példánya. Toksüvegnek nem fejlődött ki a tökcsove, seta erősen kígyózó. (Ugyanonnet) 15-szörös nagyítás.
3. ábra. Egy harmadik egyed *epigonesolenoidiája* (ugyanonnet) 15-szörös nagyítás (száraz állapotban).
4. ábra. *Euepigonesolenoidia* + *Synvaginula* [ugyanonnet] (száraz állapotban) 15-szörös nagyítás.
5. ábra. Fissió révén keletkezett iker-tok (Cluj-Kolozsvár mellett 1921. III. 13. Péterfi (*Anomale detex.* Györffy 1933. XI. 24.) — *Flora Romaniae exsicc. No. 118. ex Herb. Mus. Vindob.* 15-szörös nagyítás.

5

(FUNDO ROCKEFELLERIANO ADIUVANTE EDITUM. — IX.)

Musci monstruosi Transsilvanici.

I. Monstruose *Catharinaea Haussknechtii* aus Siebenbürgen.

Mit 5 orig. Zeichnungen der Tafel.

Von: I. Győrfy (Szeged.)

Siebenbürgen ist auch in botanischer Hinsicht ein glänzender Punkt. Seine Phanerogamen und Moose haben schon öfters, in der Vergangenheit wie in der Gegenwart, viele Ereignisse verursacht.

Siebenbürgisches Material bekam ich nur in den letzten Zeiten; inwieweit es die Spärlichkeit desselben zulässt, will ich das Interesse für Siebenbürgen durch die Mitteilung der von dort stammenden Moosabnormitäten auch meinerseits vermehren.

Bei dieser Gelegenheit beschreibe ich einige Abnormitäten von *Catharinaea Haussknechtii* (*Jur. et Milde*) Broth.

*

Die ersten abnormen *Catharinaea Haussknechtii* hat der beste Kenner der siebenbürgischen Moosflora, weil Márton Péterfi mitgeteilt¹ und abgebildet.²

Ich selbst fand auch einige schöne Abnormitäten obigen Moores, welche ich hier auf den Spalten dieser Zeitschrift mitzuteilen für das zweckmässigste halte. Ich betone, dass ein Fall der unten beschriebenen Monstruositäten bis jetzt in der Weltliteratur der Moose einzig dasteht.

Meine Abnormitäten teile ich in drei Gruppen: I. *Epigonesolenoidia*, II. *Synvaginula* + *Epigonesolenoidia* und endlich III. *Doppelkapsel* (über welche ich in meinem seit Jahren in Arbeit genommenen Buche: *Atlas bryoteratologicus — Handbuch der Moosabnormitäten und Moosteratologie* — auch berichten werde).

I. *Epigonesolenoidia*.

Es ist ganz sicher, dass in der Umgebung von Cluj-Kolozsvár (Klausenburg) die *Catharinaea Haussknechtii* auch öfters eine *Epigonesolenoidia*³ zeigen.

Mit Péterfi gemeinsam, sammelten wir die *Catharinaea Haussknechtii* für das Exsiccatenwerk noch im Jahre 1914 ein; da aber mein damaliger Custos,

¹ Martin Péterfi: O formă teratologică la *Catharinaea Haussknechtii* (Jur et Milde) Broth. — *Buletinul Societății de Științe din Cluj*. Tomul I. Fascicolul 1 Decembrie 1921 pag. 149—152 und *Contribuțiuni botanice din Cluj* (Contributions botaniques de Cluj, Roumanie.) Tomul I. Fascicolul 1 Decembrie 1921. Cluj.

² I. c. p. 150. a-m.

³ s. Győrfy in *Revue générale de botanique* Tom. XLI. 1929. No. 487. Paris 1929. p. 401.

weil. Péterfi das Zerteilen der Rasen, sowie das Einpacken durch die Diener des Botan. Instituts der Kolozsvärer Universität besorgen liess, und die Abnormitäten nicht gesehen hatte, blieben die monstruösen Exemplare versteckt, bis ich im Jahre 1933 die verschiedenen Exemplare der Bryoph. r. Hung. exs. der Sammlungen der Botan. Abt. des Ungarischen National-Museums, des Naturhist. Museums in Wien, sowie meines eigenen Herbars überprüft habe.

Die Tatsache demgegenüber ist: weil. Péterfi teilte die *Epigonesolenoidia* von *Catharinaea Haussknechtii* als erster im Jahre 1921 mit, und zwar auf Grund seines späteren Sammelns für das Exsiccatenwerk: *Flora Romaniae exsiccata*.

Diese Abnormitäten sind folgende:

Catharinaea Haussknechtii (Jur. et Milde) Broth.

Fundori: „Bryophyta regni Hungariae exsiccata. Tom. I. No. 41. Hungaria occidentalis Comit. Torda Aranyos. In silvis infra pagum Szelicse alt ca 600 m. 1914 8. XI. leg. Györfly et Péterfi.“ Anomale detex. Prof. Györfly. Literatura: Péterfi 1921: S. 149—153 mit Fig. 1—12.

Taf. Fig. 1—4.

In der Umgebung von Cluj-Kolozsvár muss diese Art — ich bin fest überzeugt davon! — *sehr oft* *Euepigonesolenoidia* zeigen!

Die ersten solche Monstruositäten zeigenden Exemplare sammelten wir mit Péterfi gemeinsam noch im Jahre 1914. Da aber mein damaliger Custos, weil. Péterfi das Einpacken der Proben durch unsere Diener besorgen liess, hatte er obige Abnormitäten nicht wahrgenommen.

Im Jahre 1921 fand Péterfi die von ihm wahrgenommenen Monstruositäten, welche er dann als *allererster* (1921) mitgeteilt hat.

Péterfis erste Beschreibung erschien in der Zeitschrift: *Buletinul Societății de Științe din Cluj*, und zweitens mit ganz unverändert gelassener Paginierung in der Zeitschrift; *Contribuțiuni botanice din Cluj*, welche beide in Cluj-Kolozsvár erscheinen.

Die von uns beiden noch im Jahre 1914 gesammelten Exemplare, welche als Monstruositäten ich selbst erst im Jahre 1933 wahrgenommen habe, sind folgende.

Im ganzen zeigten 4 Exemplare *Euepigonesolenoidia*, von welchen zwei Individuen nur ein einziges Sporophyt hatten; die zwei anderen Individuen hatten zwei Sporophyten, von welchen je eines normal war.

Verhältnismässig waren die im Jahre 1914 gesammelten Exemplare viel stärker entwickelt, als jene, welche weil. Péterfi im Jahre 1921 beschrieb (ich setze voraus, dass die Zeichnungen — wenigstens annähernd — treu sind).

Fig. 1: zeigt ein Individuum, welches eine 4 mm lange Epigoneröhre hatte, aus welcher die Kapsel — das Ende aufschlitzend — herausschlüpft und seitlich in einer Weite von 4 mm steht. Die Urne ist etwas kürzer, als die normalen, sonst beinahe von normaler Form.

Fig. 3: stammt aus einem Exemplar, welches nebst einem normalen Sporophyten (30 mm hoch) noch dieses trug. Das *Euepigonesolenoidia* zeigende Sporophyt war nur 6 mm hoch; die Kapsel konnte erst nach langem Kampf aus der Epigone herauskriechen, die Kapsel war auf sehr lange Zeit von dem Epigonium gefangen genommen, deswegen ist die Seta so sehr geschlängelt und vielfach gewunden. Die Urne ist sehr kurz; das Operculum hatte kein Rostrum. Einige Stacheln am Gipfel des Epigoniums waren vorhanden.

Das dritte Exemplar trug ein normales und ein Euepigonesolenoidia zeigendes Sporophyton, welches letzteres seitlich stand, schlecht entwickelt war, gekrümmt, nach unten blickend. Ich hielt es für überflüssig, dieses Exemplar abzuzeichnen.

Das vierte Exemplar zeigt

Fig. 2 der Tafel. Die Kapsel ist 2.5 mm lang, schaut nach unten; die Seta ist auch hier geschlängelt, die Epigoneröhre ist 4.5 mm hoch.

*

Da die Euepigonesolenoidie durch exogene Faktoren verursacht entsteht, die trockene Luft macht nämlich die Gewebe des Epigoniums zu zäh, weswegen einige Sporophyten dasselbe weder abreißen, noch erst nach langem Plagen durchstechen können, ist jetzt zu entscheiden, ob in der Kolozsvärer Gegend die Tatsachen dem hier Gesagten wirklich entsprechen?

Ganz kurz können wir Antwort geben: hier ist das Substrat: Sarmata-Sand mit Waldhumus gemischt. Der grobkörnige Sand erwärmt sich sehr leicht, reflektiert die Wärme; trocknen nun einige Epigonien während der Entwicklung in höherer Masse aus, so ist die Entstehung leicht begreiflich.

II. Synvaginula + Epigonesolenoidia.

Catharinaea Haussknechtii (Jur. et Milde) Broth.

Fundort: „Hungaria orientalis. Comit. Torda Aranyos. In silvis infra pagum Szelicse, alt ca 600 m. 1914 8. XI. leg. Györfly et Péterfi. Anomale detexit Györfly (Bryophyta regni Hung. exs. No. 41).

Fig. 4: Das Gametophyton hatte insgesamt drei Sporophyten, von welchen das eine normal gestaltet war; das zweite war auch normal entwickelt, nur seine Vaginula war seitlich mit der Vaginula des dritten Sporophyten zusammengewachsen. Die Seten der normal gestalteten Kapseln waren 19 und 20 mm lang. Die Kapsel normal gebildet.

Das dritte Sporophyt aneinandergewachsen, ausserdem zeigte es Euepigonesolenoidia und spiralig gekrümmte Kapsel. Sonst war die Kapsel in ihrer Entwicklung stark zurückgeblieben.

III. Doppelkapsel.

Catharinaea Haussknechtii (Jur. et Milde) Broth.

Fundort: Transsilvania distr. Cojocna. Ad vias in silva Făget prope oppidum Cluj, solo arenoso. Alt ca. 550 m. s. m. 13 Mart. 1921 leg. M. Péterfi (Museum botanicum universitatis, Cluj. Flora Romaniae exsiccata No. 118.) Also: Siebenbürgen, Comit. Kolozs, neben Kolozsvár (Klausenburg) im „Bükk“-Wald. — Herb. mus. natur. Vindob. Acqu 1924. No. 9043 anomale detexit 1933 24. XI. Györfly.

Fig. 5: Bei der Durchsicht des reichhaltigen Herbarmaterials des Wiener Naturhistorischen Museums fand ich dort auch das Exemplar des Exsiccatenwerkes: *Flora Romaniae exsiccata* einverleibt. Es fiel mir ein Exemplar sogleich auf. Mit grösster Sorgfalt das Individuum heraushebend, sehe ich, dass eine Doppelkapsel vor mir steht.

Ich demonstrierte das Exemplar sogleich folgenden Fachleuten: meinen Assistenten: Frau E. Horváth geb. Dr. Pákh, L. Gallé, dann zu Hause meiner Frau und meinen Kindern: Mittelschullehrerin Katinka Györfly und Barnabás Györfly stud. rer. nat.

Die Vaginula war normal gebildet; die Seta war 19 mm lang. Auf der Seta stand beinahe in gerader Stellung eine 2 mm lange Kapsel, schon abgedeckt; sonst aber hatte sie die normale Form von *C. Haussknechtii*. (Fig. 5.)

Aus dem Halsteil der beinahe aufrecht stehenden Kapsel spriesst eine zweite Kapsel heraus (Fig. 5). Die zweite Kapsel war bedeutend länger und zwar 3.5 mm lang, ihren verschmälerten Teil auch eingerechnet.

Die Urne der seitlich stehenden Kapsel war oben cylindrisch, von ihrer Mitte herunter war sie an der gegen die andere Kapsel liegende Seite abgeplattet. Die heraufstehende andere Kapsel war an ihrer vis-à-vis Seite auch etwas flach. Am Anfang der Entwicklung lagen diese durch Fission entstandenen Kapseln aneinander, erst später wurden sie voneinander weggeschoben.

Der die beiden Kapseln verbindende Teil war — von dem Halsteil der schief stehenden Kapsel herunter gerechnet — rasch verdünnt, ausgehöhlt und unten beinahe zwirndünn.

Es ist höchst wunderlich, dass dieser feine Teil während der Präparation ebenso nicht gebrochen ist, wie unterwegs bei der Einpackung, bei der Lieferung nach *Wien*, von dort nach *Szeged*.

Aber ich wundere mich ausserdem noch mehr darüber, dass weil *Péterfi* der ansonsten sehr scharfe Naturforscheraugen hatte, diese sogleich auffallenden Kapseln nicht wahrgenommen hat.

*

Es ist meine angenehme Pflicht, dem Hofrat Dr. Karl von *Keissler* (Wien) dem Leiter der *Botanischen Abteilung des Naturhistorischen Museums* in Wien für das Ausleihen der Materialien meinen wärmsten Dank zu sagen, sowie auch der Redaktion dieser Zeitschrift, die mein Manuskript mitzuteilen die Güte hatte.

Die Untersuchungen habe ich mit den Instrumenten der *Rockefeller Foundation* durchgeführt.

Geschrieben: *Szeged*, am CXVI-sten Jahreswechsel
der Geburt von *Fr. Hazslinszky*.

Erklärung der Tafel.

Fig. 1. *Catharinaea Haussknechtii*. Euepigonesolenoidia. (Siebenbürgen, *Szelicse*. 8. XI. 1914. leg. *Győrffy* et *Péterfi*. Bryoph. regni Hung. exs. No. 41. Anomale detex. *Győrffy*.) (Im trockenen Zustande.) Vergr. 15.

Fig. 2. *Catharinaea Haussknechtii*. Euepigonesolenoidia. (Ebenderselbe Fundort.) (Getrocknet gezeichnet.) Vergr. 15.

Fig. 3. *Catharinaea Haussknechtii*. Euepigonesolenoidia. Der Deckel hat kein Rostrum, Seta stark geschlängelt. (Ebenderselbe Fundort.) (Getrocknet gezeichnet.) Vergr. 15.

Fig. 4. *Catharinaea Haussknechtii*. Synvaginula + Euepigonesolenoidia. (Siebenbürgen, *Szelicse* 1914 8. Nov. leg. *Győrffy* et *Péterfi*. Anomale detex. *Győrffy*.) — (Getrocknet gezeichnet.) Vergr. 15.

Fig. 5. *Catharinaea Haussknechtii*. Fissio: Doppelkapsel. (Siebenbürgen, *Cluj-Kolozsvár* 13. III. 1921. leg. † *M. Péterfi*. Flora Romaniae exsicc. No. 118.) Anomale detexit. 24. Nov. 1933. Prof. *Győrffy*. Vergr. 15.

A székelyföldi ásványvizek.

A föld belsejének titokzatos laboratóriumában állandóan folyó érdekes és roppant komplikált vegyi munkának legjobb regisztrálói a felszínen az ásványvizek.

A Székelyföld rendkívül változatos és mennyiségben is bámulatos nagy ásványvízbőség miatt talán a legalkalmasabb hely az egész földkerekségén arra, hogy a föld életjelenségeibe az ásványvizek útján betekinthessünk. A Székelyföld gazdag és csak típus-csoportokba osztályozható ásványvíz világa hű kifejezője annak a változatos földtani felépítésnek, amely jellemző sajátossága ennek a kis területnek. Így aztán érdekes és kölcsönös következtetéseket olvashatunk ki az egyiknek vagy a másiknak a megfigyeléséből.

A földtani megfigyelések szinte egész biztonsággal mutatnak rá, hogy bizonyos közettípusok területén milyen ásványvizek fordulhatnak elő s viszont az ásványvízfajták érdekesen árulják el a felszínen sokszor nem észlelhető, letakart földtani alakulatokat. A Székelyföld e tekintetben valóságos iskolapéldákat szolgáltathat s végtelen nagy kára a tudományos kutatásoknak, hogy e tekintetben már eddig is nem kerülhetett részletesebb munka alá e hálás szép terület.

*

A székelyföldi ásványvizeknek állandóan a földtani viszonyokkal kapcsolatos tárgyalása, nem számítva a helyi vonatkozásokat, általános szempontból is érdekes betekintést nyújt az ásványvizek közkedvelt tárgykörébe.

A Székelyföld földtani felépítését három tényező, a Kárpátok vonulata, mint az alaphegység, a harmadkori sószónával jellemzett medencekitöltés és az előbbieket érintkezési területén áttörő andezites Hargita erupciós vonala jellemzi.

I. Ezek közül az uralkodó vonást a Hargita vulkánosra adja meg, tele lévén a vulkáni utóhatásokra visszavezethető szénsavas ásványvizekkel. Hogy a székely atyánkfiai ezt az üdítő, jó ízű *savanyuvizet* miért nevezik „borvíznek“, nehezen lehetne eldönteni. Egyesek a vékony karcos borral emlékeztető savanykás ízéért, mások meg talán azért, mert a meglehetősen magas alkoholtartalmú erdélyi borokat általában savanyúvízzel vegyítve „fröcs“ (azaz jó székelyesen „mis-más“) alakjában szokták „élvezni“.

A savanyuvizek kiömlésének főhelye a Hargita különböző típusú andezitekből felépített vonulatába esik. Azonban a Hargita vulkáni láncát szülő óriási repedés az alaphegység települését is megzavarta s így a vulkánosortól távolabb eső s a mai Kárpátok zónájába tartozó helyeken is találunk szénsavas ásványvizeket és tiszta széndioxid gázömléses repedéseket (Covasna-Kovászna, Kászon, Ghimes-Gyimes stb.)

II. Gyakoriságuk szempontjából az ásványvíz előfordulásoknak egy másik jellemző csoportját a *sósvizek* teszik, amelyeknek egy része uralkodóan a Hargita nyugati részén, már az erdélyi medencéhez tartozó harmadkori sósrétegekből nyeri a vizét. A másik csoportja a forrásoknak a Kárpátok külső zónájába tartozó homokkövek (flis) területén találhatóak s a közeli petróleum előfordulásoknak jellemző kísérői (Gyimes, Poiana Sărată-Sósmezői!).

III. Érdekes átmeneti típust képviselnek a sósvizeket tömitő szén-savas források, amelyek a *Selters-típusú vizek* keletkezésére vezettek. (Székely Selters, Horgász forrás Kovásznán.)

IV. Az előbbiektől teljesen független csoport az eddig keveset tanulmányozott „Büdös“ vizek, *kénhidrogén források* édes vízzel, melyeket csak a kárpáti alaphegységet képező homokkövekben és kristályospalákban találunk (Dalnic-Dálnok, Tomești-Csíkszenttamás). A sósvizekkel és a savanyúvizekkel kiömlő kénes gázömlések már inkább ismertek (Torjai Büdös-barlang, Szejkefürdő, Odorhei-Székelyudvarhely mellett stb.)

V. A vizeinknek sajátos csoportját alkotják a *hőforrásokhoz* sorolható langyos vizü (20°—26°) előfordulásaink (hemiterma), melyek geológiai szempontból igen fontos zavarodási vonalakat árulnak el (Toplița-Română-Maroshévíz, Tușnad Băi-Tușnádfürdő stb.).

Ezután az általános csoportosítás után lássuk őket rendre.

I. A székelyföldi ásványvizek legjellemzőbb típusa mindenesetre a savanyúvizek csoportja. Eredetüket az egykori hargitai vulkánizmusra vezethetjük vissza. A geológiából jól ismert vulkáni utóhatások minden fázisát ki tudjuk mutatni a Székelyföldön s a sorozat végén szépen elérünk a mai helyzethez, az utóhatások legutolsó s végső stádiumáig, a széndioxid-gázömlésekhez, s az ezzel kapcsolatos savanyúvizek keletkezéséhez.

A legújabb részletes kutatások az opál lerakódásoknak rengeteg helyét fedezték fel, amelyek már a lávaömlést követő időkben a felszínre forró vizet ontó geizirekből rakódtak le. A felszínen lecsurgó lassan lehülő víz az útjába eső anyagokat megkövesítette, illetve zárta magába (fatörzsek, levelek, nádasok növény- és állatvilágát stb.). Néhol még ma is óriási sziklákban láthatók meg, más helyeken meg szétdarabolódva szórattak el nagyobb területen. A vasas lerakódásuak (viaszopál) még gyakorlati értékesítést is nyertek okker-festékek alakjában (Hargitaliget a Tolvajos hágón), ahol egy felhagyott bánya helyén világítászámba menő opálbarlang van.

Az egykori geizirek lassanként kihülő utódainak kell tekintenünk a mai langyos forrásainkat. De az egykori forróvízgőz ömléseknek (fumarollák) is meg vannak a tanujelei a Hargitában a híres szép lemezekben kristályosodó hematitok alakjában, amelynek a régóta ismeretes kakukhegyi előfordulásán kívül újabban két más lelőhelye is akadt. Épígy élénk vulkáni utóhatásokra mutatnak az eddig észre nem vett érces előfordulások is (Cinnabarit és pirit). A kénes gázömléseknek

(Solfatarás működés) még mindig vannak nyomai és a széndioxiddal együtt kerülnek ki a felszínre s a nép általában „Büdös“ helyeknek nevezi. Ilyen több van a Hargita hosszú vonulatában (Turia-Torjai, Lázárest-Lázárfalvi, Sântimbru-Szentimrei, Sânsimion-Szentsimoni, Ciceu-Csicsói stb.).

Amint említettük az utóvulkáni működések befejező fázisának a széndioxid-ömléseket kell tekintenünk, amelyet vagy száraz gázömlések alakjában (mofetták), vagy a föld színe alatt keringő víz által elnyelve, annak oldóképességét növelik s ezáltal ásványi anyagokat is feloldva, savanyúvíz-forrásokban lépnek ki a föld felszínére.

A száraz gázömléseknek sok példája van a Székelyföldön. Vannak küzsegek, hol a legkisebb gödörásásra is a fojtó „doh“ kihajtja a benne dolgozót. (Covasna, Háromszékmegyében). Az ilyen helyeken a pinécék, kútak, árkok tele vannak fojtó széndioxid gázzal és sokan adták meg árát életükkel a figyelmetlenségükért. Sok esetben azonban tudatosan fogják fel a kiáramló gázt s hűlés elleni bajokban gyógyszerként, gázfürdő alakjában értékesítik. (Torjai, tusnádfürdői, szentimrei, csicsói „Büdös“ helyek, málnási, kovásznai s Sfântugheorghe-Sepsiszentgyörgy melletti Sugás-fürdő „gözlői“.)

Ha a feltörő széndioxid az útjában a föld kérgében keringő vízzel találkozik, úgy a felszínhez aránylag közeleső rétegekben eléggé hideg (6°—12°) víz, nagyobb nyomás alatt is lévén, aránylag sokat elnyel belőle s az így keletkezett szénsavas víz az útjába eső ásványi anyagokból sokat fel tud oldani. Ettől a földalatti útjától függ tehát a felszínre kerülő ásványvíz minősége s ez ad alkalmat a különböző típusú savanyúvizek keletkezésére, mint azt látni is fogjuk.

Ahol a víz az egykori vulkáni csatornákon vagy lávaárákon jön a felszínre, a vastartalmu szilikát ásványokban dús andezitek jellemző és gazdag vastartalmat adnak a víznek, amit a kiömlésüknél az árul el, hogy messziről is látható vasrozsdát raknak le útjukban. A mészsziklákon át kikerülő víz feltűnő sok meszet tartalmaz s így a források szája körül nagy mésztufa dombok rakódnak le (Borszék). Változatosabb ásványi tartalomra mutatnak a homokköveken átjövő források, s azok, amelyek több egymás fölé épített képződményeken át érnek a felszínre (pl. hol az alaphegység homokkővét andezitek fedik, stb.).

E szerint az egyik-másik jellemzően túlsúlyra jutó ásványi tartalom szempontjából különböző típusok alakulnak ki. Ezek közül legfontosabbak a következők:

1. *Meszes (földes) szénsavas vizek* jellemző típusa a borszéki Főkút vize, mely 1 l. vízben 2.3133 g. kalcium karbonátot és 1.2646 g. magnézium karbonátot tartalmaz. (l. részletes elemzési adatokat a táblázatban.) A Főkútnak 1926. évi új foglalása érdekes adatokat nyújtott a forrás keletkezésére vonatkozóan. A felszíni törmelékek és forrás-üledékek eltakarításával a grafitiszálaktól szürkés-kristályos mészkövön egy piritestömzsökkel telt lerakódás foglal helyet, amelynek a mikroszkópi csíszolatában a régi zúzott kvarcon, fehércsillámon kívül az éreszemcsék közé foglalt üde kvarc is bőségesen található. Ez a forrásnak ősi tevő-

kenységére vezethető vissza: amikor a melegvíz ömlése sok kovasavat és érces kiválásokat is eredményezett.¹

A víz ásványi tartalmának jellemzésére még meg kell említenünk, hogy a mélységben, már ugyan közel a felszínhez is, a kristályos palák már hozzájárulnak az oldott anyagok változatossá tételéhez, de az uralgó vonást a fölötté elhelyezkedő és könnyebben oldódó dolomitos kristályos mészkövek adják, melyeknek elemzéséből kitűnt, hogy 56.04% kalciumkarbonátot és 38.42% magnezium karbonátot, az oldhatatlan maradék pedig kovasavat, szenet és más tisztátalanságokat tartalmaz.

A magas kalcium és magnezium karbonátból önként következik, hogy a felszínre kilépő szénsavas források vize a földalatti nagyobb nyomástól megszabadulván, nem tudja tovább tartani elnyelt állapotban a szabad széndioxidját, de még a gyenge kötött szénsava is megbomlik s ezért az addig oldva tartott ásványi anyagainak nagy részét mindjárt a kiömlésénél lerakja. Így a források szájánál az évezredek folyamán hatalmas meszes lerakódások, szivacsos szerkezetű tufadombok halmozódnak fel, amelyek ha elérik a forrás vizének hidrosztatikai nyomását, jóformán maguktól, mint a sebhelyen megalvadó vér, elzárja a kiömlés nyílását s kényszeríti, hogy mélyebb szinten keressen kibuvást magának. Ez okozza a források kiömlési helyének vándorlását, amelyet aztán, mint általában minden forrásnál, elősegít a közeli patak medrének a mélyülése, amely a közeli források szintjének a legfontosabb szabályozója.

Sok, teljesen idegen környezetben hátramaradt ilyen mésztufa-domb volt az elárulója az egykori meszes ásványvízforrás intenzív működésének. (Tusnádfalu mellett a Nádas-fürdő felé andezites környezetben, épígy Bucsad-Bükszád falu mellett is az Olt völgyében). A leszálló tendenciát szépen mutatja a torjai Büdös-barlang közelében levő fürdőtelepen a *Fidelis-forrás* fölötti mésztufadomb s jelenleg ép a mostaninál is mélyebb helyeket kereső újabb forrásokak, amelyek a mainak állandó gyengülésével lassacskán átveszik a vezető szerepet.

2. *Lugos vagy alkalikus vizeink* szinte szabályszerűen a kárpáti homokkő zónában fordulnak elő s az érthetően magas kalciumkarbonát tartalom mellett főként a natrium hidrokarbonát túlsúlya adja meg a karakterizáló jelleget. Az ilyenmű vizek típusául a kászoni Pán-forrást tekinthetjük, amelyben az 1.0940 g. kalcium karbonát mellett a 0.6309 g. natrium hidrokarbonát az uralkodó (l. elemzési táblázat).

Ei vizek lerakódásai, az elemzési adatokból is kitetszően, igen sok meszet tartalmaznak, amelyek sok kellemetlenséget okoznak gyakorlati felhasználásuk esetén a nem jól záró vezetékek eldugásával.

Az alkalikus vizeinknek egyik értékes változatát a konyhasó- és szulfát-tartalom adja meg. Így aztán ízben megegyeznek a híres sósiú Selterssel. Jellemző képviselője a fajnak a Lueta-lővétei (Udvarhely m.) határban fekvő Bélmező szejkéje, vagyis, újabb nevén, a „Székely Sel-

¹Dr. Szádeczky K. Gy.: *Borszékfürdő forrásairól geológiai tekintetben*. Erdélyi Múzeum, 1926. 7—9. sz.

ters“, mely noha a felszínt borító andeziten lép ki a felszínre, de a közelében levő feltárásokban kimutatható a nem messze fekvő sós szarmata zóna (l. táblázat). Lövéte község felé közeledve a hasonló források sókoncentrációja annyira szaporodik, hogy ivásra teljesen élvezhetővé válnak.

A kevesebb konyhasót tartalmazó borvizek általában a homokkőzónában fordulnak elő s a Seltershez hasonló típust képviselnek, mint amilyenek a torjai Büdös környékén levő Fidélis és Imola források, Micsfalú-Mikóujfaluban több kút és kint a mezőn az Attila, Málnásfürdőn a Siculia, Mária, Csíkcekefalván az ú. n. Palacsintasütő, Kovásznán a Galambok, Horgász, Hankó, Árpád stb. Ezek közül a torjai Büdös közelében levőket a mész- és gipsz-lerakódások jellemzik. Kovásznán pedig a Hankó-forrás vizéből lerakódó aragonit, realgár, auripigment és kén az agyagpala darabkát ragasztja össze kemény breccsiává. Az arzén tartalmu realgár és auripigment előfordulása már régebb idő óta ismeretes és érdekes, hogy szinte a szemünk előtt lerakódó arzént a reakciónak érzékenysége dacára sem mutatták még eddig ki a lerakó ásványvíz analiziseiben. Pedig benne van és ezért a ritka arzénes gyógyvizeinknek egyik legfontosabb lelőhelye ez az előfordulás.

Az ivásra alkalmatlan, dús konyhasótartalmu források nagyobb tömegben már a Hargita nyugati oldalán az erdélyi medence sós zónájába eső részen fordulnak elő s igazi képviselőjük az unikum számba menő korondi kalcium karbonátot lerakó források. Ezek a lerakódások Koch Antal régi elnevezése szerint, mint aragonitok szerepeltek az irodalomban, azonban az újabb aragonit reakciók, sem pedig a fajsúly nem mutattak a rombos aragonitra. Végre Koch Sándor dr. tisztázta a kérdést, amikor az eddigi mikroszkopi adatokkal szemben rámutatott saját vizsgálatai alapján a hatszöges rendszerbeli réteges és sugaras rostos kalcitra. Így ezzel a ténnyel a kalcium karbonátok aragonit formájában való kiválásának problémája új mederbe kerül, mert ezt az előfordulást inkább aragonitos kalátnak, vagy külseje után *onix márványnak* lehetne nevezni. A sósízú savanyúvizek sajátosság és igen ritka fajtája a torjai Büdös-barlang csepegésének és az alatta levő Timsós-fürdő vizének szabad kénsavtartalma, amelyben e miatt az oldott sók alkálifémek szulfátjainak alakjában vannak képviselve.

Ludwig elemzése szerint a Timsós-fürdőben gyakorlatilag is kihasznált víznek érdekes összetétele a következő:

Kálium szulfát	— — — —	0.0214 g.
Nátrium szulfát	— — — —	0.0176 g.
Vas szulfát	— — — —	0.0920 g.
Aluminium szulfát	— — — —	0.0961 g.
Kalcium szulfát	— — — —	0.3090 g.
Magnezium szulfát	— — — —	0.0900 g.
Natrium klorid	— — — —	0.1206 g.
Kovasav	— — — —	0.0656 g.

Összesen: 0.8123 g.

Szabad kénsav 0.0960 g.

E kevert szulfátok vízének elpárolgása után a Timsós-fürdő környékén, a martoldalton, érdekes timsós kivirágzás található, mely a keramohalit timsófajhoz áll a legközelebb.

3. *A vasas savanyúvizek* vannak különben a legnagyobb mértékben elterjedve, a mi érthető a Székelyföld geológiai felépítéséből is. Az egykori vulkánok mentén a csatornakitöltéseken felszálló vizek, vagy az andezit lávában és a kidobott törmelékeiben keringő szénsavas víznek épen a főalkotórészeket tevő színező szilikát ásványok megbomlásából származó vasat van legtöbb alkalma feloldani. Az amfibolok, augitok, biotitok s általában a piroxenek megbomlásából rengeteg vasat tudnak e vizek a felszínre szállítani, amelynek egy része mindjárt a kiömlésnél az oldva tartó széndioxid elszállása után lerakódik s vasrozsdás színével már messziről mutatja a kiömlés helyét. Egy-egy helyen még a tellérek és impregnációk alakjában előforduló piritek bomlása is szaporítja vastartalmát, de ugyanakkor a sok kocsonyás állapotú vas-hidroxidon kívül vasszulfátok is kerülnek be, amelyek élvezhetetlenné teszik a vizet (a Madarasi Hargita cinóberes, pirites teléreim s a tusnádi Bánya-patak, Tiszás pataki források).

A limonit-lerakódások nemesak a mostani forrásainknak jellemzői, hanem már a régen működött s jelenleg eltűnt egykori kiömlések helyét is mutatják s már a prehisztórikus korban kisebb vasolvasztási próbálgatódzásokra adtak alkalmat. A történelmi időkben Dănești-Csíkdánfalván, Mădăraş-Madarason, Tălişoara-Olaszteleken, Biborţeni-Bibarcfalván, Filia-Fülén, Doboseni-Száldoboson s manapság is Szentkeresztbányán ilyen borvíz-lerakódások nyújtottak alkalmat a vasolvasztásra.

A vasas tartalomnak hűséges kísérője a mangán is, mely főként karbonatok alakjában van az ásványvizekben feloldva s eredetüket szintén az andezitek színező ásványaiból veszik. Innen magyarázható meg, hogy az andezit-típusok változásával egyes helyeken oly nagyobb tömegben rakódott le a vas a mangánnal együtt, hogy a mangánvasérces (psilomelan) cseppköves telepeit alkotja s némelykor meg a könnyű habszerű Wadot formál, amint azt az egykori erőteljesen működő ásványvizes források lerakódásai gyanánt a Herculean-Magyarhermány melletti Keselyő-patakban láthatjuk, ahol a felszíni andezit-törmelékeket cementálták breccsiává.

Az andezites területeken kívül is előfordulnak azonban vasdús savanyúvizek. (Válcele-Előpatak, Kovásna, Belin-Bölon, Malnaş-Málnásfalva stb.) Ennek okát abban találjuk, hogy majdnem minden kőzetünk több-kevesebb mértékben tartalmaz vasat. A kárpáti homokkő-zónák homokkövei, de főként a közéjük telepedett szferoszideritek dús vastartalmuak. Sok helyen az agyagpalák vannak tele pirit és markazit impregnációkkal, amelyek még a fiatalabb harmadkori agyagos márgákban is előfordulnak s így nem lehet csodálni, hogy az útjukban ilyen gazdagabb vastartalmú helyeken keringő szénsavas vizek könnyen felszedik s magukkal cipelvén a felszínre szállítják azokat. Nem lehet ezért feltűnő, hogy a vastartalom minden ásványvizünk elemzésében kimutatható, de uraldójellegűvé csak akkor válnak, ha más anyagok nem nyomják el jelen-

tőségükkel, ami lehet szag, ízbeli, — ezek a feltünőbb tulajdonságok — vagy gyógyászati szempontból tartják egyik vagy másik alkotórészt kiemelendőnek a vassal szemben.

A magas vastartalmu, de azért még iható vizeink közül a bálványosfüredi Károly-forrást kell megemlítenünk, mely nem messze ugyan az anfibol, biotitos andezit lávafolyástól, de tisztán homokkő területen jut ki a felszínre s ép ezért feltűnő a nagy vastartalma. Ludwig elemzése szerint 1 l. vízben 0.1277 g. vasbikarbonát van. (l. részletesebben a táblázatban.)

II. A hargitai vulkánizmussal kapcsolatos savanyúvizekkel szemben főleg a Székelyföld nyugati részén jelentős szerephez jutnak a *konyhasós vizek*, amelyek eredetüket közvetlen a harmadkori sósképződmények sótörmzseiből, vagy a sótartalmú agyagok kilugozásából nyerik. Ezek legnagyobbbrészt felszínű v. közel felszíni eredetűek lehetnek, hisz a sószikláknak Praid-Parajdnál és Szovátánál megfigyelhető a csapadék által szemünk láttára történő oldása mindennapi dolog. Itt igazán könnyű belátni a nagy természet vegyi laboratóriumába. Az esővíznek a sósziklákra jutó cseppjei azokat oldva, lecsurgó útjukban koncentrált sóoldatokká válnak s a tócsákban összegyűlő víz már ásványvíz lett szemünk láttára. Egy kissé távolabb a sómentes területen összegyűlő víz meg közel áll a desztillált vízhez, mert esővíz maradt. Ilyen módon képződtek a sósvidekeink majdnem koncentrált sós oldatot tartalmazó tavai, amilyenek pl. Szovátán is vannak. Azonban e sósvizek nem tisztán konyhasót azaz natrium-kloridot tartalmaznak, mint azt az elemzések csakugyan pontosan ki is mutatják, hanem egy egész kis ásványi társaság van együtt, amit abból magyarázhatunk meg, hogy a sótörmzsek anyaga sem tiszta natrium-klorid, hanem a rokonvegyületeknek egész sora társul az uralkodó legnagyobb mennyiségben szereplő konyhasó mellé.

A székelyföldi konyhasó átlagos elemzési adatai a következők: Natrium-klorid 98.28%, kalcium-klorid 0.02%, kalcium-szulfát (gipsz) 0.37%, natrium-szulfát 0.01%, oldhatatlan rész 1.25%. A különböző sóknak ezt az arányát hűen tükrözteti vissza a híres szovátai Medvesóstó vizének tartalma, amelynek 1 literében Lengyel B. dr. elemzési adatai szerint 231.521 g. natrium-klorid van s a többiek aránylag kis mennyiségben vesznek részt (l. elemzési táblázat). A Medvesóstó sótartalmát közvetlen a vele érintkező sósziklából veszi s a más úton-módon bekerülhető anyagok csak jelentéktelen mennyiségben szerepelhetnek. E mellett a magas sótartalom mellett azonban, mint tudjuk, világhírű nevezetessége a víznek a magas hőmérséklete, mely Kalecsinszky S. vizsgálataig sok találgatásra adott alkalmat. A kiváló tudós a hipotézisek gyártása helyett a természettudós egyetlen fegyveréhez, a műszerekkel való pontos mérésekhez folyamodott s azoknak alapján megállapította, hogy a tó középső rétegének szokatlan felmelegedését az elnyelt nap melege okozza, amely mindig előáll, ha töményebb sós oldatot édesvíz vagy gyengén sós oldat fed. A későbbi vizsgálók ugyan más fizikai és kémiai tényezőket is említenek melegfejlesztő gyanánt, de a legfontosabbnak mégis csak a napnak elnyelt melegét kell tekintenünk,

hisz a másféle tényezők egyebüttl is megtalálhatók s még sem sikerült olyan nagymérvü felmelegedést kimutatni, mint aminő a szovátai Medve-tónál van. A gyakran előforduló sósforrásoknak legnagyobb része azonban nem a sőtömzsök közvetlen érintkezéséből nyeri a sóartalmát, hanem már a magasabb szinteket képviselő felsőmediterrán és szarmata sós agyagokból. Sőt arra is van példa, hogy a már édesvizünek tartott pontusi agyagos márgák is lehetnek sósforrások szülőanyjai (Cehesti-Csekefalva és Corund-Korond, Udvarhely m.). A sóagyagból kilugozással keletkező sósforrásoknak jellemző példája a Fília-fiatfalvi (Udvarhely m.) sósfüüdő vize, amelynek elemzési adatai a sőtömzsök oldásából keletkező oldatokkal szemben már változatosabb ásványi társaságot mutatnak (l. elemzési táblázat).

A sósforrásoknak egyik érdekes csoportját a sós iszapos vizet ontó források, az ú. n. iszapvulkánok alkotják, amelyek a nép előtt már régóta ismeretesek abból a gyakorlati szempontból, hogy a sósvizre rácsábuló legelésző állatok sok esetben odavesztek a feneketlen mélynek tartott iszapos helyeken (iszapturások, selymék, iszapvulkánok stb.). A föld ábrázatának ezek a pörsenései, mint valami patológikus jelenségek, bizonyos szabályszerűséggel helyezkednek el s a metángáztól felhajtott állandó bugyorgásukkal igen fontos jelzői a metángáz területeknek. Igen sokszor az organikus eredetü kénhidrogéneknek a kiömlésével is társulnak s így a gyógyászati szempontból annyira kedvelt sós-kénes iszapfüüdőknek vetik meg az alapját.

Az előbb felsorolt sós vizet eredetüket valamennyien a föld felszínéhez közeleső zónából nyerik. Ezekkel szemben megkülönböztethetjük azokat a sós vizet, amelyek mély fúrások által tekintélyesebb mélységből erednek, amilyeneket általában az erdélyi medencében végzett mélyfúrásokkal tártak fel. (Pl. Târgu-Mureş-Marosvásárhely és J. Gh. Duca-Székelykeresztur közelében.)

A Hargitától keletre eső területeken már a kárpáti homokkő zónájában találunk még sósforrásokat, amelyeknek egyrésze a krétakori kárpáti homokkőből, mások meg a külső övben, a harmadkori paleogén homokkővekből, mint a petróleum előfordulások kísérői, veszik eredetüket. A Kárpátoknak befelé eső táján előforduló legnagyobb része beleesvén a hargitai postvulkánikus területbe, a szénsavas sós vizet átmeneti csoportját alkotják.

III. Az előbbi két típuscsoport érintkezési területein keletkeztek azok a sós savanyú vizet, amelyeket megfelelő helyeken előbb már említettünk. Az eredetükre való rámutatás mellett annyit hangsúlyoznunk kell, hogy a sós vizet már a Hargita vulkánizmusa előtt megvoltak, de a további életükben beleszóltott a lávaömléseket követő időben a széndioxidnak a kiömlése, amelyet épen a sós vizet tudtak nagy tömegben elnyelni s így az oldóképességük növekedésével megszaporodott a feloldott ásványi tartalom is. Azonban az is bizonyos, hogy az utóvulkáni hatások megszűntével a széndioxid eltűnésével visszaalakulnak rendes típusu sós vizetk.

IV. A székelyföldi kénes előfordulások jellemző szaguk miatt a nép előtt mint „Büdös“-helyek ismeretesek. A Hargita-vonulat számos pontján a repedéseken a széndioxiddal együtt száraz gáz formájában kiáramló záptojás szagú kénhidrogéngáz igen gyakori. A felszínre érve a repedéseket borító korhadó növényi törmelék humuszsavainak hatására természetesen kén válik ki, amely cseppkő módjára kérgezi be a repedések falát, telérforma képződményeket hozva létre, de bekérgezi az ott levő növényi törmeléket s az állatit, főként rovarhullákat is olyanformán, mint a mésztufa. Ezek a kénlerakódások szolgáltak több helyen a történelmi adatokból ismert „büdöskő“ bányászatára, sőt legutóbb 1917-ben is a torjai Büdös-barlang környékén. Eredetükből lehet látni, hogy kiadósabb településre nem lehet számítani, hisz születése a kénnek itt a felszínhez van kötve.

Ezeket a kénhidrogénes előfordulásokat, amelyek természetesen a borvizeket is átjárva igen sok helyen fordulnak elő a Hargita zónájában, eredetük szerint a vulkáni utóhatások közé kell soroznunk. Organikus eredetre vallanak az erdélyi medence sósvizeivel együtt található kénes vizek (pl. Bodogaia-Alssboldogfalva, Udvarhely m.). Különleges típusú képvisel a sós és szénsavas területek érintkezési helyén levő Szejke-fürdő vize, Odorhei-Székelyudvarhely mellett, az Orbán Balázs, Székely Gasterina), ahol, amint Solymossy kimutatta, a már messziről érezhető záptojásszagú kénhidrogén eredetileg a forrás vizében szén-dioxid-szulfid (COS) alakjában található s csak a levegőre érve bomlik kénhidrogénné és széndioxiddá.

Az előbb említett kénhidrogénes előfordulásokkal szemben a kárpáti alaphegység homokkő- és kristályos-pala zónájában vannak olyan édesvízi kénhidrogénes forrásaink, amelyek legnagyobb valószínűség szerint a sulfidok bomlásából veszik eredetüket (Pirit és markazit impregnációt a megfelelő rétegekben sikerült is kimutatni).

Az ily típusú vizeknek a térképre felrakása érdekes szabályszerűségre vezetett (l. térkép), amely igazolja, hogy a sulfidos réteg nagyobb elterjedésű. Azt hisszük, hogy e ténynek a nehezen megoldódó flis-zóna szintézisének is fontos szerep fog jutni kövületek hiányában. Különben máris sok magyarázatul szolgál a Kárpátok délkeleti könyökének kigömbölyüléséhez s így a kénes vizeknek tektonikai szempontból is nagy szerep jut. Az ilyen édesvízi, de kénesszagú vizek típusául a Lunca de Sus-Gyimesközéplakon található Setétpataki fürdőt tekinthetjük, amelynek már messziről is jól érezhető büdös szagával éles ellenétben áll a víz csekély oldott ásványi tartalma. Goetz I. elemzése szerint 1 l. vízben mindössze 0.4949 g. oldott só van (l. elemzési táblát.). A forrás kénes gázait az *Aptychus* kövületeivel jellemzett sötétszürke márgák sulfidjainak bomlásából nyeri. Viszont vízgyűjtő területe az épen itt felgyűrt verrukánó kvarcitos konglomerátban van, ami eléggé megmagyarázza szegény ásványi tartalmát a víznek. Az ilyen típusú kénes vizeknek legnagyobb csoportját a háromszéki medencét övező kárpáti homokkő rétegei közt találjuk (Micloşoara-Miklósvár, Belin-Bölon, Sfântugheorghie-Sepsiszentgyörgy, Beşeneu-Besenyő, Dalnic-Dálnok,

Cernatul de Sus-Csernáton, Mereni-Almás stb.). De a kristályos palákban is található Tomesti-Csikszenttamástól keletre két helyen. E vizek a jellemző szagukon kívül feltűnnek fehéren optizáló színükkel is, amit a lakosság is hamar észrevett. Ez volt az oka annak is, hogy az ú. n. lemhényi kénesfürdő vizét a megtévesztő szín miatt higanytartalmának gondolták. (Fridvalszky: *Mineralogia M. P. Transilv.* 1767. 126.) Bár a kiváló mineralógus Grimm, már akkoriban személyes vizsgálatai alapján tagadta a higany jelenlétét (Ackner: *Mineralogie Siebenbürgens*, 1855. 262.), ez az adat sohasem tudott eltűnni, még a későbbi közleményekből sem. A víz fehéres megzavarodását a kiváló kén okozza, mely mint „kéntej“ a medence szélén levő finom iszap alakjában rakódik le.

A teljesség kedvéért itt kell megemlékeznünk a vulkánikus eredetű kénhidrogénnek ásványképző hatásáról is. Ugyanis a Hargita andezitje a gázkiáramlások közelében megbomlik s lassanként kaolinos módosulatra megy át. A színező ásványok vastartalma vagy limonitos fészkeket alkot, vagy a bomlás pillanatában a felszálló kénhidrogén-szulfidok alakjában köti meg s ezért vannak rendszeren a ritkán előforduló teléres piriteken kívül igen gyakran pirit impregnációk rendszeren bomlott, kaolinos andezites alapanyagban. (Csicsói „Büdös“, Vargyas-patak forrásterülete, stb.)

V. Inkább fizikai, mint kémiai tulajdonságaik alapján külön csoportba kell soroznunk a *hőforrások* csoportjába tartozó, de ma már csak langyos (hemiterma) vizeinket, amelyeket az egykori geizir működések maradványainak kell tekintenünk. Mivel valamennyi előfordulásnál az figyelhető meg, hogy meglehetősen vastag törmeléken jutnak ki a felszínre, azért megvan a valószínűsége annak, hogy az ilyen helyeken a víz elé sietve, furrásokkal a magasabb hőmérsékletű víz már az anyaközetben lefogva gyorsan, tehát lehülés nélkül juthatna ki a felszínre.

A székelyföldi összes ilyenmű vizeink már geológiailag is nagyon fontos helyeken jelennek meg s igen fontos rétegzavarodási eseteket világítanak meg. Toplița Română-Maroshévízen a Maros-szorosban a felszíni andezites terület kellős közepén, a 26°-os források közelében, a kristályos-pala alaphegység egy kis foltja búvik ki. Ép így van Rac-Csíkrákosnál is a bogáti Oltszorosnál. A zsögödi és lejobb a tusnádi Olt-szorosoknál a felgyürt kárpáti homokkő szélén bujnak ki a langyos források.

Érdekes, hogy a még egyszerű forrás formájában levő kiömléseket székely atyánkfiai egyáltalán semmire sem becsülik, mert kint dolgozván a határban az ő szempontjukból az ihatóság a fontos, már pedig ezeket a „szejkés“ rossz borvizeket egyáltalán nem szeretik. Jelentőségüket azonban könnyű megérteni, ha elgondoljuk, hogy a többi hideg vízzel szemben milyen szívesen használná fel a közönség ezeket fürdési célokra.

*

A székelyföldi ásványvizeknek mind a tudományos, mind a közgazdasági jelentőségét legjobban talán az a kataszterszerű adat fejezi ki, amely szerint az eddigi kutatások több mint 2000 forrást szedtek jegy-

zékbe ezen az aránylag kis területen. Az ásványvizek általános tudományos érdekű feldolgozására gazdag anyag áll itt a rendelkezésre, de viszont a praktikus kihasználásnak is valóságos ezer meg ezer alkalma volna, ami az amúgy is szegény székely lakosságnak valóságos Isten-áldása lehetne. De ezzel is úgy vagyunk, mint mindennel. Amiből sok van, nem tudjuk értékelni és megbecsülni.

Bányai János.

Mineralwasser im Szeklerlande.

Den provinzialen Charakter der in dem Szeklerlande vorkommenden Mineralwasser bestimmen drei wichtige geologische Faktoren.

Die Karpatenzone als Grundgebirge des Siebenbürgerbecken mit seinen terzierien Salzgebilden und eine aus Andezit bestehende Eruptionslinie der Hargita.

Die vorherrschende Eigenart gibt die Vulkanreihe der Hargita. Am weitesten verbreitet sind die auf vulkanische Nachwirkungen zurückführenden Kohlensäure-Mineralwasser (Säuerlinge), volkstümlich auch „Borviz“ genannt. Sehr häufig sind Kohlendioxidgasauströmungen, als letzte nachvulkanische Wirkungen, welche sich an vielen Orten mit Schwefelhydrogen vereinigen (Stinkhöhle von Turia—Torja u. s. w.)

Die kohlensäure Wasser kommen nicht nur auf vulkanischen Gebiete, sondern auch im Grundgebirge entlang der Dislokationslinien vor und unterscheiden sich von einander dadurch, dass die Wasser der Andezitgebiete sehr viel *Eisen enthalten* (Stahlquellen), wie bei Tuşnad Băi—Tusnádfürdő, Mercurea-Ciuc—Csikszereda, Jigodin—Zsögöd mit reichen Okkerablagerungen. Dagegen sind in den Sandsteinzonen meistens die Calcium-, Magnesium-, Natriumhidrokarbonate vorherrschend und so entstehen *erdische* und *alkalische* Sauerquellen, welche Kalktuffausscheidungen charakterisieren (Borsec—Borszék, Tuşnad Băi—Tusnádfürdő, Sanatoriu Turia—Bálványosfürdő).

Die Zahl der Mineralien, die durch Sedimentationen aus Mineralwasserquellen sich bilden können, ist sehr gross. Ausser den Sulfiden und Sulfosalzen, die als Erze eine grosse Rolle spielen, (Piriten und Zinoberglagerstätten von Madaraser Hargita), können Karbonate (ebendort, in Form von Braunspath), Quarz u. s. w. entstehen.

Eine interessante Übergangsart vertreten diese alkalischen Wasser, die Kochsalz enthalten (*Selterstipus*, wie in Lueta—Lövéte das sogenannte „Székelyselters“. Bei Turia—Torja, die Fidelis und Imola-Quellen im Büdös!) Die gleichen Horgász und Hankó-Quellen in Covasna—Kovászna enthalten auch viel Arsen, wie man das aus ihren Ablagerungen feststellen kann. Die mit Kochsalz stark konzentrierten Wasser aus Corund—Korond lagern in strahlenartigen schönen Fasern und in dünnen Schichten viel Calciumkarbonat ab, das man früher als

Aragonit betrachtete und das als solches bis heute in der Fachliteratur vorkommt! Man könnte sie wegen ihren charakteristischen Schichtungen, eher Onixmarmor nennen.

Eine seltene Sorte der *sulfatischen Sauerquelle mit freiem Vitriolinhalt* ist die in der Stinkhöhle bei Turia—Torja in Wassertropfen vorkommende Quelle und das Alaunbad unter dieser Höhle.

Westlich von der Hargita im Tertierbecken bleiben die Säuerlinge aus und anstatt diesen kommen sehr viel *Kochsalzquellen* vor. Ein Teil von diesen, die sich mit Kochsalzmassivum berühren, zeichnen sich mit stark konzentrierten Kochsalzinhalt aus. Quellen, die aus den Tertiermergeln ihren Inhalt auslaugen, sind schon mehr von verschiedener Zusammensetzung (aus den mediterranen, sarmatischen und auch pontischen Schichten!) Diese enthalten ausser den Kloriden auch Sulfaten und Hydrokarbonaten z. B. in Fiafalva. (Aus den Zersetzungen der in den Mergeln impregnierten Eisensulfiden!) Ein sehr seltenes und interessantes Vorkommen des konzentrierten *warmen Kochsalzwassers* ist der „Medve tó“ bei Szováta. Nach den Untersuchungen Kalecsinsky-s funktioniert dieser Teich wie ein natürlicher Wärmeakkumulator der die Sonnenstrahlen absorbiert. Die aus den *Schlammvulkanen* fliessende Wasser sind auch salzig und diese begleiten immer die Antiklinallinien mit Metan. Wenigere Salzkonzentrationen zeigen die Salzquellen der Karpaten.

Wenig studiert ist das Vorkommen der *Schwefelquellen*.

Ein Teil von diesen gehört zu den postvulkanischen Erscheinungen mit Kohlendioxidausströmungen. [Von hier stammen die vielen Orte in der Hargitalinie mit dem Namen „Büdös“ (stinkend)]. Auf organischen Ursprung zeigen die in dem Siebenbürgerbecken vorkommenden salzwasserigen Schwefelquellen. Eine besondere Eigenart repräsentiert die Schwefelquelle des „Szejke“ Bades neben Odorhei—Székelyudvarhely, die, wie das Solymossy ausweisen konnte, *Carbonilsulfid* (CO S) enthält und aus der sich an der Luft Kohlendioxid und Schwefelhydrogen ausscheidet. Ausser diesen Gasen enthält das Wasser auch Metan. Diesen gleichen wahrscheinlich auch die Gasströmungen der kalkablagernden Salzquelle zu Korond.

In den Karpatenzonen vorkommenden Sandsteinen und Kristallinschiefer treffen wir *Süsswasserquellen mit Schwefelhydrogengeruch*. Nach unseren bisherigen Untersuchungen kommen diese neben eisensulfidischen Impregnationen vor (Schwefelbad in Ghimes—Gyimes u. s. w.) Diese Wasser zeigen wegen dem ausscheidenden Schwefel immer eine milchartige Trübung.

In den grösseren Dislokationslinien kommen auch lauwarmer Quellen, sogenannte Hemitermen, mit einer Temperatur von 20—26° C. vor. Toplița—Română—Maroshéviz, Mercurea-Ciuc—Csikszereda, Sâncraiu—Csikszentkirály, Tușnad Băi—Tușnádfürdő).

A Székelyföld ásványvizzónáinak térképe.

(Szerző eredeti kutatásai alapján.)

A szénsavas ásványvizek (borvizek) területe bevonalozva.

C—C az előbbi területen kívül álló elszigetelten álló szénsavas források.

A tisztán kénhidrogénes terület szaggatott vonallal körülvéve a kárpáti homokkő területén. (Ezen a területen fordulnak elő az erdélyi medence sós előfordulásainál régebbi sóforrások!)

A fekete nagy pontok a legnagyobb széndioxid gázömlések helyeit mutatják.

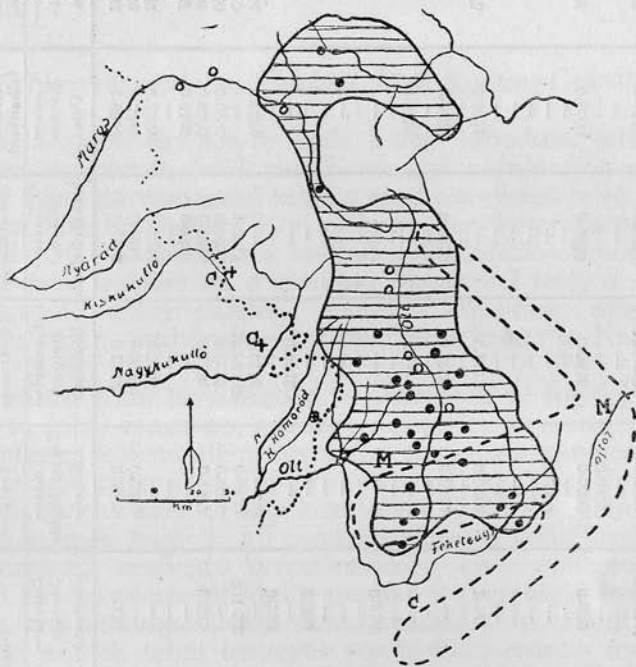
A kis körök a langyosforrások (hemitermák) helyeit jelzik.

A kereszttek kevert gázú források ($\text{CH}_4 + \text{CO}_2 + \text{COS}$)

A kereszt körrel, kevert gázú források ($\text{CH}_4 + \text{CO}_2$)

M = metán gázforrás kárpáti homokkőben.

A pontozott vonal az erdélyi medence metános sósképződményeinek (tercier) keleti határát jelenti.

Hydrogeologische Karte vom Szeklerlande.

(Nach eigenen Untersuchungen des Autors.)

Linierte Teile zeigen Sauerquellengebiete.

C—C isolierte Sauerquellen.

Mit unterbrochener Linie eingekreiste Gebiete mit Schwefelquellen.

Die grossen schwarzen Punkte sind Mofeten.

Die kleinen Kreise sind Hemitermen.

Die Kreuze sind Quellen mit gemischten Gasen ($\text{CH}_4 + \text{CO}_2 + \text{COS}$) und auch das eingekreiste Kreuz ($\text{CH}_4 + \text{CO}_2$).

M = Metanquelle in Karpatensandstein.

Die punktierte Linie ist die östliche Grenze der Salzbildungen des siebenbürgischen Beckens (mit Metan!).

A székelyföldi ásványvizek főbb típusainak összehasonlító táblázata.

1 liter vízben van:	SZÉNÁSVÁVÁS						SÓs		KÉNÉS		TERMÁLTIS
	Mezses (földes) Borszék-Borszék Fekét	Lugos (alkalikus) Császón-Kászón Pán	Sós-alkalikus Lőrét-Lőrét-Székely-Selcters	Sószemeses Górnud-Kórnud-Sósfárdó	Vasas Turia-Budóss-Károly	Konyhasós		Kénés		Lugos sósvasas	
						Szovákia-Medvefő	Filiás-Fiatfalva Fárdó	Gyimes-Gyimes-Setéfpatak	Tusnádbái-Tusnádfőrdő-Rézsó		
Calcium hidrokarbonát	2:3133	1:0940	0:4702	0:1117	0:3995	0:152	—	0:31299	1:1708		
Magnézium	1:2946	0:2392	0:4611	0:5219	0:0890	—	—	0:01120	0:3948		
Natrium	0:8282	0:6309	0:6394	1:1238	—	—	—	—	—		
Kálium	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Lithium	0:0047	0:0149	0:0067	—	—	—	0:25488	—	0:0838		
Vas	0:0151	0:0232	0:0610	0:1331	0:1277	0:013	—	—	—		
Mangan	0:0066	0:0026	0:0032	0:0177	0:0008	231:521	114:67265	—	3:2321		
Natrium klorid	0:0415	—	1:8215	153:6137	0:0136	—	6:84132	—	0:5291		
Kálium	0:0784	0:0276	—	0:0156	—	0:320	0:03316	—	—		
Lithium	—	—	—	—	—	—	2:51072	—	—		
Magnézium	—	—	—	0:0012	—	0:280	0:03341	—	0:00182		
Alumínium	—	—	—	—	—	—	0:25086	—	—		
Vas	—	—	—	—	—	—	0:22107	—	—		
Ammonium	—	—	—	—	—	0:010	0:13428	—	—		
Natrium bromid	—	—	—	—	—	—	—	—	0:0006		
Lithium	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Natrium jodid	—	0:0001	—	—	—	—	—	—	0:0001		
Lithium	—	0:0028	—	—	—	—	—	—	—		
Natrium szulfát	—	0:0131	—	0:3700	0:0114	—	—	—	—		
Kálium	—	—	—	1:1415	0:0068	1:141	—	—	—		
Lithium	0:0076	—	—	—	—	—	—	—	—		
Magnézium	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Strontium	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Calcium foszfát	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Alumínium oxid	0:0068	0:0680	0:0456	0:0636	0:0002	0:009	0:24118	—	0:0026		
Nickeloxsav	—	—	—	—	0:0431	—	0:61073	—	0:1012		
Natrium szilikát	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Szerves anyag	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
A szilárd részek összegei	4:6268	2:1144	4:53529	156:2899	0:6920	233:746	128:844	—	6:6010		
Szabad széndioxid	2:8728	2:6173	2:5678	1:0012*)	2:1263	—	—	—	0:9645		
Hőmérséklet	9° C	7° C	11° C	18° C	6:2° C	59°-70° C	12° C	11° C	29° C		
	Harkó V. 1890	Császón 1926	Harkó V. 11° C	Harkó V. 1892	Ludavgy 1895	Lengyel B. 1901	Pomfál 1926	Gócs J. 1927	Nurcsán J. 1900		

*) Tüdejdonkép egy kénhidrogén, széndioxid és metan-gázkeverék van itt.

Kolozsvárkörnyéki elpusztult hegyrészek.

Egy térképpel.

1933. évi kirándulásaimon egyebek közt régebbi tanulmányaimban megállapított eltakart, elpusztult kristályos hegymaradványokat¹ — egyrészt a Feleki tömegetől délre, másrészt a Nádas vízterületén — nyomoztam tovább.

I. Elpusztult hegymaradvány Felektől délre, Szelicse-Csürülye vidékén.

Szelicsetől délre egy km-re eső, a régi táborkari térképen D. Seci néven 705 m magasnak jelölt domb nyugati oldalán az erdei úton, a Havasbükke felső durvamészki táblája alatt következő felső tarka üledéksorban, 670 m (abs.) magosan 3 m szélességben keresztben állva, erősen préselt muszkovit-, kvarclemeszes, mállott aplitgneisztömb került a felületre. Jobban megviselt testvére ez a szelicsei Maguráról leírt, a szarmata rétegekben előforduló aplitgneisznak; annak a kőzetnek, amelynek kisebb darabjai elég sűrűn fordulnak elő Felek fennsíkján, le Kolozsvárig, sőt ritkán azon túl is.

Ettől keletre 2 km távolságban, a Csürülyén át folyó Pareu sac völgyében 660 m (abs) magasan, az árok kezdetén, a szarmát homokkőben nyitott kezdetleges kőfejtő alján, egy méter nagyságú gránátos csillámpala-, kisebb turmalinos pegmatit-, fillit-, részben szegletes, tehát nem görgetegdarabok mutatják az alaphegység közelségét (9013^a)*). Feljebb északra a D. Arini felé és még tovább, a Peana-Árpádcsúcs táján kisebb, kristályospalából származó, uralkodó kvarcitkavicson kívül aplitgneisz, pegmatit, permikvarcit és -konglomerát, riolit, szarukő fejnagyságig emelkedő darabjait találtam szarmáthomokkőalji transzgressziós kavicsként.

Ezek az adatok tehát lényeges vonásokkal erősítik meg az eltakart feleki kristályostömbre vonatkozó eddigi ismereteinket. Dr. Tulogy János a szelicsei Magura tetején levő „durva mészki” és aplitgneisz („muszkovitgneisz”) tömböket a feleki konglomerátba beágyazott „görgetegeknak” írja,² mint ahogy azok kétségtelenül le is vannak gömbölyödve. Abban az exponált helyzetben a kőzeteknek az atmoszferiliákkal érintkező külső

¹ Eltakart hegyek az Erdélyi medence ÉNy-i részében. Földt. Közl. LVIII. kötet 1929. Dări de Seamă ale Ședințelor Inst. Geol. Vol. XIII. Ședința de 22 Mai 1925 és Vol. XV de 15 April. 1927.

² A zárójelközti számok az illető gyűjtött kőzetek számai

³ Kolozsvár környékének geomorfologiai kialakulása. Erdélyi Múz. 35. évf. 10—12. szám, 12. l.

részükön le kell gömbölyödvé lenniök, még úgy is, ha a transzgradáló szarmáttenger hullámai nem dolgozták volna meg.

De nem is az itt a lényeges kérdés, vajjon annak az aplitgneisznak van-e éppen ott helyben gyökere, vagy nincs, hanem az, hogy az a több méter nagyságú gneisz honnan származik? A régi elképzelés szerint a Gyalui havasokból-e, ahol én ezt a típust nem ismerem, ahonnet származását elképzelni nem tudom; vagy pedig — amire minden lényeges körülmény vall — innen helyből, a Feleki tömegből?

A most ismertté lett D. Seci 3 méteres tömbje mutatja, hogy aplitgneisz nemcsak a szarmata „görgetegek” közt van beágyazva, hanem mélyebben, a felső tarka üledékcsoport szárazföldi képződményei között is ott rejtőzik. A feleki tömeg ezen legjellegzetesebb kőzetének a D. Secin megállapított előfordulása tehát déli irányban mutatja annak egykori húzódását.

A gránitos intruzióknak a végén megjelenő ezeket a savanyú kőzeteket olyan képződményeknek nézem, amelyek megfelelnek a Gyalui tömeg keleti szélén, a D. Secitől délre a szurduki Lupoi patak felső folyásában lévő pegmatitok-, aplitoknak.³ A Gyalui kristályos tömeg nyugati szélén a gyerőmonostori Köveshegy mentén ismertem meg nagyobb területre kiterjedő hasonló savanyú pegmatit-, aplit-, kvarcittelércsoportot.⁴

A Feleki tömegben gyéren előforduló riolit-, dacitkavicsok olyan késői származású telérközetekként foghatók fel, aminők százával ismeretesek a Gyalui kristályos tömegben. Az átkristályosodott permi homokkövek, konglomerátok is a Gyalui hegység nyugati szélén lévő hasonló képződményeknek felelnek meg.

A D. Seci aplitgneiszát fedő Havasbükke felső durvamész-kő táblájára vonatkozólag az a megfigyelésem, hogy a durvamész-kő alja a Havasbükke északi végén — barométeres mérés szerint — 687 m magasan, ettől DDK-re 3 km távolságban a D. Seci szélén pedig 680 m-ben van. De tovább egy km-re ebben a DDK-i irányban, Csűrűlye vidékén a lithothamniumos felső durvamész-kő alja már 570 m-re szakadt le. Tehát a durvamész-kőnek a Hesdát völgye felé olyanféle erős leesésével találkozunk, aminőt a Szamos völgye felé Kolozsvár vidékén ismerünk. Ebben a durvamész-kőben a Szelicseipatak bal oldalán, a csűrűlyei malom felett sok, egész mogyorónyi kvarckavics zárvány fordul elő, ami szintén a közeli alaphegységnek a bizonyítéka ebben a csendes idejű tengeri lerakódásban.

A felső tarka üledékcsoportban is sok durva konglomerátot, főleg kvarcitot, de aplitgneiszt is találunk Csűrűlye vidékén. Szelicsetől délre a Magura alatt következő szántóföld veres színe pedig arra enged következtetni, hogy ezt az eltakart kristályos hegyet a felső durvamész transzgressziója előtti Szárazföldnek meleg időben képződött veres pusztulási terméke borította be. A jobban ellenálló aplitgneiszos Magurának jellemző, kúposan kiemelkedő alakja keletről, a Csűrűlye völgyéből nézve is igen szembetűnő.

³ Dări de Seamă ale Ședințelor Inst. Geol. Vol. XIII. de 13 Mai 1925.

⁴ Dări de Seamă ale Ședințelor Inst. Geol. Vol. XII dela 5 și 8 April. 1924.

Az eltakart Feleki tömbnek szárazföldi szerepéről meggyőző bizonyítékokat kapunk a környező óharmadkori rétegeknek közelebbi vizsgálatánál. E célból tett legutóbbi kirándulásaimon azt tapasztaltam, hogy Szászfenes és a tőle délre eső Bükkhavas közt a m. kir. Földtani Intézet térképén a „közép eocén alsó durvamész“ felső tagjaként megjelölt „alsó durvamész“ vonulat a valóságban nincsen meg. A Leányvár tetején, 550 m-ben hullámos vékony rétegekben kiemelkedő, sűrűn változó veres, sárga, zöldesszürke homokot, — amelyik apró kavicsba megy át, — (9032^a) tárt fel a régi kőfal alapját eltávolított fejtés.

Ettől délre, Tófalú keleti oldalán lévő vad, vízmosásos szakadékok engednek jó belátást a geológiai szerkezetbe. Itt a Lazuluinak vagy 14 m vastagra becsülhető felső durvamész-kő burokmaradéka alatt 50 m, uralkodólag veres színű, szárazföldi felső tarka üledéksorozat következik, mely alatt az Intre ripa szakadások aljában lévő kútig, 95 m vastag, lényegileg finomabb, durvább, zöldes, szürkés, muszkovitos kvarchomos rétegeket találunk, Koch „alsó durvamész-kő“ rétegeinek (E 3) képviselőjeként. Ennek felső részén kevés, néhány mm-nyi márga és vastagabb, feltűnő fedőként kiálló homokkőlap közbetelepülés látható, enyhe KÉK-i dőléssel. Bemostott apró héjtöredékeket csak az árok legalján 437 m magasan, 1 mm-nél durvább, szögletes szemű homokban vettem észre, melyek közeli származásra vallanak. A sok nagy muszkovit láttára a Feleki tömb pegmatitja és aplitgneisza jut eszünkbe.

De nemcsak itt, a Feleki tömb közvetlen közelében, hanem távolabb a Kolozsvár-Gyalu szakaszon, ahol a finomabb „ostreatályag“ szintáj jól képviselve van, sem találtam igazi „alsó durvamészet“. Alsó durvamész Vista-Magyargorbó vidékén van jól kifejlődve. Csak a „felső durvamész“ nagy transzgressziója érte el a Feleki tömböt, az alsó durvamész távol maradt tőle.

A későbbi, oligocén lerakódások is éreztetik a Feleki szárazföldet. Szádeczky-K. Elemér szerint⁵ „az oligocén összes tengeri szintjének fáciése szárazföldi jellegűt ölt Kolozsvár felé közeledve.“

A miocén tengernek a felekitömbközeli lerakódásaira vonatkozólag megemlítem itt, hogy a D. Seci északi végén, a szántóföldön lévő kis bemélyedésben, 681 m magasan, többnyire ökölnél kisebb, de kivételesen 1'5 dm-nagyságú, uralkodólag kristályospalakvarcit, alárendelten átkristályosodott perm-i kvarchomokkő és lithothamniumos felső durvamész-kő-kavicsréteg maradt meg, a *helvéttranszgresszió hagyatékából*. Hasonló előfordulást ismerek északon, a vízválasztó táján több helyütt és tovább északra a Szelicsétől Kolozsvárra vezető útmentén, a Peanacsúctól északra 690 m magasságban, ahol kvarciton kívül aplitgneisz, pegmatit-féle képződésű különböző fehér eruptívumok, biotitos andezit, fehér kvarcithomokkő, durvamész-kő-kavicsok vannak.

Ezeket a kavicsokat első látszatra inkább a szarmáttranszgresszió termékeinek volnánk hajlandók minősíteni. Hisz a m. kir. Földt. Intézet térképe nemcsak itt, hanem tovább északra 2 km távolságban is „feleki

⁵ Földt. Közl. 1925 évi LV köt. 149 lap. Adatok az Alsó-jára-Fenesi eocén-terület geológiájához. II.

rétegek“-et jelöl. Erre vonatkozólag mingyárt megjegyzem, hogy én lecsúszott szarmata homokkőfoltot helvét márgával ettől a helytől nyugatra a Gorbópatak jobb oldalán 480 m magasan, tehát mélyen a felső eocén intermediás szintje alatt is ismerem.

Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy ez a topografiaiag nagyon gyengén ábrázolt hegyvidék a szóbanlevő kavicsos hely környékén lankás, nagyon vizes, apró tavas terület, megcsúszott szarmatadombokkal, melyek alatt az itt vékony helvét márgán kívül a kristályos alaphegység közvetlen közelében, a transgressios konglomeráton kívül helvét homokkővet is föltételezhetünk, valamennyit szétkent állapotban. A szarmáttransgressio sokkal durvább, félméter átmérőt is elérő tuskóit e felett száz méternél is nagyobb magasságban ismerjük, a tető közelében. Dacittufás márga nemcsak e — helvétnek vett — kavicsok közelében, hanem jóval magasabb szinten, tovább délen is előfordulnak apró széthullt foszlányokban. Ilyen körülmények között ennek a mozgó területnek pontos geológiai térképezésénél szinte legyőzhetetlen akadályokkal állunk szemben. Térképeinken Bányabükk környékén szarmatának vett homokkő is valószínűleg a Feleki tömbön képződött régibb üledék.

A mezőségi rétegek márga- és agyagüledékeinek hasonló apró előfordulásaival is találkozunk nemcsak Szelicse vidékén, hanem Szádeczky-K. Elemér közleménye szerint⁶ tovább délen „Csürülye és Magyarszilvás” közt is.

I. A Kolozsvártól északra volt, elpusztult hegy és ennek nádasmenti, végső kavicsai.

Kolozsvártól ÉNy-ra, legkiemelkedőbbben Bács, Papfalva, Korod, Méra közt volt elpusztult hegyre vonatkozólag sok részletes adatot ismerem meg ezen terület helvét és szarmát transgressiók kavicsainak tanulmányozása alkalmával, aminek eredményét ezen folyóirat 1932. évfolyamában tettem közzé.⁷

A Feleki tömegben szereplő kőzetek itt is előfordulnak, de viszonylagos mennyiségük lényegesen megváltozik: az aplitgneisz, pegmatit megfog; ellenben riolit, granodiorit (dacogranit), dacit, permkvarcit és konglomerát válik helyenként uralkodóvá. Ezeken kívül Feleken ismeretlen kőzetek: guttensteini jellegű triász mészkő, tithon mészkő rendszeren átkristályosodott állapotban, helyenként tömegesen eocén felsődurva-mészkő, továbbá szörványosan, de nagymennyiségben aprószemű fehér kvarcithomokkő (lunzi trias homokkőhöz hasonló) is megjelenik.

Bács környékén a Vlegyásza északi, dragánmenti kőzettársasága: a legellenállóbb riolit-dacit, 2 m-nél nagyobb egyénekekkel is, permi átkristályosodott üledékek, mesozoos mészkővek társaságában, olyan erősen vannak képviselve, hogy ezek alapján itt, a gyalui gránitvonulattól ÉK-re eső területen, a tőle ÉNy-ra eső Vlegyászáéhoz hasonló hegyrész elpusztult maradványaira kell következtetnünk.

⁶ Lásd 5. jegyzetet.

⁷ A helvetien transgressio konglomerátja és sarmatien kavicsok Kolozsvár környékén. Erdélyi Múzeum. A természettud. szakosztály közleményei. 1932. 25–32 I.

Szádeczky-Kardoss Elemér újabban „Adatok Északnyugati — Erdély mediterrán konglomerátjainak ismeretéhez” című értekezésében⁸ igen részletes szedimentpetrografiai elemző vizsgálat tárgyává tette ezen területnek a Papfalvivölgy Aszúpatak torkolati szakaszában lévő helvétkonglomerátjait. Ezek legdurvább alsó részében a kőzetek számszerinti előfordulásának százalékos mennyiségét ekként állapította meg: vlegyászatípusú eruptívum 55%, permi kvarcit-verrukánó 21%, közönséges kvarcit 7%, márvány 7%, guttensteini mészkő 5%, eocén durvamészkő 5%. Az eruptívus kőzetekre, a durva mészkőre, a guttensteini mészkőre és márványra közeli származást állapított meg, valamivel távolabbit a permi kvarcitra, nagyot a kristályos palák egy részére vonatkozólag. Ezek alapján kimutatja, hogy nem származhatnak a régi felfogás értelmében a gyalui havasokról. Említett tanulmányomnak (lásd 7. jegyzetet) a konglomerátok méreteire vonatkozó adatai alapján térképen is megjelölte a régi hegynék Bástól NyÉNy-ra kb., 2 km. távolságban volt egyik önálló, sziget-szerű kiemelkedését.

A legutóbbi időben ezt az eddig kavicsai alapján Papfalváig ismert, eltakart hegyet tovább nyomoztam. Meggyőződtem arról, hogy az Papfalvától északra, a kajántói út mentén, a déli oldalon felsorolt kavicsokkal és $\frac{1}{2}$ m-ig emelkedő hömpölyökkel árulja el magát. Fontos jelenség, hogy a lithothamniumos eocén mészkő Papfalvától nemcsak délkeletre, hanem északnyugatra is folytatódik a hegyvonulat nyugati oldalán.

Idézett közleményemben (lásd 7. jegyzetet) reá mutattam arra, hogy a felső durvamészkő a Szamos völgyétől, ahol az 346 m-ben lett feltárva, a Papfalvivölgy torkáig emelkedő irányt mutat. Papfalvától északra 610 m magasságig találtam mészkőkavicsokat. Tehát a felső durvamész transgressioja éppen úgy elérte ezt a hegyet is, mint a Feleki tömböt. Erre vall a papfalvi lithothamniumos mészkővek sok kvarczárványja is.

Kajántó nyugati oldalán nem találtam többé eocenmészkövet a riolit, dacit, permkvarcit és muszkovitos kristályospala és -kvarcit társaságában. Ezen az oldalon a földcsúszások nagyobb szerepet játszanak, mint a túlsón, tehát a fekvő nagyobb tuskói inkább csak a szakadások mentén kerülnek a felületre. Ilyen hely Kajántó nyugati oldalán 540 m abs. magasságban van, ahol az úton dacittufacserepek is láthatók. Dacittufát Papfalva község északi végén 566, Kajántótól ÉNy-ra lévő Gerecsén cserepekben pedig 569 m-ben találtam. Igen apró alkotórészeik, -- melyek között idegen muszkovit és kvarc is van — távoli robbanásokból való származásra vallanak.

A helvét- és szarmátkavicsok szintje, ami a Nádasvölgy közelében 162 m különbséget is elér, Papfalvától északra — kristályospala és vlegyászatípusú eruptívumok által megerősített alapon — egymás közelébe jut. Olyan vonás ez, aminőt a harmadkori rétegekre vonatkozólag a Feleki tömb közeléből is leírtam.⁹ Tehát úgy a Papfalvi-, valamint a Feleki-tömb közelében elvékonyulnak a rétegek.

⁸ Földtani Közlöny 1932. évi 62. kötet.

⁹ Erdélyi Múzeum. 36. évf. 1931. 4—6. sz. Természettud. szak, közleményei 6—7. l.

Kolozsvártól északra eső elpusztult hegyek nyugati részére vonatkozólag idézett tanulmányom 28-ik lapján, a Nádas vízterületének addig ismert legnyugatibb helvét konglomerátjaként, a Magyarnádas vasúti állomás déli oldalán emelkedő Veréberdő felső durvamészkkövén 510 m. abs. magasságban előforduló, $\frac{1}{2}$ m. nagyságig emelkedő riolitot, dacitot, andezitet soroltam fel, permi és kristályospala kvarcit, ritka guttensteini mészkő társaságában.

1933. évi kirándulásaim ettől a Veréberdőtől ÉNy-ra 7 km távolságban, a Nádaspatak jobb oldali lejtőjén, Gorbó község alsó végén, az utolsó ház felett és tovább le a lejtő aljában, 405–415 m. abs. magasságban az alsó durvamészkkövön, 4 dm-ig emelkedő nagyságban fehér mesozoi (lunziféle) kvarcithomokkő (9011 c), verrukkanó kvarcit, durvamészkkő, fehér és fekete színű kristályospala kvarcitok apróbb kavicsai-ból álló konglomerát vonulatmaradékot találtam, amelynek nagyobb darabjai gyengén legömbölyödtek.

Tovább ÉNy-ra a Nádasmentén felfelé se Gorbón, se Egeresen nem ismerek ilyen kavicsokat, tehát nem gondolhatok arra, hogy ezek a régi Nádas hordalékai lehetnének. Ellenben az ellenkező irányban lefelé, a szomszéd Vista község határában, nemcsak a jobb oldalról beszakadó patak árkában hevernek több dm nagyságú kvarcittuskók, hanem a Veréberdővel szomszédos, 546 m. magas Csúphegy nyugati oldalán is találtam 415 m. magasan 2 dm-nyi, gyengén kopott verukano kavicsot, feljebb pedig apró kristályospala kvarcit kavicsokat, amelyek közül egyesek egészen gömbölyűek. A helvét konglomeráttal való kapcsolat tehát teljes.

A gorbói új konglomerátelőfordulás a helvéttenger egykori kiterjedését a Nádasvölgy mentén, térképeinken eddig jelölt bácsi végződéstől nyugati irányban, tovább 12 km-re meghosszabbítja. Tehát a Kolozsvár-Visai neogén teknőnek megfelelőleg a Nádas mentén mély helvéttengeri transzgresszió volt. A finomabb üledékek az abrazio martalékává lettek, csupán a kavicsok maradtak hírmondónak. A pusztulás nagy szerepét tehát figyelembe kell vennünk ezen vidék geológiai történelmének kutatásánál.

A nádasmenti helvét kavicsrétegre vonatkozólag tanulmányomban az Asszúpatak torkolatától a Veréberdőig egy km-re 176 m. emelkedést állapítottam meg. A Veréberdőtől folytatólag Gorbóig, az előbb közölt adatok szerint, az emelkedést sülyedés váltja fel, amelynek mértéke egy km-re 13.3 m. Ez a körülmény összhangzásban áll a régi hegynek a fentiek szerint⁸ Bácsról NyÉNy-ra megállapított egyik kulminációjával, valamint Szádeczky-K. Elemérnek ezen területtől délre eső hegyvidék és környékére megállapított tektonikájával is.¹⁰

A legutóbbi időben Magyargorbó és Verebes vonalától ÉK-re, Méra, Magyarnádas határában is nyomoztam a helvét transzgresszió kavicsait. Méra község nyugati oldalán a szántóföldeken főleg legömbölyödött

¹⁰ Adatok az Alsórája -Fenesi eocénterület geológiájához. II. Földt. Közl. 1925. évi LV. kötet, 148. lap.

riolitot, permi konglomerátos kvarcitot, dacitot, fehér aprószemű kvarcitot, kristályospala kvarcit társaságában 4 dm-ig emelkedő nagyságban találni szétszórva.

Ezen szétszórt maradékokon kívül Magyarnádas felett emelkedő legmagasabb hegynek, a Gánásnak déli oldalán 555 m. magasságban tömeges, eredeti lerakódásra valló, 2 dm-nyi és kisebb kristályospalából származó kvarcit, permkvarcit- és riolitikavicsokat találtam. Ez az előfordulás is 25 méterrel mélyebb szinten van, mint ettől keletre $2\frac{1}{2}$ km távolságban kavicstanulmányomban közölt helyé. Felső oligocén veres, márgás üledéken haladt itt a tarnsgresszio. Erre a szárazföldi képződményre 60 m-el magasabb szinten kevert vizű, majdnem tisztán Corbulahéjakból álló mészkőréteg rakódott, amelyet a hegy tetejéig ismét szervesmaradványnélküli, részben limonittal összeragasztott homok borít. Ezen homoknak egész 2 cm nagyságig emelkedő, uralkodólag különböző színű kvarc- és riolitikavicsai mutatják, hogy ilyen felületű szárazföld pusztult itt a felső oligocén sivatagi időben.

Tehát a helvétüledékek maradványa, — ami közül a legellenállóbb, egykori dacitufaborítéka valló opálos homokkővet tovább északra Szentpál határából is ismerem, — mélyen benyúlik a felszínen felsőoligocén takaróval jelölt régi hegy délnyugati oldalán, hasonlólag az északkeleti oldalhoz, ahol Solyomkő vidékén a helvétrétegek összefüggően megmaradtak.

Idézett tanulmányomban (lásd 7. jegyzetet) a helvéttenger legmélyebb fenekét nem a Szamos, hanem a Nádas konzekvens völgyében jelöltem meg. Ennek okát a Kolozsvár—Visai teknőn átmenő, abban a szakadásos vonulatban kereshetjük, amelyen a kolozsi Farkacsúp és a bácsi Kőszegő dacitufakürtője támadt.

Figyelmet érdemel, hogy ezzel a tektonikai iránnyal párhuzamos a Nádasvölgy északi szomszédja, a szintén konzekvens Borsavölgy, amelynek irányában a Solyomkő és Visa dacitufakitörési helyek esnek. A Nádasvölgy irányának egyenes folytatása a Nagyalföld felé a Sebeskörös völgyének Rézhegység és Bihar közti része, a Borsavölgy irányában pedig a Berettyót találjuk. A Solyomkő dacitufarobbanásaival kidobott vlegyászatípusú eruptívumok valószínűvé teszik, hogy a bácsi régi, eltakart vlegyászatípusú hegy folytatódik a Borsavölgyig.

Ha már most a Nádas és Borsa közt volt, a Vlegyásza eruptívumával leginkább jellemzett hegynek helyzetét vizsgáljuk Erdély Nyugatihegysége egész csoportjában, kitűnik, hogy ez szimmetriás térsa a Vlegyászának. A Vlegyászt a Bánffyhunjad—Albáki depresszió üledékei választják el a Nyugatihegység centrális Gyalui tömegétől, amelynek keleti oldalán a Szentlászló—Oklosi felsőkréta-eocén dépresszióra következik a Borrév—Szurdoki kristályos vonulat a Felektömbbel és tovább északi folytatásában a Nádas—Borsaközi vlegyászatípusú eltakart hegységgel. Az egész csoportnak közös tektonikai vonása eruptívus vázuknak meridionális iránya, melyre később ekvatoriális szakadások következtek, a keleti oldalon, dacitufa kiszórással. (lásd a térképet.)

III. A kolozsvárvidéki elpusztult hegy és északi társai közti különbség.

Megismervén a kolozsvárvidéki elpusztult hegység általános vonásait, hasonlítsuk ezt össze a tőle északra eső terület elpusztult hegyeinek tájékozódó kirándulásaimon tapasztalt, eddig mutatkozó legfontosabb tulajdonságaival.

Az északi eltakart hegyeknek leglényegesebb tektonikai vonása az, hogy többé nem követik a délieknek előbb említett meridionalis csapásirányát, hanem erre merőleges ekvatorialisféle irányban húzódnak, amit én Erdély legrégebb (Drócsatípusú) hegyeinek irányaként ismertem meg. Ezek eruptívumainak jellemző kőzetfajtaiként — a meridionalis vonulatok riolit-, dacit-, granodioritjai (dacogranit) helyett — gabbrót, diabázt, dioritot és fiatalabb andezitet találtam. Ezek mellett Poklostelkével (Poclusa) kezdődőleg flis (kárpáti homokkő) — ami a déli csoportban majdnem teljesen hiányzik — jelenik meg, helyettesítve az előbbi csoportban sokszor uralkodó kristályospalát, illetőleg annak legellenlőbb, legmaradandóbb képviselőjét, a kvarcitot, amit helyenként majdnem teljesen ki is szorít. Tehát a kristályos hegyeknek ez a külső burka, amelyik a Nyugatihegység délkeleti, valamint Erdély délkeleti szegélyén a felületen van, jut itt az északi lesülyedt, eltakart hegyrészen lényeges szerephez.

Ezek legészakibb tagjáról, a Gyalu-Vlegyásza csoporthoz hasonló kőzetű Prelukahegység szomszédságában lévő ekvatorialis Láposvonulatról azonban meg kell jegyezni, hogy ez kőzeteinek anyagát tekintve kevert típusúnak mutatkozik.

Dr. Szádeczky-K. Gyula.

Über die verwüsteten Gebirgsteile in der Umgebung von Klausenburg.

Autor führt neue Beweise über die, in seinen früheren Publikationen festgestellten, von Klausenburg südlich gelegenen verdeckten, einstigen Felekgebirge. Zeigt darauf hin, dass die Perforataschichten, in der Nähe dieses Gebirges, zu wesentlich Muskovit-Quarzsande übergehen, welche keine Petrefakten führen.

Fortgesetzt wurde auch das Studium des nördlich von Klausenburg gewesenen ähnlichen, aber durch die anwesenden vielen vlegyászaartige Eruptive, Permquarzite und mesozoische Sedimente doch verschiedenen, alten, verwüsteten Gebirges. Seine Helvettransgressionsschotter sind gegen Westen nur bis Gorbau zu finden. Gegen Norden, in Papfalva, sind

ausser den Schotter der Kristallinen, auch eocene obere Grobkalke zu finden. Folglich erreichte die grösste eocene Transgression. ähnlich dem Felekumpf, auch die Nordgebirge.

Auf seine ältere, im nördlichen Teile der Becken gemachte, flüchtige Schotterbeobachtungen basierend, zeigt Autor darauf hin, dass während das alte Gebirge der Klausenburggegend, dem Gyalu-Vlegyásza-massiv ähnlich, eine allgemeine meridionale Richtung folgt; verraten die Nordgebirge aquatoriale Züge und führen viele, oft die Kristallinschiefer in Hintergrund setzende Flischgesteine, Hülle der Kristallinegebirge, mit Diabas, Gabbro oder Diorit, örtlich auch Andesite; Gesteine, die in dem früheren im Allgemeinen fehlen.

Dr. Julius v. Szádeczky-K.

A D A T T Á R

Horatius-idézet a nagyváradi káptalan egy középkori (latin) oklevelében (1302).

Szentpétery Imre kitűnő „Magyar Oklevéltan“-a (Budapest, 1930.) említi (p. 109) „Az okleveles gyakorlat kialakulásának korá“-ból (1205—1308) származó királyi oklevelek általános jellemzése során: „... ez oklevelekbe szőtt verssorokat is találunk ezen korban királyaink okleveleiben“.

Az említett kor végéről, az 1302-ik évből, a nagyváradi káptalan egyik okmányában is találtam egy idézetet Horatius híres *Ars poetica*-jából. Tudtommal erre még nem mutatott rá senki. Pedig ennek az idézetnek kettős jelentősége is van. Magyar oklevéltani szempontból az, hogy Szentpétery fentebb idézett megállapításának érvényességét a királyi okleveleken túlmenőleg is kiterjeszti. Magyar művelődési szempontból pedig az, hogy — tudtommal — ez az első biztos, oklevelesen igazolható szereplése, jelentkezése Horatius műveinek a magyar szellemi élet multjában.

Az 1302-ik év „Circumdederunt“ vasárnapján a váradi káptalantól kiállított oklevél szerint a káptalan előtt személyesen megjelent Bozouch comes (Inok fia) s kijelenti, hogy a gyulafehérvári („in Alba Transilvana“) Szent Mihály arkangyalról elnevezett székesegyházat teszi örökösévé s a Küküllőmegyében, a két Küküllő között fekvő „Bozna“ nevű faluját, birtokát („villam“) az említett egyház káptalanjának hagyja, adja és adományozza. Az említett birtok pedig a mai, gyógyfürdőjéről híres Báznával azonos. (Az oklevél szövegét l. Fr. Zimmermann und G. Werner: *Urkundenbuch Zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Hermannstadt 1892. pp. 221—222.)

A rövid, egyetlen mondatba tömörített „protocollum“ (azaz: intitulatio, inscriptio és salutatio) után következik az ú. n. „arenga“ (l. Szentpétery i. m. p. 19—20): „vlni általános gondolatot tartalmazó mondás, mely az oklevélbe foglalt intézkedést van hivatva megokolni vlni filozofiai, theologiai vagy jogi igazsággal... Megszerkesztésére nagy gondot szoktak fordítani az oklevélfogalmazók, s a Szentírásból vagy egyebünnen vett, olykor saját maguktól kieszelt gondolatot cikornyás kifejezésekbe foglalták.“

Ebben az esetben, anélkül persze, hogy oklevelünk jelezné (mert hisz' ez ellenkezett volna a kor szokásával), az arenga Horatius *Ars poetica*-jának azon híres helyéről vesz át és idéz három és fél sort (60, 61, 62 s a 63-ik felét), amely a szavak életét az erdő lehulló faleveleivel hasonlítja össze s azt hangsúlyozza, hogy a mulandóság, a halál bennünket s dolgainkat is múlhatatlanul el fogja borítani. Felismerve az arenga classicus eredetét és lelőhelyét, könnyen kitölthetjük azt a 2,5 cm.-nyi hézagot, amit az arenga szövegében egy lyuk, egy folytonossági hiány idézett elő s kijavíthatjuk azt a másolási (vagy olvasásbeli, esetleg sajtó) hibát is, amit az idézett helyen kiadott szövegben találunk. Ime az arenga az említett szövegkiadás szerint: „Ut silvae foliis pronos mutan [] prima cadunt, sic verborum vetus interit aetas et iuvenum ritu florent modo nata vigentque debemus morti nos nostraque.“ A zárójeles részhez a kiadók ezt a jegyzetet fűzték: Lücke, 2,5 Centimeter breit. Ezt a hézagot Horatius említett műve alapján kitölthetjük. A vonatkozó részt így állíthatjuk helyre: *mutantur in annos*. A furcsán hangzó *debemus*-t is kijavíthatjuk a helyes *debemur*-ra. Az

interpunctio s a „sic“ alapján talán még az is kiderülhet, hogy az oklevélkiállító (vagy esetleg formulariuma, mintagyűjteménye) a Horatius műveit megőrző középkori kódexek, kódex-családok közül végső elemzésben melyikre támaszkodott? „Sic“ helyett ugyanis néhol „ita“ áll, így a fenti sorjelzésnél is használt Lucianus Mueller-féle Horatius-kiadásban is (Qu. Horatii Flacci Carmina, recognovit et praefatus est Lucianus Mueller, Lipsiae 1879).

Végül megemlítem, hogy az idézett oklevélkiadás polgári naptár szerint feloldott dátuma: 1302 febr. 18-a helyett Beke Antal (Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt, Bpest 1889, p. 26) febr. 19-et jelez s a váradhegyfoki premontrei convent-tól származtatja az oklevelet.

Dr. Bitay Árpád.

Adatok Zöld Péter életéhez.

Az erdélyi székely-magyarország multjának erről a vonzó, szinte heroikus alakjáról 1927-ben adatok hiányában még azt voltam kénytelen írni, hogy (1763-ban) első feltűnésekor nem tudjuk hány éves volt, hol végezte tanulmányait (Zöld Péter egyéni-sége, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1927, pp. 165—172). Pár hónappal ezelőtt sikerült választ találnom ezekre a kérdésekre.

1. Mikor született Zöld Péter?

A csíkrákosi róm. kath. plebánia régi anyakönyveit — Bálint Lajos prépost-főesperes úr jósága folytán László Imre plebános úr szives engedélyével — átkutatva, örömmel bukkantam rá a Zöld Péter születési adatára. Ez az egykorú bejegyzés (a benne lévő pár rövidítés felbontásával) így szól: „(1727) 21 Septembris baptizavi infantem Petrum Joannis Zöld de Madefalva patrinus Joannes Szabó cum sua Consorte“. Tehát az akkor Rákos leányegyházaként szereplő Mádéfalván született Zöld Pétert 1727 szept. 21-én keresztelte meg a rákosi plebános. Születése vagy aznap, vagy legfeljebb csak pár nappal azelőtt történt. Akkoriban ugyanis a születést a keresztelés vagy még aznap követte, vagy pedig legfeljebb egy-két nap mulva.

Igy tehát biztosan és határozottan állíthatjuk, hogy Zöld Péter 1727 szeptemberben született. Keresztelése (esetleg születése is) azon a napon volt, amelynek 64-ik évfordulóján Széchenyi István született!

2. Milyen magasabb tanulmányokat végzett Zöld Péter?

1927-ben még azt hittem, hogy csak theologiai tanulmányokat végzett s alighanem Gyulafehérvárt a Sztojka püspöktől 1753-ban alapított papnevelő intézetben (i. h. p. 167). Ugyancsak pár hónappal ezelőtt a szerencsés véletlen ebben a kérdésben is felderítette a valót. A csíksomlyói ferences zárda könyvtárában egy 18. sz.-beli (1748) kolozsvári jezsuita nyomtatvány került a kezembe: „Reverendi Patris Martini Szent-Iványi Societatis Iesu Sacertotis, Oeconomia Philosophica, Honoribus Neo-Magistrorum, Dum In Alma ac Regio-Principali Soc. Iesu Universitate Claudio-politana Promotore R. P. Georgio Szegedi Suprema AA. LL. et Philosophiae Laurea Ornarentur, A Condiscipulis Philosophis Dicata. Anno MDCCXLVIII. Mense Iulio, Die 18. Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Iesu.“ A tanulóársaknak „az új doktorok“-hoz („Neo-Doctore.“) intézett ajánló sorai s egy bőbeszédű második latin címlap után ezt a felsorolást, névjegyzéket találjuk: „Nomina Dominorum Neo-Doctorem: D. Franciscus Kosa Nob. Ung. Kantensis . . . D. Paulus Kolozsvári Nob. Ung. Kocsárdiensis . . . R. D. Petrus Ferenczi Nob. Sicul. Szárhegyiensis . . . e Sem. Clericorum Alumnus Baranyaianus . . . R. D. Petrus Zöld Praenob. Sic. Madefalvensis ex Sede Csik e Sem. Clericorum Alumnus Szebelebianus. Defendit Uni-

versam. D. Iosephus Tonner Nob. Germanus, Austriacus Viennensis. D. Samuel Páll Nob. Sic. Hatolkaiensis . . . D. Ioannes Bauer Ung Civis Leibicensis. D. Bocskor Nob. Sic. Szt. Mártoniensis ex Sede Csik . . . D. Andreas Tankó Nob. Sic. Oláfalvensis ex Sede Udvarhely . . . D. Ioannes Márton Nob. Sic. Lemhényiensis ex Sede Kézdi Három-Szék . . .” Vagyis a 10 új doktor közt ott van Tisztelendő madéfalvi Zöld Péter papnövendék is, aki a Szebelébi Bertalan-féle, 2 világi papnövendék tartására hagyott három-ezer forintos alapítvány 6%-os kamatján végezte Kolozsvárt a jezsuiták vezetése alatt a theologiai tanulmányokat. (Az egykori hontmegyei Szebelébről Erdélybe került s ott püspöki vicariussá lett Szebelébi Bertalan 1707-ben kelt terjedelmes végrendeletének vonatkozó első pontját l. Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok I., Kolozsvárt 1860, p. 357. V. ö.: Beke Antal: Az erdélyegyházmegyei papnövende történeti vázlat, Károly-Fehérvár 1870, p. 16). Zöld Péter tehát bölcséleti és theologiai tanulmányait Kolozsvárt a jezsuiták vezetése alatt végezte. A jezsuiták kolozsvári főiskolájában a XVII. sz. végén meginduló kath. restauráció szellemében 1698 óta tanították a bölcséletet, amit Apor István nyolcezer forintos adománya tett lehetővé. Világi papnövendékeket szintén ugyanazon időtájtól kezdve neveltek ott, az említett Baranyai és valamivel később a Szebelébi-féle alapítvány kamatain.

Az említett nyomtatvány második címlapjáról azt is megtudjuk, hogy a bölcséleti licentia-t s nyomban rá a bölcséleti doktorátust adományozó ünnepélyesség reggel 8 órákor kezdődött a nagyobb harang meghúzásával („sub pulsu majoris campanae”).

Az új doktorok névsora után álló megjegyzésből pedig azt is megtudjuk, hogy az ünnepi vita tárgya ez a kérdés volt: „Emelni vagy csökkenteni előnyösebb-e az idegen áruk vámját?” („Augeri, an minui praestet, peregrinarum mercium vectigalia?”) Ez az elméleti vita-tétel Mária Terézia korában csakhamar égető gyakorlati kérdéssé vált. A székely határőrség felállítása s Zöldnek e körül játszott fontos szerepe is kapcsolatba hozható vele végső népjóléti, gazdaságtörténelmi elemzésben és vonatkozásban. Zöld szerepe és egyénisége, ismerve most már készülségét, iskoláit, jelentősebb, mélyebb, vonzóbb jelleget és igazibb történelmi megítélést kaphat.

Ezek után hátra volna még élete azon másfélévtizedének a felderítése, mely bölcséleti doktorátusa és Csíkszentléleken plebánusként való fellépése közé (1748—1763) esik.

3. Mikor halt meg Zöld Péter?

Amint Beke Antal i. m. p. 180) adatjelzése nyomán már 1924-ben (Erdélyi Irodalmi Szemle, 1924, p. 265) írtam: 1795 jún. 25-én. A fáradtságot nem ismerő Domokos Pál Péter *A moldvai magyarság* c. ismeretes műve mindkét kiadásában (Csíksomlyó, 1931, p. 58 és Cluj-Kolozsvár, 1934, p. 53) a rákosi halotti anyakönyvre hivatkozva, 1795 jún. 27-re teszi Zöld Péter halálát. Ez azonban tévedés, mivel az anyakönyvi bejegyzés nem a halál, hanem a temetés („dies sepulturae”) napját jelöli meg s azt teszi 1795 jún. 27-re. (Ugyancsak téves u. o. az a különben szintén nem nagy jelentőségű állítása is, hogy Batthyány Ignác püspök hívta haza Zöld Pétert Moldvából. Zöld még Bajtay püspök alatt hazajött, több, mint egy évtizeddel Batthyány püspökségének kezdete előtt.)

Eszerint a halotti anyakönyvi bejegyzés szerint Zöld Péter 68 éves korában halt meg (ami pontosan talál születési évével: 1727), ellátva „omnibus sacramentis”. A temetést „Székely Cyprián coadiutor”, ferences atya végezte. Ebből s a többi anyakönyvi bejegyzésekből megállapítható, hogy Zöld Péter élete utolsó hónapjaiban betegeskedett s a 20 évvel fiatalabb Székely C. ferences volt mellette.

Székely Cyprián — amint az P. György József nagyértékű adataiból (*A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj-Kolozsvár, 1930, p. 576) kitűnik, Altorján született 1747-ben s Tordaaknán halt meg 1814-ben. Azt az adatot nem találok róla ebben az alapvető műben sem, hogy Csíkrákoson is működött, mint coadiutor.

Dr. Bitay Árpád.

A Tököli-féle mozgalom hatása Székelyudvarhelyen.

A XVII. század vége felé lehanyatló erdélyi fejedelemségnek és a mind erősebben kibontakozó kuruc-mozgalomnak kimagasló vezéralakja késmárki Tököli Imre volt. Történéseink többféle megvilágításban tárgyalták személyét. Árny- és fényoldalak egyaránt helyezkedtek el ebben a megvilágításban. A jó és rossz színek erősítésére újabb és újabb festékanyagok kerülnek felszínre. Az utóbbiak közé tartozik az alább közölt történeti adat is

A székelyudvarhelyi róm. kat. főgimnázium egykorú kéziratos története említést tesz a Tököli-féle mozgalomról is. A kézirat az 1689. évvel kezdődik és 1831-el záródik. Saját számozásom szerint a Tököli-féle mozgalomról szóló rész a 43—49. lapok hasábjaira esik. A latin nyelvű kézirat, az *Album Gimnazii*, több kéz gondos munkája. A jezsuitáknál, valamint más szerzetesrendeknél is, a gimnázium igazgatói tisztét is betöltő házfőnökök ügykörébe tartozott az intézet történetének vezetése. A szóban forgó részlet írója valószínűleg Zinder András akkori direktor és házfőnök, az elbeszélte esemény hiteles szemtanuja volt.

A kézirat már régibb idő óta ismeretes. A székelyudvarhelyi róm. kat. főgimnázium történetének megírásakor Daróczi János használta (1895/96. évi Ért. 27. l.), de csak futólagosan érinti a Tököli székelyudvarhelyi szereplésére vonatkozó részt, amelyre most dr. Dobos Ferenc hívta fel a figyelmet. Erről az eseményről megemlékszik Lakatos István csikkozmási plebános egykorú feljegyzése (*Székely Oklevéltár* VI. 417. kl.) és Szeles János kéziratos munkája Székelyudvarhely történetéről (Erdélyi Múzeum, 1888. 7—9. f.). Az utóbbi meglepően összevág az *Album Gimnazii* leírásával. Mivel kéziratunk elkerülte mind az Angyal Dávid (*Késmárki Thököly Imre*, 1888), mind az Orbán Balázs (*A Székelyföld leírása*) és a Szádeczky Lajos (*Udvarhely vármegye története*, 1901) figyelmét, érdemesnek tartjuk a szöveg közlését, amely új oldalról világítja meg Tökölinek Székelyudvarhelyen viselt dolgait.

Anno hoc 1691-mo, sapientiam studiosus prosequi complures decreverant; verum ubi a Marte in militibus se oppugnatos advertissent, mentem ad studia advertere non valebant, unde enim vitae subsidium auspicabantur, inde penuriam sibi obtigisse cum Genitoribus suis, deplorabant e seminario, in quo non nisi 16-ali poterant, exclusi ad cives confugissent, nisi et ipsos furfaribus vitam sustentantes complures, conspexissent; ut vero causam tantae penuriae profundius cognoscas Lector benevole, paucae de adversitate in regnum hoc fortunae, amara licet memoria, delibare placuit

Finito elapsi anni studiorum cursu, inter tot timores ante Assumptae Virginis celebritatem, rumores gliscentes in incendia erupere publica, nondum itaque comperto quam reponiam plagam hostes, et qui nam illi numero, peterent, S. D. Michael Teleki Regni Generalis cum paucis suorom se Exlssimo Dno Generali Haisler, ad Törösvár jungit, ea intentione, ut E. Tököli Turcarum Curuczonom Tartarorum supremo obviam procederet. In lucro numerabat G. Haisler tantam equitum catervam in sufragenibus equorum se demittentium per prurupta: ex arte inquirens, se scanam de hoste producturum. Ubi iam ad conferendum articulus temporis, silentium exigebat, muzantibus Ungaris interdixit Erat inter quintam et sextam vespertinam Dies 21 Augusti, qui comissos sibi partes excepit, ea ad principium Germanorum felicitate, ut ad unicum ordinis equitum explosionem otius dicto septem vexilla, velut septicipis belluae capita, ictu uno recisa, in acervos cadaverum exsurgerent; parte Paganorum in fugam acta, nescio quo pannico timore perciti, velut verius dicam corrupti, non nulli in limine victoriae positi prompta montium vexillis petebant, quo viso hostis animos resumpsit offerri sibi victoriam ratus at profugit jam jam victoribus se in bene captis perseve-

rassent, non jam receptui canere sed instraurare, pugnam in Germanos ea solertia statuit; ut in duas divisas partes Germanos, non nisi in die iudicii sibi compungendos, effecerit. Et hic altus erat ille, per quem victoria in Turcas inclinavit, si quidem illico per decumanna palantes sine consilio ac capite errabant membra Teleki, quidam alienis se onerat perientis attonitus, quidnam in tanti periculi confinio agendum sibi esset, et ipse in fuga salutem auspicatus est, at sat infeliciter, si quidem effusus in lutum non obstante ad pectoris ima deducto vulnere barnam (sic) ductilem intellegebat equum) in auxilium invocabat: eoque cum Hegyestér dictum pugione, se nolle inultum mori testatus, donec accepto in cervice ictu, rigentibus luminibus, ut Patriae hospes esset, heroicam pro hoc anima eflaverit. Cujus in linteo allatum corpus intuitus cristiane se velle agere ad examinatum, Nec Victor Tökölus asserens...; nec Vulcano uti meritum iudicabat, sed magis Uxorisi dolori immolavit, sepeliendum ei remittens Conservatum itaque est majori solemnitati in Diem post 18-a Februarii Anni 1691, qua Celebrissimo Principis Michaelis Apafio parentatum est in Alma-Kerek: proter, quod maluerit in tumultum fidelis, quam in solium perfidus succedere, funales recti praecipitanto gemisque fumantes praecedentibus fidicinibus dum justa ei in Gernyeszeg persolverentur hanc pompam vel maxime exornabant. Sed ut ad r i contextum redeamus: penies Me Castor ad vivam tragediae memoriam, qua insatiabilis his udo se se oblectabat, si uni elato capiti tot innocentes hostias sacrificatas recenserem, si G. Haisler ac Marchionis Doria captivitatem, G. Magni in tam nomine quam animo obitum cum G. Norgeren, si vulnera , Aporiana pericula ceterorumque infortunium delineream. Sed ut rei seriam prosequamur Die 21 Septembris ubi Anlagonis tam sui sceptri, vita privasset ceterosque in arces ac Urbes compegisset, illico vulgare regnum per edictum acciri mandat; comparent illi mox sub pellibus si Imperio scitantes, ea quidem celeritate, ut in dubium meritum revocari possit, an ille solium libentium conscenderetur vel hoc eum in illum elevaret; conciliabat enim rudi affectui luminum vigor, Personaeque dignitas allicientem, nescio quos praemiorum montes suis pollicentem, ubi sceptrum in se derivasset nescio quo plusquam Ecclesiae Spiritu raptus olim Archidiaconus, nomen jam Episcopi sibi arrogans Stefanus Wesprémé voce ad fidem, ut potuit, composita, Nec Principem suum Saulis persecutionem fugienti Davidi comparans non reformatum sed reformandum egit Panegiris tam post habita superstitis iunioris Principis Autoritate et haec Paganorum scena, ut christianis legibus magis conveniret, in Kersztény falva peracta est, paganos in pagis non remorari decuit; et ut providum si probaret Principem Tökölus mox leges antiquare, novas cudere Munera, quae nondam obtinuerat distribuere, orbem denique totum videbatur velle reformare, ad quae, omnia recenti gaudio fervebant quoad usque Serenissimi Principis Badensis adventus a Danubio timide jam bachantibus cristas depozuit; et ut subitis, valebat nec Princeps consiliis ad fugam, eam loco Sceptri adornare cepit: ac Die 10 Octombris circa decimam matutinam, promisso peditum examine, cum curribus hic Udvarhelyini comparet, et ut gloriosus fugeret sub uno conspectu positos pagos Kadicsfalvam, Betleh-mfalvam ac Szombatfalvam, flamma corripiente, triumphos fugitivos illuminavit Quae hoc exiguo tempore rerum facies? quae confusio? pietas in suos divos barba orum, propter praedictos pagos, acervos tritici vulcano consecrabat; christianos, si quos extra pagos habere poterant, furto vel e vita, vel Patria sufferabant sagaces montium Venatici; interim christiani lamentis colos implebant, hic Parentem in captivitatem abductum lacrimis prosequabatur, ille occiso filio parentabat; unus abacto pecora, alter occisa dolebat; inauditis blasphemis ac sensilitatibus aures honestas vulnerabant Curutiy, Sagittis corda Tartari si carni indulgentes confidens, non homines, sed peccora merito, presertim Curutios, dixisses, ut de his quam optime verificetur nulla fides pietasque viris qui castra sequentur ad hoc attonitum Turcam, christiano-

¹ Ezután található a következő lapszéli jegyzet, mely egy újabbkori kéztől ered: „forte; poenite det me”.

rum crudelitas in id induxit ut alienis doloribus, ex compassione se se oneraret. Cautiorem qui cita detestarentur vel ipsi inimici. Quodnam inultum numen permittent in transalpina ita vino sopitos excecavit ut prius mortem, quam mortis causam, advertent complures occisi partim, ab Ungaris partim Germanis

Ne vero et domestica praetereamus sicca memoria: contigit ut unus eorum qui, jussu ante territorium Tököljii praestolari solent in arcem ad Patres invisendos se venisse fingens, in cubiti ad portam arcis sito, se sisteret; ea, ut ex actis apparebit, intentione, ut oppositae sibi, religionis catholicae personis illa daret, iterabatque se ad confessionem venisse, v. lut e camino fumum tabaci ex ore e halans; occasione ulterioris vexationis sublata, rursus ad castra egreditur, noctu nescio quocum contubernali jocutus, carabinam in se directam e collo amici detrahare nitens, soluto silopo se lethaliter vulnerat, et recte dum Patres audentiam apud Tököljum praestolantur exspirati egregiam profecto pridianae confessionis agens poenitentiam sub ipsa ad cadaver juvenis nomine Bige habita concione ab quodam ex predicantibus circa quartam vespertina . . . Castra sub Szarkakő monte fugam parabant velut in momento se proripientes, per quartam circiter horae partem subsistunt; vellebatur interea inter abeundi ac remanendi consilia intentio media, tandem in hac seditione animi sitis, nescio quis mercurius succurrit, ac nullum subesse periculum adferens, accinitos itineri reduxit; in subsequenti diei horam primam dilata protectione Corond versus, ne 15 Octobris in locum ejus, castra sua collocantis Serenissimi Badensis circiter septendecim regimentum mille Semseianorum ac Mille Gyulafiorum equitibus se opponere cogantur humilitas Tököljiana, qui nisi belli furto usus se ingrati oblatum redituum Caesareanis promississet, mors intra valles ac colles sedis Udvarhely Tököljiani in extremum diem hibernassent, ne vero exilio mancipatus sociis dolorum desitueretur, et ipse quam plurimos e regnicolis infasinosos promissis, abduxit, suapte obsequiis Augustissimo debiti vincula emoliri volentes, in majora induxit. Ea quidem cautione secundum eos circumferebat, ne obserti a Curutiis, suae captivitatis admonerentur pactus fidem. Se post mensem abductos e regno in Transalpinam ac Moldaviam, in sua velle recucere, Verum ubi Regni Olavae se promisso fraudatus post tempus advertissent, circumdata torturis capita sopore necessario componere non valentes, in fatales morbos complures insidere. Ne deerant Amatores his castris; sexus enim fragilior non modicus et infimus, castra sequebatur; sive ut maritis oneri essent, sive ut cupiditate liberius litare possint. Sapient tandem sed sero nimis Transilvania, poenituitque non semel furtivis cum hoste collasisse literis, suave ejurasse Imperium, quos et dies hodierna lacinat, qua in suis bonis non licet commorari. Augerat hanc recalcitrandi audaciam non tam concussa duo millia Haislerianorum, quam captum intra breve tempus per Turcam Belgradum, commendata Comite Aspermon, plurimis nimium ex decem millibus germanorum in arcem a Serenissimo Badensi relictum desiderabantur, partim caesi partim cuniculis ejectis, vel certe abductis, in Turciam milites non lepores merito dicendi. Anno Dni MDCLXXXI, L. R. P. Andreas Zinder Plebanus, MR. D. Georgius Kaldi² Soc. J. A. R. P. Michael Szárhegyi, Ladislaus Majtényi Magister Major, Franciscus Rudolphi M. Minor Principiorum.

Közli: Józsa János.

² Ez a Káldi György nem azonos a bibliafordító Káldival. Irodalomtörténészeink közül többen összetévesztették ezzel. A tévedés okát a legközelebbi alkalomkor feltárom.

A „Gelence” helynévről.

A háromszéki Gelence (románul: Ghelinta etymon-ját Otto Liebhart (Die Ortsnamen des Seklergebietes in Siebenbürgen, Leipzig 1927 — Sonderabdruck aus dem Balkan-Archiv, Band III. — p. 28) a bulgár-szláv *golinci* (vagy: *goleanci*) többes alakban jelöli meg. Eszerint a „gol” (üres, puszta, csupasz) szláv melléknévnek ez a tovább képzett származéka azt jelentené: kopár, puszta helyen lakók. (Az említett melléknév a román nyelvbe is belekerült „csupasz” értelemben)

Feltétlen bizonyossággal azonban nem lehet állítani, hogy nem volna lehetséges más etymon is. A magunk részéről még két más, ugyancsak szláv etymon-t tartunk lehetségesnek.

Mielőtt azonban ezekre vonatkozó nézetünket kifejtjünk, megemlítünk pár olyan helynévmagyarozatot, amelyek — a Liebhart idézte pár, azonosnak vett helynéyetymonon (i. h.) kívül — szintén a szláv „gol”-ból származnak. Így:

A szászországi Leipzig (Lipscse) városába bekebelezett *Goblis* (W. Sturmfels: Etymologisches Lexikon deutscher u. fremdländischer Ortsnamen, Berlin u. Bern 1925, p. 58);

Golisell, *Golik* (mindkettő Tirol keleti részén); *Golek* (Krajna); *Golling*, *Gölnitz*, *Gollratb* (Salzburg és Steierország). L. Dr. I. Stur: Die slawischen Sprachelemente in den Ortsnamen der deutsch-österreichischen Alpenländer zwischen Donau u. Drau, Wien 1914 — Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse. 176. Band, 6. Abhandlung — pp. 57, 62, 84.

De a „gol” melléknéven kívül, a Liebhart-féle ebből levzetett etymon mellett, két más szláv szóban is kereshetjük a Gelence helynév eredetét és magyarázatát.

Ezek közül az egyik a *glina* (agyag), illetőleg a belőle származó: *glinica* szó. Ebben az esetben a Gelence név értelme olyasmi volna, mint pld. az udvarhelyi Agyagfalvái, vagy a németországi Borna és Lengo (l. Sturmfels i. m.) helyneveké. A *glina*, illetőleg a *glinica* szóra vezet vissza Stur a következő alsó- és felsőausztriai, stájerországi és kelettiroliai helyneveket: *Gillnitz*, *Gleink*, *Glin*, *Glinz*, *Glein*, *Gleinstätten*, *Klinitzer Berg* (i. m. pp. 37, 53, 62, 84, 88).

A *glinica* > Gelence származást némileg valószínűvé teszi az a körülmény, hogy Gelencének Hilib felé eső része csakugyan agyagos. (A helyi viszonyokkal ismerős főt. Adorján Károly esperes-tanfelügyelő szóbeli közlése.)

Részemről azonban a harmadik etymont, a bulgár-szláv „*Gele*” nevet tartom a legvalószínűbbnek.

A *Gele* név a görögből vett Angelos személynévnek rövidített, kicsinyített szláv formája. (G. Weigand: Die bulgarischen Rufnamen, ihre Herkunft, Kürzungen u. Neubildungen, a: XXVI.—XXIX. Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, Leipzig 1921. kötetben, p. 118).

A *Gele* személynév, családnévvé válva, nem épen ritka a székelyek között. Háromszékről, Léczfalváról, már 1602-ből ki tudjuk mutatni (Székely Oklevéltár, V. 185). 1659-es, szintén léczfalvi előfordulását l. Genealogiai Füzetek, 1910, p. 83.

Nagyon természetes, hogy mint h tárnév, határrész-elnevezés is megtalálható. Így: Gelefüve és Geletava (épen Léczfalván) és Árkos határában háromszor is. Közülük az egyik mellé egy XVIII. sz. eleji birtokösszeírásban ezt jegyezték meg: (Gelye-mező) „hol régen az oroszok laktak“ (l. Bogats Dénes: Háromszéki helynevek, a Csutak Vilmos szerkesztette „Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára“, Sepsiszentgyörgy 1929, pp. 53. 56. 64. Az 53 és 56 az itlézett megjegyzés vonatkozó idejét és helyét nem pontosan azonosan tünteti fel).

A Gele > Gelence (= a Gelék, a Gele-utódok) származtatást valószínűvé teszi az a körülmény is, hogy ugyancsak Háromszéken van még egy községnév, amely az Angelos személynévből származik: Angyalos. Liebhart (i. m. p. 5) ezt vagy egyenesen magából az Angelos névnek magyarosan formált (Angyalos) alakjából magyarázza, vagy az Angyal + os képzésből. Az említett „Emlékkönyv“ p. 135 szerint (Eröss József cikke) a szent angyalokról kapta e község a nevét. Szerintem az Angelos > Angelus szláv személynév (l. Weigand, i. m. p. 118) maradt fenn a község nevében. Nézetem szerint tehát a bulgár-szláv Angelos > Angelus személynév két község nevében maradt fenn Háromszéken: Angelos > szláv Angelus > Gele > Gelenci > magyar Gelence és Angelos > Angelus > magyar Angyalos.

A gelencei határrész-nevek 'Bogats i. h. p. 60) közül a többféle összetételben (s magában is) előforduló Gecző és Geese alakot is ilyen összevont, kicsinyített szláv személynévnek tartom. Weigand i. m. p. 123 a Georgios név bulgár alakváltozatai közt említi a Geco (kérdőjellel) és Geco formákat. Szerintem a Gecző és Geese ezekből lett magyar ajkon

A „Vocsina“gelencei határrész-név meg alighanem az égerfát jelentő „oluha“ szláv szóból származik, mint a Stur említette Eischnitz (Oischnitz) kellettirolói, Olschnitz karintiai, Oisnitz stejerországi, Oeschnitz szászországi, Olesnice és Volsina cseh helynév (i. m. pp. 61, 93). Főleg ez az utóbbi áll közel a gelencei Vocsina alakhoz. A fejlődés menete: oluha > olse > olsnica > olscina > Volsina > Vocsina.

Dr. Bitay Árpád.

BIBLIOGRAFIA

Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1933. év.

Dr. Ferenczi Miklós hagyatékát kiegészítve összeállította: Valentiny Antal.

Dr. Ferenczi Miklós dolgos kezéből 1933. dec. 30.-án a hirtelen halál kiütötte a tollat és így reám hárult a feladat, hogy boldogult kollégámnak az erdélyi magyar irodalom számontartása érdekében végzett munkáját folytassam.

Az 1933. évi bibliografiai összeállításnál felhasználhattam dr. Ferenczi Miklós hagyatékát, melyben 114 címleírást találtam. Megtartottam elődömnök az évek során kialakult és jól bevált csoportosítását is.

Kiegészítéseim által a mult évi bibliografia 211 (257) címszóra szaporodott fel és 2 utaló és 18 összefoglaló címszó levonásával 191 (240) mű leírását adja.

Az előző évek szerinti beosztás és százalékszámítás után a következő adatokat nyerjük:

I. Szépirodalom	36 = 18.9%	(37 = 15.5%)
ebből a) Verses művek	8 = 22.2%	(5)
b) Széppróza	24 = 66.7%	(23)
c) Színdarabok	4 = 11.1%	(9)
II. Tudományos és ismeretterjesztő művek	64 = 33.5%	(73 = 30.5%)
III. Vallásos irodalom	17 = 8.9%	(20 = 8.3%)
IV. Tankönyvek	10 = 5.2%	(10 = 4.0%)
V. Törvények, rendeletek, szabályok	9 = 4.7%	(27 = 11.2%)
VI. Időszaki irodalom	40 = 20.9%	(46 = 19.3%)
ebből a) Évkönyvek, jelentések, jegyzőkönyvek	10	(9)
b) Iskolai értesítők	7	(10)
c) Naptárak	23	(27)
VII. Különfélék	15 = 7.9%	(27 = 11.2%)

(A zárójelben feltüntetett számok az 1932. évi eredményeket adják.)

Amint dr. Ferenczi Miklós az anyag gyűjtögetése közben már észre vette és előző évi bibliografiája bevezető soraiban előre jelezte, irodalmi termelésünkben újabb csökkenés állott be.

Szembeállítva az 1932. évben megjelent 240 művel az 1933. évi 191 művet, lényeges apadást kell sajnosan megállapítanunk.

További vizsgálódás útján rájövünk azonban, hogy a veszteség még sem olyan jelentős, mint első pillanatra látszik. Az irodalmi szempontból legbecsesebb 3 első csoportban, vagyis a szépirodalmi, tudományos és vallásos művek terén az apadás nem olyan nagymérvű, mint a törvénykiadások és a különfélék rovatában. Épen ezért az első csoportok százalékaránya az előző évvel szemben emelkedést mutat. Szembetűnik az is, hogy míg a verses műveknél és a szépprózánál emelkedést látunk, a színdarabok száma erősen leszállt. Legsajnálatosabb a tudományos és ismeretterjesztő művek csoportjának 9 darabbal való apadása a tavalyi eredményhez képest.

Leszállítja a veszteség valódi arányszámát az a körülmény is, hogy a naptárak csoportjának bibliografiai leírásában eltértem elődöm eljárásától. A reálisabb számbavétel kedvéért t. i. nem írtam le külön címszók alatt az olyan naptárakat, amelyeknél csak a boríték különböző, mint a közönség által ismert és kedvelt elnevezések hordozója, és feltüntettem azt is, ha különböző címlapok alatt szereplő naptárak szövege tulajdonképpen azonosnak bizonyult. Szegényes irodalmi viszonyaink között ugyanis a naptárak is jelentőségre jutottak, mint elhelyezési lehetőségek íróink kisebb szépirodalmi és ismeretterjesztő munkái számára. Sajnos azonban, hogy nem képeznek annyi lehetőséget, mint ahány cím alatt találkozunk velük. Ismertetett eljárásom nélkül a naptárak csoportjában 8 címszóval több szerepelne és e rovat tulajdonképpen gyarapodást tüntetne fel.

Azt is valószínűnek kell tartanom, hogy a jelen bibliografiában mutatkozó csökkenés egyik oka minden gondosságom dacára az is lehet, hogy egyes művek elkerülték figyelmemet, mivel természetszerűleg nem rendelkeztem elődömnek már kialakult kutatási módszerével és munkája közben szerzett tapasztalataival. Az így kimaradt munkák majd az évekre visszamenőleg kiadandó pótlékba kerülnek.

*-gal jelöltem a jelen összeállításban is az erdélyi szerzőknek Magyarországon megjelent műveit, melyek száma 7 (9). Különösen itt lehetséges, hogy egyes művek kimaradtak a számbavételnél.

Az 1933. évi eredménnyel az erdélyi irodalom termelése az 1919.—1933. években 4468 darabot tesz ki.

I. SZÉPIRODALOM.

a) Verses művek.

Arany János balladái. *Buday György* képeivel. Kolozsvár. 8° 134 l. Erdélyi Szépművés Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépművés Céh. VI. sorozat. 23—24. sz. könyv.)

Dsida Jenő. Nagyesütörtök. Versek. Kolozsvár. 8° 96 l., 1 lev. Erdélyi Szépművés Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépművés Céh. VII. sorozat. 11. sz. könyv.)

Gara Akos. Napkeletől napnyugatig. I. Eredeti költemények. II. Műfordítások román, zsidó, német, francia, angol és amerikai költők műveiből. (A szerző kiadása.) Cluj-Kolozsvár. 8° 64 l., 1 arc-kép. Mayer-nyomda.

Horváth Arpádné. Violaszín alkony. Versek. (A rajzokat Kiszely Mária ter-

vezte.) Nagyvárad. A Szigligeti Társaság kiadása. 8° 75 l., 2 lev. Szent László-nyomda R. T.

Jánossy Béla, P. Krisztus útja a Kálváriára. Drámai költemény. Cluj-Kolozsvár. 16° 38 l. Grafic Record.

Mael Ferenc. Gyermekek szavalókönyve. Összeállította: —. Cluj-Kolozsvár. 16° 96 l. Szent Bonaventura kny.

Salamon László. Rettenetes Adolf. Tragikomikus éposz. Cluj. 8° 16 l. Fra-ternitas Rt. kiadása.

Szalay Mátyás. Isten Sípjai. Versek. Az „Erdélyi Lapok“ kiadása. Nagyvárad, év n. 8° 184 l. (Szt. László-nyomda r.-t.

b) Széppróza.

(*Regények, elbeszélések, mesék, stb.*)

Baradlai László. A változott viszonyok miatt. Regény. Satu-Mare. 8° 213 l. Singer Nándor kiadása. (Szabadsajtó nyomdabérlete.)

Bodnár Mária. Aranybatár. Regény. Oradea. 8° 152 l., 1 arckép. Sonnenfeld Adolf R. T.

Faragó Juci, F. Panoptikum. H. n. (Szatmár), év n. 8° 94 l.

Farkas Aladár. Szimulánsok. Regény. Braşov-Brassó, k. 8° 160 l. Lap- és Könyvkiadó Rt. (Ajándékregénytár. [3. szám.] 1933 december.)

Gerard C. L. Az aranybörtön. Regény. Fordította: *Vécsey Leo*. Braşov-Brassó. 8° 160 l. Grünfeld Vilmos és Társai ny. (Népujság Regénytára. I. sorozat. 1—10. sz.)

Gyallay Domokos. Jézus Marosken- den. A szép szó. Elbeszélések. A Király- hágómelléki Református Egyházkerület Iratterjesztésének kiadványa. Baia-Mare-Nagybánya. 12° 19 l. Minerva nyomdai int. (Családi tűzhely mellett. II. sorozat. 6. szám.)

Hubert Péter. Rajongó éhezők. Regény. Arad, év n. 8° 120 l. Tipografia Ingusz I.

Kőrösi László. A kis Kovald. Regény. Braşov-Brassó, k. 8° 160 l. Lap- és Könyvkiadó Rt. (Ajándékregénytár. 1933 október.)

* *Kuncz Aladár*. Fekete kolostor. Fel- jegyzések a francia internáltságból. Pro- pagandakiadás. I.—II. Budapest, év n. 8° I : 284 l. — II : 256 l. Athenaeum.

Kursinszkyné Balázs Böske. Egy a sok közül. Elbeszélés. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Irat-terjesztésének kiadványai. Baia-Mare-Nagybánya. 12° 22 l. Minerva nyomdai int. (Családi tűzhely mellett. II. sorozat. 4—5. szám.)

Lévai Lajos. A szakadék szélén. „Boldogok, akiknek szívük tiszta...” Ifjúsági elbeszélés. Cluj-Kolozsvár, k. 8°. 83 l. C. Grafica kny.

* *Ligeti Ernő.* A néger hősszerelmes. Regény. Budapest. 8° 211 l., 2 lev. Pantheon kiadás. (Tolnai ny.)

* *Markovits Rodion.* Sánta farsang. Regény. Budapest. 8° 269 l. Pantheon kiadás. (Hungária kny.)

Meschendorfer, A. Corona. Fordította: *Kós Károly.* I.—II. Kolozsvár. 8° I.: 194 l. II.: 165 l. Erdélyi Szépművészeti Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépművészeti Céh. VI. sorozat. 17—20. sz. könyv.)

Nagy István. Nines megállás. Regény. Cluj-Kolozsvár. 8° 119 l. Fraternitas Könyv- és Lapkiadó r.-t.

Nagy László, S. A tordai gyűlés. Cluj-Kolozsvár. 16° 29 l. „Grafic Record” sokszorosító ipari szövetkezet. (Unitarius Füzetek. 6.)

Nagy Péter. A főtéri nagy ház. Re-

gény. Cluj-Kolozsvár. 8° 162 l. Minerva rt.

Nyirő József. Kopjafák. Kolozsvár. 8° 162 l. Erdélyi Szépművészeti Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépművészeti Céh. VI. sorozat 21—22. sz. könyv.)

Osváth Tibor. Valaki szalad a lány után. Regény. Braşov-Brassó, k. 8° 160 l. Lap- és Könyvkiadó Rt. (Ajándékregénytár 1933 november.)

Szántó György. Stradivari. Regény. I., II. Kolozsvár. 8° I. 259 l. — II.: 258 l., 1 lev. Erdélyi Szépművészeti Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépművészeti Céh. VII. sorozat. 1—6. sz. könyv.)

Szerencse fel. Hunyadmegye magyar művészeinek gyűjteményes kiadása. Összeállították: *Kovács Károly, Gidály Imre és Nyári Marcell.* Déva. 8° 184 l., 2 lev.; 4 mell. „Patria” kny.

Tamási Aron. Ábel az országban. Regény. Kolozsvár. 8° 211 l. Erdélyi Szépművészeti Céh. (Minerva rt.) Erdélyi Szépművészeti Céh. VII. sorozat. 9—10. sz. könyv.)

Tompa Béla. Asszonyok szigete. Sportregény. Cluj, év n. 8° 72 l. Fraternitas r.-t.

Waldner Laura. A tenger dalol és egyéb elbeszélések. Oradea. 8° 63 l. Sonnenfeld Adolf r.-t.

c) Színdarabok.

Belle Mihály. Karácsonyi öröm. Színjáték három felvonásban. Oradea, év n. 8° 11 l. Szent László nyomda r. t.

Kibédi Sándor. Szeptember végén. Költői színjáték 3 felvonásban, 7 képből. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 94 l. „Victoria” könyvnyomtató műhely.

Nagy Borbála. Zeng az erdő. Székely történelmi dráma 3 felvonásban, 5 képből. (Mercurea-Ciuc—Csikszereda), év n. 16° 143 l. Szvoboda Miklós kny.

Péterffy Gyula. Karácsony estéjén. (Színjáték 1 felvonásban. Iskolás gyermekek részére.) Torockón 1932. évben. Cristur, év n. 8° 20 l. Szabó Kálmánné.

II. TUDOMÁNYOS ÉS ISMERETTERJESZTŐ MŰVEK.

Albrecht Ferenc dr. Forrástanulmányok Gróf Tisza István román nemzeti politikájához. Különlenyomat a „Magyar Kisebbség“ nemzetpolitikai szemléből. Lugos. 8° 111 l. Husvéth és Hoffer kny.

Balogh Arthur dr. A kisebbségek nemzetközi védelme és az állami jogok. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályában tartott előadás 1932. december 20-án. Különlevonat az Erdélyi Múzeum 1933. 1—3. számából. (Kolozsvár.) 8° 7 l. (Minerva rt.)

Banfi Florio dr. Olasz katonai építések Erdélyben. — Gli architetti militari italiani in Transilvania. Cluj. 8° 28 l. Minerva rt.

Bányai János. Az érces telérek mikroszkópi vizsgálata. (Különlevonat az Erdélyi Múzeum 1933. évi 7—9. számából.) Kolozsvár, év n. 8° 6 l. (Minerva rt.)

Bartha Lajos. Bethleni Gróf Bethlen Bálint élete és munkássága. Turda-Torda. 8° 20 l. Füssy József kny.

Benkő Katinka. A két királygyermekről szóló magyar népballadák. (Hero és Leander-monda.) Maros-Vásárhely. 8° 71 l., 2 lev. Benkő László ny. (A Szegedi Magy. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Kiadványai. 6. sz.)

Bikszád gyógyfürdő Erdély Karlsbadja. Timișoara, év n. 8° 6 lev. Helicon.

Biró József dr. A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 20 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 63. sz.)

Biró Vencel dr. Báthory István fejedelem. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 31 l. „Gloria“-kny.

Boros György dr. Carlyle. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 13 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 61. sz.)

Csiszár Lajos. Árkartelek és Románia közgazdasága. Oradea. 8° 48 l. Sonnenfeld Adolf rt. (Kereskedők Lapja Könyvtár.)

Csutak Vilmos. Kós Károly és a Székely Nemzeti Múzeum. (Különlenyomat az Erdélyi Helikon 1933. decemberi számából.) Cluj-Kolozsvár. 8° 8 l. Minerva rt.

Deák Mihály dr. Az ész harea az érzelmi világgal. Szerző tulajdona, saját kiadása. Cluj. 8° 47 l. Imprimeria Fondul Cărtilor Funduare.

Demeter János. A „harmadik birodalom“ Romániában. Mit hoz a román szélső jobboldal a kisebbségeknek. Cluj. 8° 37 l., 1 lev.

Dsida Jenő. Magyar karaván Itálián keresztül. Az „Erdélyi Lapok“ kiadása. (Nagyvárad.) 8° 102 l., 1 lev.; 14 mell. Szent László-nyomda r.-t.

Egyháztörténeti adattár. Szerkesztette: *Dr. Nagy Géza.* Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Szenvedő papok, szenvedő egyházak. Kolozsvár. 8° 152 l., 2 lev. „C. Grafica“ kny. (A Károlyi Gáspár Irodalmi Társaság Tudományos Könyvtára. I. kötet.)

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Nagybányán, 1932. augusztus 25—28. napjain tartott tizenegyedik vándorgyűlésének emlékkönyve. Szerkesztette *Dr. György Lajos.* Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Kolozsvár. 8° 128 l., 1 lev. (Minerva rt.)

Felszeghy Béla dr. A közjogi önkormányzat elve és egy elfeledett régi erdélyi államjogász. (Különlevonat az Erdélyi Múzeum 1933. 4—6. számából.) (Kolozsvár), év n. 8° 15 l. (Minerva rt.)

Ferenczi Miklós dr. Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1932. év. Összeállította: —. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 19 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 64. sz.)

Ferenczi Sándor. A székelyderzsi non-foglaláskori sír. Különlenyomat a „Székelység“-ből. 1933. III. évf. 11—12. sz. Odorheiu-Székelyudvarhely. 8° 100—106. l. Globus kny.

Fischer Miklós. Cselédek a választoton. A szerző kiadása. Timișoara. 8° 48 l. „Victoria“-ny.

Fodor István. Kántorné, az első magyar tragikai hősnő. Marosmenti Élet kiadása. Marosvásárhely, k. 8° 84 l. „Pax“ nyomda.

Fodor István. Marosvásárhely színi élete. A marosvásárhelyi színészet történetére vonatkozó dokumentumok gyűjteménye. I. könyv. Irta és egybehorodta: —. A Marosmenti Élet kiadása. Marosvásárhely, k. 8° 130 l. Pax nyomdával.

Gazdasági sérelmeink és kívánságaink. IV. kötet. Az Országos Magyar Párt közgazdasági szakosztályának Marosvásárhelyen, 1933. július hó 1-én tartott nyilvános gyűléséből. Kolozsvár. 8° 86 l., 1 lev. Minerva rt.

Gyallay Domokos. Emlékezés nagytudós Brassai Sámuelre. Cluj-Kolozsvár, k. 8° 14 l. „Grafic Record“ sokszorosító ipari szövetkezet. (Unitárius Füzetek. 5. sz.)

Gyalui Farkas dr. Gróf Teleki Sándor. (Különlevonat az Erdélyi Múzeum-Egyesület XI. vándorgyűlésének

emlékkönyvéből.) Cluj-Kolozsvár. 8° 10 l. Minerva r.-t.

Gyalui Farkas dr. Irodalmi munkásságom. 1882.—1933. Cluj-Kolozsvár. 8° 40 l. Minerva rt.

Gyárfás, E. Ștatușul Catolic Ardelean și acordul de la Roma. Recursul Episcopiei catolice de rit latin de Alba-Iulia în contra sentinței nr. 51—1932. din 4 Iulie 1933 a Tribunalului Cluj. Cu o întroducere de —. Cluj. 8° 76 l. Minerva S. A.

György Lajos dr. Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 23 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 54. sz.)

* *György Lajos.* Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz. Budapest. 8° 43 l. Pallas rt. (Irodalomtörténeti Füzetek. 47.)

Horváth Jenő. A misszió népe. Skócia és a skótok. A szerző kiadása. Aninoasa-Aninósza. 8° 90 l. Nagy Bálint kny. Hațeg-Hátszeg.

Huszár Lajos. Cochse Octavian gyulafehérvári éremvéső. (1742.—1750.) (Különlevonat az Erdélyi Múzeum 1933. 4—6. számából.) (Kolozsvár), év n. 8° 5 l. (Minerva rt.)

Imre Lajos dr. A falunvelés irányelvei. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 30 l., 1 lev. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 59. sz.)

Imre Lajos dr. A vasárnapi iskolai munka alapelvei. Különlenyomat Az Ut XV. évfolyamából. (Kolozsvár), év n. 8° 34 l., 1 lev.

Juhász Kálmán. Két kolozsmonostori püspökapat a XVI. században. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-

Kolozsvár. 8° 24 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 62. sz.)

Kántor Lajos dr. Kölesönhatás a magyar és román népköltészetben. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 12 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 56. sz.)

Kántor Lajos dr. Magyarok a román népköltészetben. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 21 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 53. sz.)

Kerekes Manó. Egyszerű könyvvitel. Oradea. 8° 43 l. Sonnenfeld Adolf rt. (Kereskedők Lapja Könyvtár.)

Kövess István. A vörös fogaskerék. (500 nap Lenin országában.) Satu-Mare. 8° 190 l., 1 lev. Singer Nándor kiadása. (Szabadsajtó nyomdabérlete.)

Kristóf György dr. A magyar nyelv rendszere. — előadásai után. Kolozsvár. 8° 35 l., 1 lev. (Könyvomat.)

Krón Ernő. Mit kell tudni a leányoknak házasság előtt? (A jó házasság titka.) Tapasztalt anyák és okos asszonyok tanácsai szerint összeállította: —. Kiadója: A Székely Naptárak Kiadó vállalata. Tg.-Mureş—Marosvásárhely, év n. 8° 2 lev., 160 l. Tipografia „Pax“.

László Dezső: Akarom: tisztán lássatok. Széchenyi István és a magyar jelen. Erdélyi Fialatok kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 92 l., 1 lev. „Gutenberg“-kny.

* *Lázár László, Cs.* Az élni és cselekedni tudás filozófiája. Budapest. 8° 106 l. Királyi magyar egyetemi nyomda.

Lutz, Nelly. A megoldatlan kérdés. Komoly szavak felnőtt leányokhoz. (Fordítás német eredeti után.) Az Erdélyi Református Leányszövetség kiadása. Cluj-Kolozsvár, év n. 16° 38 l. „Fortuna“ kny.

Lutz, Nelly, Hare a tisztaságért. Leányok és asszonyok számára. (Fordítás német eredeti után.) Az Erdélyi Református Leányszövetség kiadása. Cluj-Kolozsvár, év n. 16° 36 l. „Fortuna“ kny.

Makkai Sándor. Hare a szobor ellen. Négy tanulmány. Kolozsvár. 8° 119 l., 2 lev. Erdélyi Szépmíves Céh. (Minerva rt.) (Erdélyi Szépmíves Céh. VII. sorozat. 7—8. sz. könyv.)

Mann Traugott dr. Erettség és tisztaság. Fordította: *M. Nagy Ottó.* Az Ifjú Erdély kiadása. Cluj, k. 8° 93 l. „C. Grafica“ kny. (Elő Könyvek. 19.)

Mészáros Czíril. Kritikai csevegések. O. Ghibu erdélyi róm. kath. tárgyú adattairól. I. füzet. (Különlenyomat az Erdélyi Tudósító 1932—1933. évfolyamából.) Cluj-Kolozsvár. 8° 85 l. Gloria kny.

Mikoss Aladár, beckóvári. Szürke életünk egy szürke napja. Elmefuttatás, fölolvasta: —. Kiadja: Szent Ferenc III. Rendje Aradon. H. n. 8° 16 l.

* *Nagy Géza dr.* A kapitalizmus jövője és a kálvinizmus. Különlenyomat a „Theologiai Szemle“ 1932. évi 2—6. számából. Kiadja: az Országos Református Lelkész-Egyesület. Debrecen. 8° 16 l. Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület kny.-vállalata. (Theologiai Tanulmányok. 27. sz.)

Orient Gyula dr. A szerzetes- és orvosok kórházainak és gyógyszerházainak keletkezése Erdélyben. A nemzetközi orvostörténelmi kongresszuson Bukarestben, 1932. szept. 14-én német nyelven tartott előadás magyar szövege. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum XXXVIII. kötetének 1933. év 1—3. számából. Cluj-Kolozsvár. 1927(!) 8° 24 l. Minerva rt.

Orient Gyula dr. Erdély gyógyszerész-polgármesterei, szenátorai, országgyűlési képviselői és természetbuvárai. Bécsben, 1931. május 14—17-én, a „Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie“ kongressusán német nyelven tartott előadás magyar szövege. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum XXXVIII. kötetének 1933. év 7—9. számából. Cluj-Kolozsvár. 8° 12 l. Minerva rt.

Rass Károly. Költők hitvallása. Arad. 1932. Kis 8° 56 l., 1 lev. „Vasárnap“ kny.

Schmiedt Béla dr. és *Szigeti Imre dr.* Örök harc. Küzdelem a tuberkulózis ellen. Előadva az Erdélyi Múzeum Egyesület vándorgyűlésén, 1933. aug. 29-én Sepsiszentgyörgyön. Cluj-Kolozsvár. 8° 31 l. „Gloria“-kny.

Szabó T. Attila. Adatok Nagyenyed XVI.—XX. századi helyneveinek ismeretéhez. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 33 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 58. sz.)

Szádeczky K. Gyula. A szamosfalvi sósfürdő geológiája. Várhatunk-e ipari földgázát Kolozsvár környékén? Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályában 1932. december 13-án tartott előadás. (Különlevonat az Erdélyi Múzeum 1933. évi 4—6. számából.) (Kolozsvár), év n. 8° 10 l. (Minerva rt.)

Szádeczky K. Gyula. Születés és halál a szervesen világban. (Különlevonat

az Erdélyi Múzeum-Egyesület XI. vándorgyűlésének emlékkönyvéből.) (Kolozsvár), év n. 8° 11 l. (Minerva rt.)

Tavaszy Sándor dr. A lét és valóság. Az egzisztencializmus filozófiájának alapproblémái. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 36 l. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 57. sz.)

Tudnivalók a sertésstenyésztés köréből. Brassó. 8° 15 l. Egető A. és K. kny. (Camera de Agricultură Braşov.)

Varjassy Lajos. A dunai államok szövetsége. Arad, év n. 8° 58 l. Tip. Lovrov & Co.

Vásárhelyi János. Hóstatí lakodalom. Eletkép a kolozsvári földészek esküvőjéről. Összeállította: —. Cluj-Kolozsvár. 8° 59 l. Minerva rt. (A „Magyar Nép“ könyvtára. 47. sz.)

Veress Endre dr. A történetíró Báthory István király. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 38 l., 1 mell. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 60. sz.)

Veress Endre dr. Gróf Kemény József. (1795.—1855.) Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 118 l., 1 mell. Minerva rt. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 55. sz.)

Veress Ferenc dr. Az öregedés és annak megelőzése. (Különlevonat az Erdélyi Múzeum-Egyesület XI. vándorgyűlésének emlékkönyvéből.) (Kolozsvár), év n. 8° 10 l. (Minerva rt.)

III. VALLÁSOS IRODALOM.

Altmann Bernát. Tóra és hebraizáció. Lásd: *Tóra v' Avóda-Könyvtár.* 1/2. sz.

Brou Sándor S. J. Munkás-imaélet. Barat szent Magdolna Zsófia. Ima-élete. Oktatásai. Eddig kiadatlan iratai nyomán. Összeállította: —. Jogosított magyar fordítás. (Az eredeti mű kiadója: *Beauchesne Gábor* Párizs.) Nagyvárad. 8° 209 l., 1 lev., 1 mell. Szent László-Nyomda Rt.

Dávid Ferenc Füzetek. XVII. füzet. Szerkesztik: *Báró József, Vári Domokos, Dobai István, Kővári Jakab.* Kiadja: a Székelyudvarhelyi Unitárius Lelkészkör. Odorheiu. 8° 16 l. Globus.

Fiedler István. Szent Keresztuti ájtatosság. Krisztus Urunk kinszenvedésének 1900-ik évfordulója alkalmával a Szivgárdisták és a Jézus Szive Szövetség tagjai számára írta: —. A stációs énekeket szerezte: *Pakocs Károly.* Kiadta: A Szivközpont. Satu-Mare (Szatmár). Satu-Mare. 16° 34 l. „Patria“ kny.

Hall Alfréd. Egy unitárius hitvilága. Fordította: *Dr. Kiss Elek.* Cluj-Kolozsvár. 8° 84 l., 1 lev. „Grafic Record“ kny. (Az „Unitárius Evangélium“ könyvsorozata. 1.)

* *Járosi Andor.* A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak. Különlenyomat a „Theologiai Szemle“ 1932. évi 2—6. számából. Debrecen. 8° 52 l. Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület kny.-vállalata. (Theologiai Tanulmányok. 28. sz.)

Katolikus énekek. II. kiadás. („Vasárnap“ kiadás) Arad, k. 8° 144 l. „Vasárnap“ kny.

Kiss Elek dr. Ahikár históriája. Második ezer népies kiadás. Cluj-Kolozsvár. 8° 20 l. Nyomatott „Grafic-Record“

nyomdában. (Az U. Evangélium füzetek. 1.)

Majrovits Méir-Jehuda. Tóra és cionizmus. 2. kiadás. Lásd: *Tóra v' Avóda-Könyvtár.* 1/2. sz.

Molnár Mihály. Istennek az ó és új szövetségében foglaltatott szent írásából a lelki élet és az egyház törvényei. Oradea, k. 8° 142 l. Sonnenfeld Adolf rt.

Nagy Ottó, M. Van reménységünk. (A halottak feltámadásáról.) Ifjú Erdély kiadása. Cluj, k. 8° 16 l. „C. Grafica“ kny. (Élő Könyvek. 18.)

A papszentelés szertartása a római szertartáskönyv (Pontificale) szerint. Nagyvárad. 16° 15 l. Szent László-nyomda.

Rutherford J. F. A válság. Három bibliai értekezésben megmagyarázva. Kiadja a: Biblia és traktátus társulat. București. 16° 63 l. Tip. „Cartea de Aur.“

Szabó Dömjén, P. Krisztussal a Keresztúton. Összeállította: —. Cluj-Kolozsvár. 16° 116 l. Szent Bonaventura kny.

Teófilusz. Krisztus-órák. Flamandból fordította: *Dombi József S. J.* Vasárnap kiadása. Arad, 1932. k. 8° 78 l. Vasárnap kny.

Tóra v' Avóda-Könyvtár. Szerkesztő: *Majrovits Méir-Jehuda.* Kiadja: Brith Hanoar Hamizrachi, Dej. 1. és 2. szám. — 5693. —

1. *Majrovits Méir-Jehuda:* Tóra és cionizmus. 2. kiadás.

2. *Altmann Bernát:* Tóra és hebraizáció. Dej, k. 4° 3—42. l. (NB. A borítékon héber címmel is és héber párhuzamos idézetekkel a szövegben.)

Tűzhely mellett. Szerkeszti: *Urmösi József.* Kiadja a Dávid Ferencz Egylet. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 16 l. Minerva rt. (Unitárius Füzetek. VII-ik szám.)

Unitárius konfirmációi emlék. 4. átdolgozott kiadás. Kiadja: A Dávid Ferencz Egylet. Cluj. 16° 31 l. Minerva.

Vásárhelyi János. Hittem, azért szólottam... Cluj-Kolozsvár. 8° 345 l., 3 lev. Minerva kiadása.

IV. TANKÖNYVEK.

Bilinszky Lajos dr. Magyar olvasókönyv liceumok, gimnáziumok és tanítóképzők I. osztálya számára. Szerkesztette: —. Carte de cetire la limba maghiară pentru cl. I. liceală, gimnazială și normală. Cluj-Kolozsvár. 8° 240 l. Minerva rt.

Bilinszky Lajos dr. Magyar olvasókönyv liceumok, gimnáziumok és tanítóképzők II. osztálya számára. Szerkesztette: —. Carte de cetire la limba maghiară pentru cl. II. liceală, gimnazială și normală. Cluj-Kolozsvár. 8° 192 l., 2 lev. Minerva rt.

Bilinszky Lajos dr. Módszeres magyar nyelvtan a liceum, gimnázium és tanítóképző I. és II. osztálya számára. — Gramatică maghiară pentru cl. I. și II. liceală, gimnazială și normală. Cluj-Kolozsvár. 8° 143 l. Minerva rt.

Boga Lajos dr. Az ember bonetana (anatómiája) és élettana (physiologiája) a magyar tannyelvű középiskolák felsőbb osztályai számára. Anatomia și fiziologia omului pentru cursul superior al școalelor secundare. Cluj-Kolozsvár. 8° 168 l. Minerva rt.

Deák Ferenc. Logaritmus táblák. — Table de logaritme. Összeállította: —. Cluj-Kolozsvár. 8° XIX, 153 l. Minerva rt.

Deák Ferenc. Síkháromszög tan liceumok VI. osztálya számára. — Trigonometrie plană pentru clasa VI. Cluj-Kolozsvár. 8° 111 l., 1 lev. Minerva rt.

Felméri Sándor, Lőrinczi Ferenc, Be-

delean Diomed, Ósz Sándor. Magyar nyelv. Olvasókönyv és egyéb tudnivalók a magyar tannyelvű elemi iskolák II. osztálya részére. — Limba maghiară. Carte de cetire pentru cl. II. primară cu limba de predare maghiară. Szerkesztették: —. Cluj-Kolozsvár. 8° 196 l. Minerva rt.

Lőrinczi Ferenc, Bedelean Diomed, Ósz Sándor, Ferenczi Gábor. Magyar nyelv. Olvasókönyv, nyelvtan és természettudományok a magyar tannyelvű elemi iskolák III. oszt. részére. — Limba maghiară: Carte de cetire, gramatică și științe naturale pt. cl. III. primară cu limba de predare maghiară. Szerkesztették: —. Cluj-Kolozsvár. 8° 151 l., 2 lev. Minerva rt.

Lőrinczi Ferenc, Ferenczi Gábor, Bedelean Diomed, Kali Sándor. Magyar nyelv. Olvasókönyv, nyelvtan, természettudomány és földrajz a magyar tannyelvű elemi iskolák IV. oszt. részére. — Limba maghiară: Carte de cetire, gramatică, științe naturale și geografie pt. cl. IV. primară cu limba de predare maghiară. Szerkesztették: —. Cluj-Kolozsvár. 8° 259 l., 2 lev. Minerva rt.

Régeni Aron. „Szív és lélek.“ Vezető tankönyv az elemi iskola 1. és 2. osztályu unitárius vallású növendékeinek vallás-erkölcsi oktatásához. Az E. K. Tanács 636—1915. számú megbízása alapján írta: —. Kiadja: A magyar unitárius egyház. Cluj-Kolozsvár. 4° 183 l., 1 lev. Lito Schildkraut.

V. TÖRVÉNYEK, RENDELETEK, SZABALYOK.

Kivonat az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Szeretetházának szervezeti és rendtartási szabályzatából. A Szeretetház növendékeinek kötelező használatára. Cluj-Kolozsvár. 16° 31 l. Minerva r.-t.

A konverziós törvény végrehajtási utasítása. Megjelent a Monitorul Oficial 1933. évi július 1-i 148. számában. Keleti Ujság kiadása. Cluj-Kolozsvár. 4° 11 l. Lapkiadó R.-T.

A konverziós törvény végrehajtási utasítása. Románból fordította: *Dr. Czira Arpád*. Satu-Mare, év n. 8° 28 l. Tip. Boros.

A mezőgazdasági és városi adósságok szabályozásáról szóló (1933. április 13-iki) törvényeikk fordítása. (Megjelent a Mon. Ofic. 1933. április 13-iki 88. számában.) Fordította: *Dr. Fazakas János*. Cluj-Kolozsvár. 8° 18 l. Eugen Katz kny.

A mezőgazdasági és városi adósságok szabályozásáról szóló törvény végrehajtási utasítása. (Megjelent a Monitorul Oficial 1933. július 1. 148-ik számában. Teljes román szöveggel, magyar fordítással és magyarázatokkal. Írták *Dr.*

Gáspár Gyula és *Dr. Váradí Ödön*. Oradea. 8° 56 l. Sonnenfeld S. A.

A román. kath. egyházközségek szervezeti szabálya az 1929. évi 4416/1929. számú módosításokkal. Deva. 8° 23 l. „Tip. Județeană.“

Kozván Jenő dr. Munkaszerződések. Törvény a tisztviselők és munkások jogviszonyairól. A munkaszerződésekről szóló, 1929. évi április 5-iki törvény és végrehajtási rendeletének teljes szövege magyarázattal és joggyakorlattal. Függetlenül a munkabérperekre vonatkozó eljárás. (72.400/1914. I. M. sz. rendelet.) Oradea. 8° 112 l. Franklin műintézet nyomása.

A társadalombiztosítás egységesítő törvénye. — *Legea* pentru unificarea asigurărilor sociale. Fordította és magyarázatokkal kiegészítette *Ormai István*. III. kiadás. Editura: Biblioteca Asigurarilor Sociale. Brașov, év n. 8° 159 l., 1 lev. Tip. Unirea.

II. *Törvénycikkek*. A lelkészek képesítéséről és alkalmazásáról. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 41 l. Minerva rt. (Romániai református zsinat irományai. 10. szám.)

VI. IDŐSZAKI IRODALOM.

a) Évkönyvek, évi jelentések, jegyzőkönyvek.

Jelentés a nagybányai ref. egyház 1932. évi állapotáról. 26. füzet. Kiadja a Presbyterium. Baia-Mare—Nagybánya. 8° 44 l. Minerva ny.

Jelentés az Erdélyi Református Egyházkerület Nyugdíj- és Özvegy-Árva Gyámintézetének állapotáról. (1933 november hó 1.) Cluj-Kolozsvár. 2° 19 l. Minerva rt.

A Kolozsvári Casino évkönyve. 1933.

— 100 év. — Kolozsvár. 8° 60 l. Minerva rt.

A nagybányai református egyházmegye Szatmárnémetiben 1933. máj. 2. és szept. 19. napjain tartott közgyűléseinek és bírósági üléseinek jegyzőkönyve. Kilencvennyolcadik darab. Az egyházmegye hivatalos kiadványa. (Nagybánya.) 8° 97 l. „Minerva“ graf. műint. nyomása.

Ordo divini officii persolvendi saecrique peragendi in Ordine Fratrum Minorum Conventualium pro anno Domini 1934. iussu Rmi P. M. Dominici Tavani ministri generalis post Seraphicum patriarcham CXI dispositus Romae, 1933. 8° 150 l. (Typis Domus Culturalis pro Litteris et Bonis Artibus FF. Min. Conv. Arad.)

Ordo divini officii recitandi saecrique faciendi in almis provinciis immaculatae conceptionis B. M. V. et B. M. V. consolatricis afflictorum Fratrum Minorum Conventualium pro anno Domini MCMXXXII. auctoritate superiorum editus a Fr. Raymundo Werdge. Syracensis in Neo-Eboraco. 1931. 8° 186 l. (Tipogr. Fratrum Minorum Conventualium Arad.)

Ordo divini officii recitandi saecrique peragendi juxta calendarium universalis ecclesiae ac decret. S. Congr. Rituum No. 99 die 22 Novembr. 1930 pro anno

Domini MCMXXXIV in usum dioecesis Timișoaraensis jussu et auctoritate Excellentissimi ac Reverendissimi Domini Domini Augustini Pacha episcopi Timișoaraensis editus Timișoara (Temesvarini) 1933. 8° 55 l. Typis typographiae „Victoria“.

A római kath. Egyházmegyei Tanács 1933 november 16-án Kolozsvárt tartott második rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvár. 2° 22 l. Minerva rt.

Az Unitárius Egyházi Főtanács 1933. december hó 3.—5. napjain Cluj-Kolozsvárt tartott ülésének jegyzőkönyve. Szerkesztette: Dr. Varga Béla. Cluj-Kolozsvár. 8° 93+2 sztl. l. Minerva rt.

Uniunea Muncitorilor Grafici din România. — Romániai Grafikai Munkások Szövetsége. — Verband der Graphischen Arbeiter Rumäniens. Raport anual. Evi jelentés. Jahresbericht. 1933. Cluj. 8° 60 l., 1 mell. (Minerva.)

b) Iskolai értesítők.

Kolozsvár. A Kolozsvári Református kollégium nyilvánossági jogu fiú-főgimnázium, bennlakás és elemi iskolai értesítője az 1930. és 31—32. iskolai évről. Kiadja az előljáróság. Cluj-Kolozsvár. 8° 120 l., 2 lev. Minerva rt.

Kolozsvár. A kolozsvári unitárius kollégium értesítője az 1931—32. iskolai évről. Közli: *Gálffy Zsigmond.* Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 38 l., 1 lev. Grafik(!) Record ny.

Kolozsvár. A magyar unitárius egyház teológiai akadémiájának értesítője az 1932—1933. iskolai évről. Szerkesztette: *Csifó Salamon.* XXXVII. évf. Cluj-Kolozsvár. 8° 36 l. „Grafic Record“ kny.

Marosvásárhely. A marosvásárhelyi református kollegium (nyilvánossági jogu fiú-főgimnázium és elemi iskola, internátus és konviktus) értesítője az 1930—31. és 1931—32. iskolai évről. Az előljáróság megbízásából szerkesztette

Nagy Endre. LXXIV. és LXXV. folyam. Uj folyam LXX. és LXXI. Târgu-Mureș, év n. 8° 60 l., 1 lev. Tip. Benkő.

Marosvásárhely. A Târgu-Mureș—marosvásárhelyi református leányiskola (gimnázium és elemi iskola) értesítője az 1930/31. és 1931/32. iskolai évekről. XLI. és XLII. évfolyam. Szerkesztette: *Rakssányi Aranka.* Tg.-Mureș, év n. 8° 39 l., 1 lev. Tip. Benkő.

Szatmár. A Satu-Mare-i róm. kath. leányliceum értesítője az 1932/33 tanévre. Kiadja *dr. Lőrinczi Lajos.* Satu-Mare, év n. 8° 38 l., 1 lev. Tip. „Patria“.

Székelyudvarhely. A magyar tannyelvű és a 260/930. sz. közokt. min. engedéllyel nyilvánossági jogu székelyudvarhelyi fiú-főgimnáziumának 1932—33 tanévi értesítője. Közrebocsájtja: *Biró Lajos.* Odorheiu-Székelyudvarhely, év n. 8° 62 l., 1 lev. Könyvnyomda R.-T.

e) Naptárak.

Brassói Lapok könyvnaplója az 1934. közönséges évről. Szerkesztette: *Finta Zoltán*. (Brassó), év n. 8° 128 l. A Brassói Lapok kiadása.

A borítékán: *Brassói Lapok családi naplója*, vagy *Brassói Lapok nagy regélő naplója*.

Clubul Athletic Oradea. — *Nagyvárad Atlétikai Club*. Calendarul — Almanach — Naplója 1934. Szerkeszti és kiadja *Bakó Dezső*. Oradea-Nagyvárad, év n. 16° 240 l. Sonnenfeld S. A.

Erdélyi és bánáti sportnapló. 1934. Szerkesztette: *Bruckner Lajos*. Arad. 8° 160 l. Phönix nyomda.

Az *Erdélyi gazdák zsebnaplója* az 1934-ik közönséges esztendőre. Szerkeszti: *Török Bálint*. 65. évfolyam. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 85 l., 1 mell. Minerva rt.

Erdélyi Kalendárium 1934. évről. Különös tekintettel az erdélyi vásárok hibátlan kiadására. XXXVII. évfolyam. Kiadótulajdonos *Füßy József*. Torda, év n. 8° 33 lev., 3—56 l., 2 lev. Füßy József kny.

Erdélyi magyar napló. 1934. XIV. évfolyam. Cluj-Kolozsvár. 8° 112 l. Minerva rt.

Erdélyi magyar napló. 1934. Oradea-Nagyvárad, év n. 8° 80 l., 8 lev. Pásztor Ede kny.

Erdélyi magyar református napló az 1934. közönséges évről. Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztésének kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 176 l., 8 lev. Minerva rt.

Erdélyi magyar unitárius napló az 1934-ik közönséges évről. A Dávid Ferenc-Egylet választmányának megbízásából szerkeszti: *Ürmösi József*. Cluj-Kolozsvár, év n. 8° 112 l. Minerva rt.

Erdélyi magyarság naplója. 1934. Oradea-Nagyvárad, év n. 8° 80 l., 8 lev. Pásztor Ede kny.

Szövege azonos az „*Erdélyi magyar napló*“-éval.

Az *Erdélyi munkás naplója*. 1934. Szerkesztette: *Hoffer Géza* és *Jordáky Lajos*. Kiadja a Romániai Szociáldemokrata Párt. Cluj, év n. 8° 109 l., 1 lev. „C. Grafica“-nyomda.

Az *Erdélyi Róm. Kath. Népszövetség naplója* az 1934. évről. V. évfolyam. Nagyvárad, év n. 8° 160 l. Szent László-nyomda rt.

A borítékán: *Erdélyi katolikus napló*.

Erdélyi Szent Család naplója az 1934. évről. IX. évfolyam. Nagyvárad, év n. 8° 160 l. Szent László-nyomda rt.

Az *Ev. Keresztyén szellemű napló*. 1934. Kiadja: A Romániai Magyar Baptista Szövetség. (Oradea), év n. 8° 80 l., 8 lev. Tip. Pásztor.

Hangya napló. 1934. (Cluj-Kolozsvár), év n. 8° 96 l. Minerva rt.

Az *Igazság Naplója* az 1934-ik esztendőre. A „Cuvântul Evanghelic S. A.“ kiadása. Bucureşti, év n. 8° 95 l. „Cuvântul Evanghelic“-nyomdai műintézet és kiadóvállalat.

Katolikus napló az 1934. évről. XI. évfolyam. Szerkesztette: a „Katolikus Világ“ szerkesztősége. Tulajdonos: Az Erdélyi Szentferenc-rend. Cluj-Kolozsvár. 8° 135 l. Szent Bonaventura kny.

Magyar népnapló az 1934. évről. VI. évfolyam. Kiadja: Az Országos Magyar Párt bánági tagozata. Szerkeszti: *Dr. Páll György* főtitkár. Timişoara, év n. 8° 112 l. „Victoria“ kny.

Nagy képes napló az 1934-ik évről. XIX. évfolyam. Oradea-Nagyvárad. 8°

112 l. Kiadja és nyomtatja a Szent László-ny. rt.

A borítékán: *Mesemondó naptár.*

A *Nagyvárad Friss Ujság naptára.* 1934. Oradea-Nagyvárad, év n. 8° 80 l., 8 lev. Pásztor Ede kny.

Szövege azonos az *Erdélyi magyar naptár* és az *Erdélyi magyarság naptára* szövegével.

Népujság könyvnaplója az 1934 közönséges évre. Szerkesztette: *Finta Zoltán.* (Brassó), év n. 8° 80 l. A Brassói Lapok kiadása.

A borítékán: *Népujság gazda naplója* vagy *Népujság kis regélő naptára.*

Régi és valódi Lócsey-Lőrinczi-féle székely naptár az 1934-ik 365 napból álló közönséges évre. A vásárok pontos jegyzékével. Szerkeszti: *Krón Ernő.* 94-ik évfolyam. Târgu-Mureş-Marosvásárhely, év n. 8° 112 l., 4 lev. Székely Naptárak kiadóvállalata. (Tip. S. Nagy.)

Szerencsés ember magyar naptára az 1934-ik közönséges esztendőre, az országos kirakó- és állatvásárok pontos jegyzékével, gazdasági tanácsadóval és sok más hasznos tudnivalóval. (Târgu-Mureş), év n. 8° 80 l. Tip. Ernest Révész.

VII. KÜLÖNFÉLEK.

Bogdány István. Tele van a falu vége mezei virággal. Szövegét és zenéjét írta: —. Meredek a pinegádor... *Petőfi Sándor.* H. n., év n. 4° 2 lev.

Az *Ellenzék* kölesönkönyvtárának pótjegyzéke 1933. évre. Cluj-Kolozsvár, k. 8° 16 l. Concordia ny.

A földgáz a háztartásban. Tanácsok a gázfogyasztó közönség számára. (Turda.) Julius 1933. 8° 23 l. Tip. „Arieşul“ S.-A. (Nemzeti Földgáz Részvénytársaság stb. 2. sz. közlemény.)

Fütsünk földgázzal. Tanácsok a gázfogyasztó közönség számára. (Turda.) 1933 Augusztus hó. 8° 31 l. Tip. „Arieşul“. (Nemzeti Földgáz Részvénytársaság stb. 3. sz. közlemény.)

Orosz Ferenc. Cluj-Kolozsvári kalauz és címtár. Összeállította: —. Az Erdélyi Kárpát Egyesület kiadása. Cluj-Kolozsvár. 8° 176 l.; 2 térkép. Concordia ny.

Az *Országos Magyar Párt* lugosi tagozata kulturszakosztályának könyvtárjegyzéke. Lugos. 8° 23 l. Husvéth és Hoffer kny.

Schlezák Elemér. Fájó a dalom nekem. Tangó és Cifra ronggyal eserélted fel kis karton ruhádat. Népdal. Szövegét írta: *Ferenczy Erzsébet.* Zenéjét szerzette: —. Cluj, év n. 4° 2 lev. Lito Schildkraut.

Székelyföldi Utmutató. Szerkeszti: *Bányai János.* Kiadja: „Székelység.“ I. sz. Odorheiu-Székelyudvarhely városa. Odorheiu-Székelyudvarhely. 16° 44 l., 1 mell. Globus kny.

Tárcza Bertalan. Erdélyi szimfónia. (Szövegét írta) *P. Jánossy Béla.* (Kolozsvár), év n. 4° 7 l. (Könyomat.)

Tárcza Bertalan. Rákóczi-ábránd. Cello I. II. (Kolozsvár), év n. 4° 3 l. (Könyomat.)

Tárcza Bertalan. Zách Klára. *Arany János.* (Kolozsvár), év n. 4° Sopran. 1 lev. Alt. 1 lev. Tenor. 1 lev. Bass. 1 lev. (Könyomat.)

Tárcza Bertalan. Zách Klára. (Szövegét írta) *Arany János.* (Kolozsvár), év n. 4° Cello. 2 lev. — Viola. 2 lev. —

Violino I. 2 lev. — Violino II. 2 lev. —
Basso, 2 lev. — Harmonium, 2 lev.

Ullmann Jenny. A zsidókonyha mű-
vészete a mai kornak megfelelő takaré-
kossággal. Összeállította: —. Oradea.
8° 78 l. Sonnenfeld Adolf r. t.

Útmutató. Rövid római — az „Erdélyi
Lapok“ útitársai számára. 1933. május
2—10. Nagyvárad. 8° 35 l.; 1 térkép.
Szent László-nyomda rt.

Vajda Béla. Kínstrófák vagy kétér-
telmű szavak. Összeállította: —. Haşeg.
16° 12 l. Tip. Berger.

VIII. GYŰJTEMÉNYES MUNKÁK ÖSSZEFOGLALÓ UTALÓI.

(Az egyes művek részletes feldolgozását lásd az illető szakoknál.)

Ajándékregénytár. Megjelenik havon-
ként egyszer. Lap- és Könyvkiadó Rt.
kiadása. Brassó, k. 8° 1933 október: *Kö-
rösi László.* A kis Kovald. — 1933 no-
vember: *Osváth Tibor.* Valaki szalad a
lány után. — (3. szám.) 1933. decem-
ber: *Farkas Aladár.* Szimulánsok.

Családi tűzhely mellett. A Király-
hágómelléki Református Egyházkerület
Iratterjesztésének kiadványai. Baia-
Mare—Nagybánya. 12°. II. sorozat.
4.—5. sz. *Kursinszkyne Balázs Böske.*
Egy a sok közül. Elbeszélés. — 6. sz.
Gyallay Domokos. Jézus Maroskenden.
A szép szó. Elbeszélések.

Elő Könyvek. Az Ifjú Erdély kiadása.
Cluj, k. 8° 18. *Nagy Ottó, M.* Van re-
ményiségünk. (A halottak feltámadásá-
ról.) — 19. *Mann Traugott dr.* Erettség
és tisztaság. Fordította: *M. Nagy Ottó.*

Erdélyi Szépművészeti Céh. Kolozsvár. 8°.
VI. sorozat. 17.—20. sz. könyv. *Meschen-
dörfer, A.* Corona. Fordította: *Kós Ká-
roly.* I.—II. — 21.—22. sz. könyv. *Nyirő
József.* Kopjafák. — 23.—24. sz. könyv.
Arany János balladái. *Buday György*
képeivel. — VII. sorozat. 1.—6. sz.
könyv. *Szántó György.* Stradivari. Re-
gény. I., II. — 7.—8. sz. könyv. *Makkai
Sándor.* Hare a szobor ellen. Négy ta-
nulmány. — 9.—10. sz. könyv. *Tamási
Aron.* Ábel az országban. *Regény.* —
11. sz. könyv. *Dsida Jenő.* Nagyesütör-
tök. Versek.

Erdélyi Tudományos Füzetek. Szer-
keszti: *Dr. György Lajos.* Az Erdélyi
Múzeum-Egyesület kiadása. Cluj-Ko-
lozsvár. 8°. 53. sz. *Kántor Lajos dr.*
Magyarok a román népköltészetben. —
54. sz. *György Lajos dr.* Magyar anek-
dotáink Naszreddin-kapcsolatai. — 55.
sz. *Veress Endre dr.* Gróf Kemény Jó-
zsef. (1795.—1855.) — 56. sz. *Kántor
Lajos dr.* Kölesönhatás a magyar és ro-
mán népköltészetben. — 57. sz. *Tavaszy
Sándor dr.* A lét és valóság. Az exisz-
tenciálizmus filozófiájának alapproblé-
mái. — 58. sz. *Szabó T. Attila.* Adatok
Nagyenyed XVI.—XX. századi helyne-
veinek ismeretéhez. — 59. sz. *Imre La-
jos dr.* A falunvelés irányelvei. — 60.
sz. *Veress Endre dr.* A történetíró Bá-
thory István király. — 61. sz. *Boros
György dr.* Carlyle. — 62. sz. *Juhász
Kálmán.* Két kolozsmonostori püspök-
apát a XVI. században. — 63. sz. *Biró
József dr.* A kolozsvári Bánffy-palota
és tervező mestere, Johann Eberhard
Blaumann. — 64. sz. *Ferenczi Miklós dr.*
Az erdélyi magyar irodalom bibliogra-
fiája. 1932. év.

* *Irodalomtörténeti Füzetek.* Buda-
pest. 8°. 47. *György Lajos.* Tártytörté-
neti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz.

A *Károlyi Gáspár Irodalmi Társaság*
Tudományos Könyvtára. Kolozsvár. I.
kötet. *Egyháztörténeti adattár.* Szerkesz-

tette: *Dr. Nagy Géza*. Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Szenvedő papok, szenvedő egyházak.

Kereskedők Lapja Könyvtár. Oradea. 8°. *Csiszár Lajos*. Arkartelek és Románia közgazdasága. *Kerekes Manó*. Egyszerű könyvvitel.

A „*Magyar Nép*“ könyvtára. Szerkeszti: *Gyallay Domokos*. Cluj-Kolozsvár. 8°. 47. sz. *Vásárhelyi János*. Hőstáti lakodalom. Elefkép a kolozsvári földészek esküvőjéről.

Nemzeti Földgáz Részvénytársaság (Sonametán) és Román Földgáz R. T. — volt Magyar Földgáz R. T. (Torda.) 8° 2. sz. közlemény. A földgáz a háztartásban. 3. sz. Közlemény. Fűtsünk földgázzal.

Népujság Regénytára. Braşov-Brassó. 8°. I. sorozat. 1.—10. sz. *Gerard, C. L.* Az aranybörtön. Regény. Fordította: *Vécsey Leo*.

Romániai református zsinat irományai. 10. szám. II. *Törvénycikk*. A lelkészek képeztetéséről és alkalmazásáról.

A *Szegedi Magy. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Kiadványai*. Igazgató: *Dr. Solymossy*

Sándor. 6. sz. *Benkő Katinka*. A két királygyermekről szóló magyar népballadák. (Hero és Leander-monda.) Maros-Vásárhely.

* *Theologiai Tanulmányok*. Szerkeszti *Csikész Sándor*. Debrecen. 27. sz. *Nagy Géza dr.* A kapitalizmus jövője és a kálvinizmus. — 28. sz. *Járosi Andor*. A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak.

Az *U. Evangélium Füzetei*. 1. *Kiss Elek dr.* Ahikár históriája.

Az „*Unitárius Evangélium*“ könyvsorozata. Szerkeszti: *Dr. Kiss Elek*. Cluj-Kolozsvár. 8° 1. *Hall Alfréd*. Egy unitárius hitvilága. Fordította: *Dr. Kiss Elek*.

Unitárius Füzetek. Kiadja a Dávid Ferencz Egyet. Kolozsvár. 8° VII-ik szám. „Tűzhely mellett.“ Szerkeszti: *Urmösi József*.

Unitárius Füzetek. Szerkeszti: *Szent-Iványi Sándor*. Kiadja: Az Unitárius Iratterjesztő Bizottság. Cluj-Kolozsvár, k. 8°. — 5. *Gyallay Domokos*. Emlékezés nagy tudós Brassai Sámuelre. — 6. *Nagy László, S.* A tordai gyűlés.

Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkeszti: Dr. György Lajos.

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület“ kiadása

1. Rass Károly: Reményik Sándor	40.
2. Fárvan Bazil: A dákok Trójában	30.
3. Dr. Bítay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében	30.
4. Dr. Bítay Árpád: A moldvai magyarság	40.
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep	40.
6. Dr. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben	40.
7. Dr. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év	50.
8. K. Sebestyén József: A brassai fekete templom Mátyás-kori címerei	40.
9. Dr. Karácsonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez	50.
10. Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen	50.
11. Dr. Tavaszgy Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	40.
12. Dr. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban	60.
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a Bethleni gróf Bethlen család címere	50.
14. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	50.
15. Dr. Gyórfás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum	50.
16. Bónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugóhelye	50.
17. Dr. György Lajos: Egy állítólagos Pancsantra-származék irodalmunkban	50.
18. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1927. év	60.
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	60.
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei	50.
21. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év, főtáblával az 1919—1928. évekről	50.
22. Dr. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	50.
23. Dr. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái	50.
24. Dr. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásában	50.
25. Dr. Tavaszgy Sándor: Kierkegaard személyisége és gondolkozása	50.
26. Dr. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	50.
27. Dr. Csúry Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról	50.
28. Dr. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében	50.
29. Dr. Telegdi Domokos gróf: A marosvásárhelyi Telegdi-könyvtár története	50.
30. Dr. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	50.
31. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év	50.
32. Dr. Gyalui Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán	50.
33. Dr. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarország“ c. regénye	50.
34. Dr. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	50.
35. Dr. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében	50.
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe	50.
37. Dr. Kántor Lajos: Hídvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében	50.
38. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1930. év	50.
39. Dr. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	50.
40. Dr. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	80.
41. Dr. Dömötör Sándor: A cigányok temploma	50.
42. Dr. Kristóf György: Bárány Eötvös József utazásai Erdélyben	80.
43. Dr. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története	50.
44. Dr. Kristóf György: Kazinczy és Erdély	50.
45. Dr. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig	50.
46. Dr. Varga Béla: Az individualitás kérdése	80.
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékirók	80.
48. Dr. Dömötör Sándor: Vida György facetái	50.
49. Dr. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban	50.
50. Szabó T. Attila: Közép-szamos-vidéki határnevek	50.
51. Dr. Balogh Jolán: Olasz fallfestmények Gyulafehérvárról	30.
52. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	50.
53. Dr. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	50.
54. Dr. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	50.
55. Dr. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	120.
56. Dr. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	30.
57. Dr. Tavaszgy Sándor: A lét és valóság	60.
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagygyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	60.
59. Dr. Imre Lajos: A falnevelés irányelvei	60.
60. Dr. Veress Endre: A történetírás Báchory István király	80.
61. Dr. Boros György: Carlyle	40.
62. Dr. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspökpatá a XVI. században	50.
63. Dr. Biró József: A kolozsvári Bányász-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann	60.
64. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1932. év	50.
65. Dr. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai	50.
66. Dr. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban	50.
67. Dr. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve	80.
68. Dr. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság	60.
69. Papp Ferenc: Gyulai Pál	60.
70. Dr. Ferenczi Miklós—Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1933. év	60.

rendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában, Cluj Str. Baron L. Pop 5.

Az 1—10. szám elfogyott

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XXXIX.

1934.

Nouvelle série V. n. 7—12.

Rédacteur: LOUIS GYÖRGY. Éditeur: Société du Musée de Transylvanie.
Rédaction: Cluj, Str. I. G. Duca 10. Roumanie.

George Kristóf: Mihály Szabolcska en Transylvanie.

Francois Papp: Pál Gyulai au collège calviniste de Cluj (Kolozsvár).

Florio Banfi: Le séjour en Italie de János Hunyadi.

Iolante Balogh: Les sculpteurs Martin et George de Cluj (Kolozsvár). IIe communication. (Avec 7 illustrations.)

RECUEIL DE DONNÉES. *Arpad Bitay*: Une citation d'Horace dans un document médiéval (latin) du chapitre de Oradea (Nagyvárad) [1302]. *Arpad Bitay*: Quelques données à la vie de Péter Zöld. *Jean Józsa*: L'effet du mouvement de Tököli à Odorheiu (Székelyudvarhely). *Arpad Bitay*: Du nom de lieu „Gelence“.

SECTION DES SCIENCES NATURELLES. *Etienné Györffy*: Musci monstrosi Transsilvanici. (Avec une illustration.) *Jean Bányai*: Les eaux minérales du pays des Szeckler. *Julius K. Szádeczky*: Parties de montagne péries aux environs de Cluj (Kolozsvár).

BIBLIOGRAPHIE. *Dr. Nicolas Ferenczi—Antoine Valentiny*: Bibliographie de la littérature hongroise de Transylvanie. Année 1933.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(SIEBENBÜRGISCHES MUSEUM)

XXXIX. Band.

1934.

Neue Folge V. No. 7—12.

Redigiert von LUDWIG GYÖRGY. Herausgegeben vom Siebenbürger Museum-Verein.
Redaktion: Cluj, Str. I. G. Duca 10. Rumänien.

Georg Kristóf: Mihály Szabolcska in Siebenbürgen.

Franz Papp: Pál Gyulai im Klausenburger reformierten Kollegium.

Florio Banfi: Der italienische Aufenthalt des János Hunyadi.

Jolan Balogh: Die Klausenburger Bildhauer Martin und Georg. II. Mitteilung. (7 Kunstbeilagen)

DATEN. *Arpad Bitay*: Ein Horatius-Citat in einem mittelalterlichen (lateinischen) Dokument des Kapitels von Oradea (Nagyvárad) (1302.) — *Arpad Bitay*: Daten zum Leben des Peter Zöld. — *Johann Józsa*: Die Wirkung der Tököli-Bewegung in Odorheiu (Székelyudvarhely). — *Arpad Bitay*: Vom Ortsnamen „Gelence“.

NATURWISSENSCHAFTLICHE ABTEILUNG. *Stephan Györffy*: Musci monstrosi Transsilvanici (1 Beilage). — *Johann Bányai*: Die Mineralwasser des Szecklerlandes. — *Julius K. Szádeczky*: Verfallene Bergteile in der Umgebung von Klausenburg.

BIBLIOGRAPHIE. *Dr. Nikolaus Ferenczi—Anton Valentiny*: Bibliographie der ungarischen Literatur in Siebenbürgen. Jahr 1933.
